

Egy konzervatív állam- és politikatudós

Ottlik László (1895–1945)

SZABADFALVI JÓZSEF

Dialóg Campus Kiadó
Debreceni Egyetemi Kiadó

Szabadfalvi József

EGY KONZERVATÍV ÁLLAM- ÉS POLITIKATUDÓS

Ottlik László

1895–1945

Vákát oldal

Szabadfalvi József

EGY KONZERVATÍV
ÁLLAM-
ÉS POLITIKATUDÓS

Ottlík László
1895–1945

Dialóg Campus

Debreceeni
Egyetemi Kiadó

BUDAPEST–DEBRECEN

2019

A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15 azonosító számú,
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű
kiemelt projekt keretében működtetett
DE ÁJK Állami Erőforrások Államtudományi Kutatóműhely keretében,
a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

Szakmai lektor
Stipta István

© Szabadfalvi József, 2019
© Dialóg Campus Kiadó, 2019
© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Tartalom

Prológus	7
1. Egy konzervatív társadalomtudós pályája	9
2. Szárnypróbálgatások – a művészet és esztétika vonzásában.	21
3. Jogbölcseleti kitekintés.	27
4. Kritikai reflexiók a marxizmusról, szocializmusról, bolsevizmusról . .	38
5. Társadalomtani alapok	55
6. Állambölcseleti és politikatudományi vizsgálódások	64
6.1. Állambölcseleti gondolkodás a 19–20. század fordulóján	64
6.2. Az államférfi és a politikai felelősség	68
6.3. Demokrácia – parlamentarizmus – diktatúra	73
6.4. Rendszeres politikaelmélet.	94
6.5. A „politika” tudományának fogalmi keretei	98
6.6. Az újkori politikai rendszerek elmélettörténeti megalapozása . .	117
6.7. A „mai” politikai világrend kialakulása	126
6.8. A „jelenkori” politikai rendszerek és típusai	130
6.8.1. A polgári demokráciák	130
6.8.2. A totális állam.	135
7. A magyar jövő kérdései	147
Epilógus	163
Felhasznált irodalom.	165
Ottlik László műveinek jegyzéke.	173
Névmutató.	179

Vákát oldal

Prológus

Ottlik László neve meglehetősen ismeretlenül cseng a hazai állam-, jog- és politikatudományi gondolkodás iránt érdeklődők körében. Művei alapján joggal nevezhetjük a két világháború közötti konzervatív társadalomtudományi gondolkodás jelentős alakjának. Alig fél évszázados élete során hátrahagyott életműve mindenképp érdemessé teszi arra, hogy foglalkozunk munkásságával. Személyében a hazai jogi felsőoktatásban a fordulat évéig meghatározó diszciplína, a „politika” jeles művelőjét, e tudomány szak második világháború előtti időszakának egyik utolsó polgári képviselőjét tiszteljük. Nem tudhatjuk, csupán sejtjük, hogy korai – vélhetően tragikus – halála milyen retorzióktól kímélte meg az alkotói ereje teljében tevékenykedő gondolkodót. Az érintett tudomány szakok képviselői számára nemes kötelesség az életmű alapos elemzése és bemutatása.

Jómagam az 1990-es évek közepén a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetét kutatva talákoztam először Ottlik nevével. Elméleti jogi munkásságára Horváth Barna Ottlik „Jog és társadalom” című írásáról szóló recenziója és Bibó István *Kényszer, jog, szabadság* című könyvében Ottlik jogfelfogásáról szóló fejtegetései hívták fel a figyelmemet.¹ Mindennek kapcsán 2003 szeptemberében a Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által rendezett konferencián előadást tartottam „Jogfilozófiai töredék: Ottlik László normatanának rekonstrukciója” címmel.² Valójában az előadásra való fölkészülés során szembesültem először e sokrétű, intellektuális kalandozásokra motiváló, de elfeledett életművel. Kutatásaim során arra kellett rádöbennem, hogy csupán egy-egy publicisztikai jellegű írás, ismertetés vagy utalásszerű említés foglalkozik Ottlik munkásságával. Nem volt egyszerű magának a tudományos,

¹ Minderről bővebben esik szó a *Jogbölcseleti kitekintés* című fejezetben.

² Az előadás tanulmányként hamarosan megjelent. Vö. SZABADFALVI József (2004): *Jogfilozófiai töredékek: Ottlik László normatanának rekonstrukciója*. In SZABÓ Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. Bíbor Kiadó, Miskolc. 273–281.

közéleti életútnak a rekonstruálása sem, de ebben nagy segítségemre voltak az Ottlik család leszármazottai. Számos életrajzi adat közléséért és fontos dokumentumok másolatban való átadásáért köszönettel tartozom Burián László egyetemi professzornak. Külön köszönöm Stipta István professzor rendkívül alapos lektori véleményét. Észrevételei, tanácsa a kézirat véglegesítésének munkálataiban nagy segítségemre voltak.

Számomra most érkezett el az idő, hogy megpróbálkozzam az ottlik munkásság átfogó rekonstrukciójával és az ennek révén körvonalazódó életmű – kritikai elemeket sem nélkülöző – értelmezésével. Első kísérletről lévén szó, a Tisztelt Olvasó megértését kérem! Bízom benne, hogy idővel ebben a törekvésben követőim akadnak!

1. Egy konzervatív társadalomtudós pályája

A felsőozoróczi és kohanóczi Ottlikok a régi Trencsén vármegyei nemesi családok közé tartoztak. Nemzedékeikből magas rangú állami tisztviselők, tábornokok kerültek ki. E nagy múltú családba Ottlik Iván (1858–1940) és Miklós Róza (1862–1940) gyermekeként született meg 1895. október 7-én Budapesten Ottlik László.³ Édesapja, aki egykoron Lónyay Menyhért

³ Ottlik László életéről és munkásságáról lásd: Ottlik László 1925. február 7-én kelt – a magántanári képesítés megszerzése tárgyában írt – szakmai önéletrajza. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz; Csongrád Megyei Levéltár. A Ferenc József Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai. 23. doboz (Egyetemi alkalmazottak nyilvántartási lapjai); PAPP Ignác (1974): *Fejezetek a politikai és jogi gondolkodás történetéből (1924–1950)*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tom. XXI. Fasc. 3. Szeged. 58; MAJOR Zoltán (1994): Egy elhallgatott modern konzervatív: Ottlik László. *Új Magyarország*, IV. évf. 1994. április 30. (szombat) 13–14; EMLÉKKÖNYV (1997): *Százhuszonöt éve nyílt meg a kolozsvári tudományegyetem. Emlékkönyv* II. köt. (Összeállította: Gazda István) Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba. 286; CSIZMADIA ERVİN (2000): A két háború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tematikái. Dékány István, Ottlik László és Makkai János munkásságáról. In SZABÓ Máté (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. József Műhely Kiadó, Budapest. 162–184 (különösen: 169, 176–178, 181); MAJOR Zoltán (2000): A nemzet. Politikátörténeti fogalmak Ottlik László (1895–1945) munkásságában. *Havi Magyar Fórum*, VIII. évf. 3. sz. 52–56; ARCZI Ilona (2004): *A „Politika tudományok” oktatása a Budapesti Egyetem (ELTE) Jogi Karán és előd-intézményeiben [A „Politico-cameralis”, a „Politikai tudományok” és a „Politikai” (Alkotmányi és közigazgatási) Tanszékek története 1769–1948]*. Rejtjel Kiadó, Budapest. 147–148, 206; CAPLES, Matthew (2005a): Pax Hungarica. Ottlik László Új-Hungária-koncepciója. *Rubicon*, XVI. évf. 6. sz. 15–18; SZABADFALVI József (2006a): Egy elfeledett társadalomtudós: Portrévázlat Ottlik Lászlóról. *Magyar Szemle*, Új folyam XV. évf. 3–4. sz. 58–78; SZABADFALVI József (2006b): Ottlik László. In HAMZA Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok* III. köt. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest. 191–208; SZLUHA Márton (2006): *Árva, Trencsén, Zólyom vármegye nemesi családjai. Felvidéki családok I.* Heraldika Kiadó, Budapest. 482; TAKÁCS Péter (2011): *Államtan*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest. 110; TAKÁCS Péter (2012): *Államelmélet. Fejezetek és előadások az állam általános elmélete köréből*. Szent

miniszterelnök magántitkára, majd az 1920-as magyar béke delegáció tagja volt, később, legmagasabb politikai tisztségeként, a Földművelésügyi Minisztérium államtitkári posztját töltötte be. 1915-től a főrendiház tagja.⁴ Bátyja, Ottlik György (1889–1966) diplomata és újságíró, a *Budapesti Hírlap*, a *Nouvelle Revue de Hongrie*, majd a német nyelvű *Pester Lloyd* főszerkesztőjeként dolgozott, illetve a *Magyar Szemle* Külpolitikai Szemle rovatát vezette. 1930-ban a Népszövetség Ellenőrző Bizottságának póttagjává választották. Édes unokatestvére volt Ottlik Géza (1912–1990) neves író.

Elemi iskolai tanulmányait 1902 és 1905 között magánúton végezte. Középiskolába a budapesti II. kerületi Királyi Egyetemi Katolikus Főgimnáziumba járt, ahol 1913. június 7-én tette le az „érettségi vizsgálatot”.⁵ Jogi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán kezdte meg 1913 őszén. Az egyetemi évek alatt Concha Győző gyakorolta rá a legnagyobb hatást, akit a „magyar politikai tudomány nagy mesterének” tekintett.⁶ Az első alapvizsgát 1914. június hónapban tette le, majd a háború kitörésekor mint „egyévi önkéntes”, a budapesti magyar királyi I. honvéd huszárezred kötelékében kezdte meg katonai szolgálatát. Egyszeri megszakítással 19 havi frontszolgálat után a „harctéren szerzett bántalmak következtében” Budapestre kórházi

István Társulat, Budapest. 99; SZABADFALVI József (2017): Politika(tudomány) – állam-bölcselet – jogbölcselet. Diszciplináris polémiák Ottlik László életműve kapcsán. In *A szabadságszerető embernek. Liber Amicorum István Kukorelli* (szerk.: CHRONOWSKI Nóra, POZSÁR-SZENTMIKLÓSY Zoltán, SMUK Péter, SZABÓ Zsolt). Gondolat Kiadó, Budapest. 358–366.

⁴ MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON II. (1982): *Magyar életrajzi lexikon* II. köt. (L–Z). Akadémiai Kiadó, Budapest. 330. Ottlik Iván a következő címe és kitüntetések birtokosa volt: császári és királyi kamarás, titkos tanácsos, a Szent István-rend középkeresztje, az I. o. Polgári hadi érdemkereszt, a Ferenc József-rend nagykeresztje, a Lipót-rend és a Vaskorona-rend lovagja.

⁵ Gimnáziumi éveinek egy különös eseményéről – „Tettlegesség a tornaórán” címmel – adott hírt a Pesti Hírlap 1911. május 14-i lapszáma: „...a második kerületi katolikus főgimnázium hatodik osztályának tornaóráján Ottlik Lászlót, Ottlik államtitkár fiát, arculütötte Nendvich Jakab tornatanár. A fiú gyakorlatokat végzett a létrán s közben véletlenül lelökte Nendvich kalapját. A tornatanár hirtelen indulatában arcul ütötte. A föltűnést keltő affaire még aznap elintéződött. Ottlik még pénteken délben, az előadás után megjelent édesatyja kíséretében a gimnáziumban s Nendvich az igazgatói irodában bocsánatot kért az ok nélkül megbántott kis diáktól.” Vö. Tettlegesség a tornaórán. *Pesti Hírlap*, 1911. május 14. 12.

⁶ OTTLIK László (1928f): Rusznák Rezső: A kormányformák értelme és tartalma (Ismeretetés). *Társadalomtudomány*, VIII. évf. 5–6. sz. 435.

kezelésre került. Ezt követően folytatta egyetemi tanulmányait, és 1917 decemberében letette a második alapvizsgát. 1918. január 24-én a földművelésügyi miniszter „ideiglenes minőségű díjtalan” gyakornokká nevezi ki, egyben a leszereléséig szabadságolta. 1918 júniusában ezrede pótszázadához irodai szolgálatra osztották be. 1918 júliusában tette le a harmadik alapvizsgáját, majd a nyári „pótszemeszterben” fejezte be a tanulmányait. 1918. december 10-én tartalékos főhadnagyi rangban szerelt le. (1935-ben tartalékos századosi rendfokozat kinevezést kapott.)

A háború alatt a keleti fronton, a galíciai csatatereken teljesített hősieles szolgálataért megkapta a kardokkal ékesített ezüst és bronz katonai érdemérmeket, a Károly-csapatkeresztet, a sebesülési és az I. osztályú ezüst vitézségi érmet, valamint a Magyar Érdemrend középkeresztjét. Az első világháborúban szerzett élmények, majd az összeomlást követő forradalmak és társadalmi kataklizmák életre szóló hatást gyakoroltak későbbi pályafutására, világnézetére. A háborúban nyújtott vitéz helytállása és az azért kapott elismerések sem feledtették vele a hadi eseményekkel együtt járó morális dilemmákat. Hónapokkal a hosszúra nyúlt frontszolgálat után így összegezte tapasztalatait: „*A harctéren immár csak azok sorvadnak, akik túlságosan becsületesek, vagy túlságosan tehetetlenek arra, hogy leleményes kibúvókat keressenek. A gyávaság jutalma nem a golyó, hanem kedvezőbb beosztás és a határtalanul lazuló fegyelem pótlására kedvezményeket és érdemrendeket találnak ki.*”⁷

A háború végeztével nyílt lehetősége jogi tanulmányai befejezésére. 1919. január 27-én az első, március 31-én a második államtudományi szigorlatot sikerrel teljesítette, és április 5-én az államtudományok doktorává avatták. Időközben Huszár Károly vallás- és közoktatási minisztersége alatt a tárcánál segédfogalmazóvá, majd miniszteri fogalmazóvá nevezték ki. Hamarosan magánéletében is fontos változás következett be. 1919. november 11-én kötött házasságot Kolosy Ilonával (1898–1976). Házasságukból 1920-ban Csilla, 1925-ben Lilla nevű gyermekeik születtek. 1920. augusztus 5-én lemondott a minisztériumi állásáról és az Angol–Magyar Banknál helyezkedett el. Jó fél év múltán visszatért a központi közigazgatásba. 1921. február 24-én a Teleki-kormány működése alatt a miniszterelnökségre nevezték ki fogalmazóvá, ahol a hivatali ranglétrát végigjárva 1941-ig dolgozott. Kezdetben a sajtó-, majd a nemzetiségi

⁷ OTTLIK László (1922a): *A marxizmus társadalomelmélete – Elméleti kritika és történelmi tanulságok*. Franklin-Társulat, Budapest. 110.

és kisebbségi osztályon teljesített szolgálatot, ahol miniszterelnökségi osztálytanácsosi kinevezésig jutott.⁸ Az évek során Bethlen István kormányfő egyik közeli bizalmasává vált.⁹

Tanulmányait ugyanakkor ez időszak alatt is tovább folytatta. Alma matere bölcsészettudományi karán az 1922/23-as tanév második szemeszterétől az 1924/25-ös tanév első szemeszteréig négy félévet hallgatott. Ezt követően került sor bölcsészdoktori eljárásának lefolytatására. A fennmaradt szigorlati jegyzőkönyv szerint *A marxizmus tudományos igényei* című – 1924-ben az *Athenaeum* hasábjain tanulmány formájában közzétett¹⁰ – doktori értekezését a bölcsészkar két meghatározó professzora, Pauler Ákos és Kornis Gyula „fogadták el”. A korszak kiemelkedő filozófusai a doktori szigorlatán is szerepet kaptak. Míg a „filozófia” mint főtárgy kérdezője Pauler, addig a „pszichológia” mint melléktárgy vizsgáztatója Kornis volt. Az sem véletlen, hogy az 1926-ban megjelent *A társadalomtudomány filozófiája* című monográfiája előszavában „hálás szívvel” mond köszönetet mindkét professzornak a pártfogásukért.¹¹

⁸ MAGYAR SZEMLE REPERTÓRIUM II. (1989): *Magyar Szemle – Repertórium és tartalomlemez* II. köt. (Írta és összeállította: SAAD József). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézet, Budapest. 156. A korabeli establishmenthez való kötődését jól mutatják Hóman Bálint 1932-es vallás- és közoktatásügyi miniszteri kinevezése alkalmából írt gratuláló sorai: „Kultuszminiszterré való kinevezésed alkalmából méltóztassál elfogadni legőszintebb szívből jövő jókívánataimat...” (Ottlík László 1932. október 3-án kelt levele Hóman Bálinthoz. OSZK Kézirattár Fond 15/1178.)

⁹ Bethlen István miniszterelnökhöz fűződő kapcsolatát jól példázzák az 1929. július 18-án kelt levelének kezdő sorai: „Amidőn külföldi tanulmányutamról hazatérve, jelentésemet a következőkben bátorkodom Nagyméltóságod elé terjeszteni, egyúttal mindenekelőtt legyen szabad kifejezést adnom mélyen átértett hálás köszönetemnek azért a kegyes támogatásért, amelyben Nagyméltóságod részesíteni méltóztatott. Külföldi utamon két fő célt tartottam szem előtt: az egyik az angol és német egyetemi élet s a politikai-társadalmi tudományokban követett tanítási és kutatási módszerek alapos megismerése, a másik, kötetlen érintkezés e tudományok különböző művelőivel. Ez utóbbi cél követése kapcsán egyúttal azután arra is törekedtem, hogy a figyelmet hazám problémáira ráirányítsam és hogy megismerjem az angol és német közvélemény irányításban ma már nem csekély szerepet játszó tudós körök nézeteit a revíziós és a kisebbségi kérdés komplexumáról.” (Ottlík László 1929. július 18-án kelt levele Bethlen Istvánnak. MTA Kézirattár Ms 4743/40.)

¹⁰ OTTLIK László (1924a): *A marxizmus tudományos igényei*. *Athenaeum*, X. köt. 1–3. sz. 13–29.

¹¹ OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája* (Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára 5.). Magyar Filozófiai Társaság, Budapest. 4.

A korabeli jegyzőkönyv szerint a bölcész „tudorrá” (doktorrá) avatás napja 1925. május 30-án volt.¹² Időközben – minisztériumi munkája mellett – kapcsolatba került a jogi felsőoktatással. 1923. március 8-án a Kecskeméti Református Jogakadémián „előadói megbízatást” kapott. Feladata a jog- és állambölcészlet körébe tartozó tárgyak előadása és gondozása volt. 1927-től egészen 1940-ig – kolozsvári kinevezéséig – a jogakadémia magántanáráként tevékenykedett.¹³

1927 tavaszán egykori alma matere falai között – harminckét évesen – lefolytatott eljárás keretében a „politikának »Társadalomtan« című tárgyköréből” egyetemi magántanárrá képesítették.¹⁴ A processzusban az általa nagyra becsült Concha Győző és (viski) Illés József professzorok vettek részt bírálóként.¹⁵ Érdemes e helyen idézni mindkét „bírálati jelentés” summázatából. Concha a következőket írta: „*Pályázó bemutatott tudományos dolgozataiban a bennük visszatükröződő általános műveltség mellett, a jog- és államtudományok körében teljes tájékozottságról tanúskodik. Választott tárgykörének bölcselemi alapjaival, methodológiai problémáival, annak anyagával teljesen tisztában van. Kifejtett érvelési, bizonyítási erejében, szabatos, erőteljes stílusában, egyéni állásfoglalásában, fenti képességei mellett, nemcsak a tudomány terjesztésére, hanem művelésére is teljes alapot látok s tőle Karunk mind a két irányban közérdekű működést várhat.*”¹⁶ A másik véleményezőként Illés Ottlik addigi publikációs teljesítményéről így szól: „*Mindezek alapján megállapítottnak látom, hogy pályázó nagy irodalmi készültségénél, önálló felfogásánál és írói készségénél fogva a politika tudománykörének hivatott munkása lesz és az általa kért társadalomtani résznek művelésével a tudomány és az oktatás terén hasznos tevékenységet fejthet ki.*”¹⁷

¹² Bölcészdoktori szigorlati jegyzőkönyv. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz.

¹³ BALINTNÉ MIKES Katalin (1983): *A kecskeméti Református Jogakadémia évkönyvei. Repertórium.* Bács-Kiskun Megye múltjából VIII. Kecskemét. 21.

¹⁴ 1927. június 27-én kelt államtitkári „megerősítő” levél az egyetemi magántanárrá képesítés tárgyában. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz.

¹⁵ Concha Győző fennmaradt bírálati jelentéseit lásd: MTA Kézirattár Ms 4810/111-120. (Concha többek között Erek István, Harrer Ferenc, Krisztics Sándor, barabási Kun József, Tuka Béla egyetemi magántanári képesítő eljárásában vett részt bírálóként.)

¹⁶ Dr. Concha Győző ny. r. tanárnak bírálati jelentése dr. Ottlik László magántanári képesítése tárgyában. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz.

¹⁷ Dr. Illés József ny. r. tanárnak bírálati jelentése dr. Ottlik László magántanári képesítése tárgyában. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz.

Az 1927-es év második felében fél évet töltött Berlinben, illetve a bécsi Collegium Hungaricumban ösztöndíjként. Ezt követően – amennyire a miniszterelnökségen folytatott munkája lehetővé tette – rendszeres kutatási tevékenységet folytatott az említett két város egyetemén és könyvtáraiban, valamint eljutott ilyen céllal Londonba is. 1930 májusában Szekfű Gyulának személyes hangvételi beszámolót küldött: „*Ami engem illet, csöndesen élek és dolgozgatok a porosz főváros nekem ellenségesen idegen, merev és rideg légkörében. Sokan vannak, akik külföldi útjaikról az idegen dolgokért való kritikátlan rajongást hozzák magukkal. Engem ellenkezőleg többnyire és túlnyomóan a saját dolgaink, légkörünk és életformáink fokozottabb megbecsülésére serkent az idegen világ.*”¹⁸ 1931 márciusában Concha Győzőnek írt levelében egykori professzora kérését teljesítve hosszan idéz egy francia nyelvű munkából, melyet a berlini Staatsbibliothekben talált meg, egyben fölajánlja további ez irányú segítségét.¹⁹

A sikeres habilitációs eljárás után a „társadalomtan” (szociológia) magántanárának nevezték ki.²⁰ 1929-től egészen 1940-ig a budapesti egyetemen e minőségben hirdetett meg általános társadalomtani, államelmélet-történeti, politikátörténeti, demokraciaeleméleti, kisebbségi kérdések témakörökben előadásokat.²¹ Szakmai-közéleti elismertségét jelzi, hogy 1923-ban a Magyar Filozófiai Társaság másodtitkárának, 1925-ben a Magyar Társadalomtudományi Társulat, majd 1931-ben a Magyar Társadalomtudományi Társaság titkárának választották meg.²²

¹⁸ Ottlík László 1930. november 4-én kelt levele Szekfű Gyulához. OSZK Kézirattár Fond 7/1573.

¹⁹ Ottlík László 1931. március 1-én kelt levele Concha Győzőnek. MTAK Kézirattár Ms 4753/79.

²⁰ Vö. ECKHART Ferenc (1936): *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935. A királyi Pázmány Péter Tudományegyetem története* II. köt. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 678. (Eckhart művének névmutatójában helyesen Ottlík László neve szerepel, míg a „Jog- és Államtudományi Kar magántanárai” felsorolásánál testvére, „felső-ozorai és kohanóczi Ottlík György” neve olvasható.)

²¹ Lásd részletesebben: ARCZT Ilona (2004): *A „Politika tudományok” oktatása a Budapesti Egyetem...*, 226–228.

²² TÁRSADALOMTUDOMÁNY REPERTÓRIUM (1989): *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás* (Írta és összeállította: SAAD József). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, Budapest. 275.

Írásai, melyek rendkívül impulzív, sokoldalú egyéniségről árulkodnak, az 1920-as évek elejétől kezdve jelentek meg. Kezdetben a Heller Farkas, Szombatfalvy György és id. Bibó István által szerkesztett *Társadalomtudományban*,²³ illetve alkalmanként az *Athenaeum*, a *Magyar Munkás Szemle* hasábjain, valamint külföldi periodikákban közölte tanulmányait és recenzióit. Írásainak témaköre a marxizmus társadalomelméletétől kezdve az angol munkásmozgalom és a korabeli ipari demokrácia bemutatásáig, a közjogi kérdésektől a jogbölcselet, a szociológiaelmélet általános problémáinak tárgyalásáig, illetve a kisebbségi, nemzetiségi kérdések aktuális bel- és külpolitika történéseinek, valamint a nemzetközi hatalmi erőviszonyokat befolyásoló tényezők bemutatásáig terjed.

Közleményei 1928-tól leggyakrabban – az egy évvel korábban Bethlen István miniszterelnök alapította és Szekfű Gyula szerkesztésében indult – *Magyar Szemlében*, a hazai konzervativizmus legszínvonalasabb folyóiratában, illetve néhány esetben a *Magyar Kisebbségben* jelentek meg. A *Magyar Szemle* sokszínű tematikájával és magas színvonalával rövid időn belül a korabeli konzervatív világnézetű periodikák fölé emelkedett. A folyóirat fő profilját a legkülönbözőbb politikai, történeti, irodalmi, kulturális, művészeti, közgazdasági, szociális témakörök tárgyalásán túl a Trianon utáni magyar nemzeti sorskérdések vizsgálata képezte. Ottlik – ifjú kora ellenére – a lap szerzői körének jellegadó és tekintélyes képviselői közé tartozott. Szekfű Gyula, Gratz Gusztáv, Kovrig Béla, Kornfeld Móric, Jancsó Benedek mellett a sajátos „Szemle-esszé” műfajának kiváló művelője volt.²⁴ Ez az értekezésforma az akadémikus értekezésnél némileg rövidebb, olvasmányos, asszociációkra indító, aktuálpolitikai kicsengésű, a művelt közönség számára íródott műfaj volt, mely a szellemtudomány tudós képviselőitől sem volt idegen. Az esszétől nem is olyan messze álló politikai publicisztika műfajáról egyik tanulmányában azt írta, hogy a publicista maga is aktív részese a közéletnek, habár nem „pártember”, de fejtegetéseibe általában beleviheti a maga személyiségét

²³ A *Társadalomtudomány* című folyóiratban való közreműködéséről lásd: TÁRSADALOMTUDOMÁNY REPERTÓRIUM (1989): *Társadalomtudomány...*, 5–19; SAAD József (1994): *Társadalomtudomány, 1921–1943. A társadalomtudományi gondolkodás hivatalos szakmai közösségének folyóirata. Századvég* (Új folyam), I. évf. 1. sz. 151–169.

²⁴ A *Magyar Szemle* című folyóiratban való közreműködéséről lásd: MAGYAR SZEMLE REPERTÓRIUM I. (1989): *Magyar Szemle – Repertórium és tartalomelemzés I. Bevezető és címjegyzék* (Írta és összeállította: SAAD József). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézete, Budapest. 5–13.

és világnézetét: „...a publicisztika végtére is a politikai harc egyik eszköze”.²⁵ A *Magyar Szemle* egyik rovatát képező Külpolitikai Szemlében közzétett írásai²⁶ kapcsán egy 1930 májusában Szekfünek írt levelében a publicisztikai tevékenység akadémiai megítéléséről a következőket írta: „*Neveimet... tanácsosabbnak tartom alá nem írni, mert úgy tudom,... hogy a szegedi professzorok, kiknek térdein fekszik sorsom, nem nézik jó szemmel kathedra-aspiránsoknál a publicisztikai tevékenységet.*”²⁷ Nem tudni, hogy Ottlik milyen aspirációra utalhatott, ugyanakkor az 1930-as években, a háború kitöréséig, illetve kolozsvári egyetemi professzori kinevezéséig, a *Nouvelle Revue de Hongrie*, a *The Hungarian Quarterly*, illetve a *Pester Lloyd* hasábjain megjelent esszéi számos elemükben inkább sorolhatók a politikai publicisztika, mint a politika tudományának tárgyilagos, a tiszta „jelentésélmények” helyett „értékeszméket” propagáló műfajába.

Ottlik nem csupán szerzőként, hanem 1927 és 1940 között e periodikák szerkesztésében, a szerzőkkel való kapcsolattartásban, egyes írások angol és francia nyelvre fordításában is aktívan részt vett. Erről számos hátramaradt levél és egyéb, a szerkesztői munkához kapcsolódó feljegyzés

²⁵ OTTLIK László (1929d): Diktatúra és demokrácia. *Társadalomtudomány*, IX. évf. 1–2. sz. 74.

²⁶ E rovatot a folyóiratban hosszú éveken keresztül bátyja, Ottlik György szerkesztette, melyben havi rendszerességgel a nemzetközi élet aktuális fejleményeiről szóló helyzetelemzést és tényközlést lehetett olvasni. Ottlik László csupán négy alkalommal „Omikron” álnéven szerkesztette, illetve írta a rovatba tartozó híreket. Vö. OMIKRON [Ottlik László]: Külpolitikai szemle (Angol és francia pénzügyi politika. Az olasz flottaprogram. India, Egyiptom, Palesztina. A monarchia helyzete Spanyolországban. Szovjet igazságszolgáltatás. Ausztráliai reformok). *Magyar Szemle*, IX. köt. (1930) 2. sz. 184–190; Külpolitikai szemle (A francia belpolitika mai képe. Francia és olasz külpolitikai nyilatkozatok. Az új bolgár kormány. Román restauráció. Állam és Egyház vitája Máltában). *Magyar Szemle*, IX. köt. (1930) 3. sz. 282–288; Külpolitikai szemle (A tengeri megegyezés válsága. Briand és a kisantant. Leszerelés és nemzetközi adósságok. Rendszerváltozás Romániában. Angol budget és munkanélküliség. Ausztrália pénzügyei). *Magyar Szemle*, XII. köt. (1931) 2. sz. 184–190; Külpolitikai szemle (Franco és Anglia. Eden és Chamberlain beszéde. Halifax utazása. A brüsszeli konferencia. Angol–amerikai gazdasági tárgyalások. A benemavatókózi egyezmény és a Szovjet. Kormányválságok: Törökország, Belgium, Románia. Magyarország és a kisantant. Magyar kormányférfiak Berlinben. A brazíliai puccs). *Magyar Szemle*, XXXI. köt. (1937) 4. sz. 381–386.

²⁷ Ottlik László 1930. május 18-án kelt levele Szekfü Gyulához. OSZK Kézirattár Fond 7/1573.

és dokumentum árulkodik.²⁸ Így nem véletlen, hogy Szekfü egyik levelében ifjabb kollégája „tanácsadói tisztéről” tesz említést, mely elsősorban a *Magyar Szemlé*hez, illetve a *Nouvelle Revue de Hongrie* és a *The Hungarian Quarterly* lapokhoz szoros szálakkal „kötötte” az ekkor a miniszterelnökségen dolgozó Ottlikot. Kettejük levelezéséből az is kiderül, hogy Szekfü az „informális” szerkesztői munkát tiszteletdíjjal honorálta. Kolozsvári professzori kinevezését követően a Budapesttől való jelentős távolság készítette arra, hogy korábbi aktív szerepvállalását feladja.²⁹

Élete során több könyvet publikált. 1922-ben *A marxizmus társadalomelmélete*,³⁰ majd 1926-ban – Concha Győzőnek, egykori professzorának, „a magyar társadalomtudomány klasszikusának” ajánlott – *A társadalomtudomány filozófiája*³¹ címmel jelentek meg nagyobb lélegzetű művei. A második világháború alatt önálló monografikus műnek tekinthető terjedelmes könyvrészlete, *A politikai rendszerek* (1939)³² és további két kisebb kötete, *A politikai rendszerek története* (1940),³³ illetve *Bevezetés*

²⁸ Vö. OSZK Kézirattár Fond 7/1573. (1927 és 1937 között keletkezett 78 dokumentum, többségében levelek); Fond 1/2441-2442. (1933–1940 között keletkezett 203 dokumentum, többségében levél); Fond 116/2114. (Ottlik László 1933. március 31-én kelt levele Hajnal Istvánhoz) A dokumentumok többsége az Ottlik és Szekfü közötti levelezésből áll, melyek a szerkesztési feladatokba, illetve az azokhoz kapcsolódó munkálatokba nyújtanak betekintést.

²⁹ Említésre érdemes, hogy a korabeli meghatározó történésznezmedék egy további kiváló tagjával is szoros kapcsolatot ápolt. Ottlik kéziratári hagyatékában a Szekfüvel folytatott levelezés mellett a Mályusz Elemérrel történt levélváltások képezik a legtöbb dokumentumot. Az 1930-as évek elejétől az 1940-es évek elejéig húsz iratot őriz a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Vö. MTAK Kézirattár Ms 6404/253-271, továbbá Ms 6404/263.

³⁰ OTTLIK László (1922a): *A marxizmus társadalomelmélete – Elméleti kritika és történelmi tanulságok*. Franklin-Társulat, Budapest.

³¹ OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*. Magyar Filozófiai Társaság, Budapest. (Ottlik monográfiájának első recenzense a két világháború közötti hazai jogfilozófia doyenje, Moór Gyula volt.) Vö. Moór Gyula (1927): Ottlik László: *A társadalomtudomány filozófiája. Társadalomtudomány*, VII. évf. 1–2. sz. 84–89.

³² OTTLIK László (1939): *A politikai rendszerek*. In KORNIS Gyula, GRATZ Gusztáv, HEGEDŰS Lóránt, SCHIMANEK Emil (szerk.): *A mai világ képe* II. köt. *A politikai élet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 361–530.

³³ OTTLIK László (1940b): *A politikai rendszerek története. Középkor és újkor a világháborúig*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

a politikába (1943)³⁴ című művei láttak napvilágot. Utóbbiak elsősorban a „politika”-stúdium oktatását szolgáló közleményeknek tekinthetők.

1940-ben, a második bécsi döntés után – Észak-Erdély visszacsatolását követően – a Szegedről Kolozsvárra visszatelepülő Ferenc József Tudományegyetem jogi karára a „politika” tárgy oktatására hívták meg. 1941. február 8-án nevezték ki a kolozsvári egyetem nyilvános rendes tanárának.³⁵ A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi (II. „A”) Osztály vezetői beosztását cserélte fel a hön áhított egyetemi katedrára. Hivatalától március első napjaiban vált meg.³⁶

Egyetemi előadásai, az egykori joghallgató visszaemlékezése szerint „telt házások” voltak.³⁷ A háborús évek ugyanakkor nem kedveztek a feltehetően végső életcélnak tekintett professzori munka zavartalan folytatásának. Ottlik 1944 júniusában a front elől családostul Kolozsvárról Budapestre menekült. Buda ostroma idején, 1945. január 29-én otthonából eltávozott. A Városmajor utca környékén, nem messze a lakásától tünt el. A családnak később sem sikerült a nyomára bukkanni.³⁸ Feltehetően

³⁴ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. (Érdeemes itt utalni egy terjedelmes szócikkére, mely „Állam” címmel jelent meg a *Közgazdasági enciklopédiában*.) Vö. OTTLIK László (1930d): Állam [szócikk]. In *Közgazdasági enciklopédia*. Athenaeum, Budapest, é. n. [1930]. 86–89.

³⁵ Ottlik László kolozsvári professzori kinevezése előtt négy nappal Horváth Barna a jogbölcselet professzora javaslatba hozta a jogelmélet és politika tanszékek esetleges „összekapcsolásának” tervét. Vö. Horváth Barna 1941. február 4-én kelt naplőbejegyzése. MTAK Kézirattár Ms 5909/39.

³⁶ Az 1941-I-16416-os jelzetű ügyirat tartalmazza az erre vonatkozó adatokat. Vö. MNL, OL Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály K 28 214.cs. [Hivatkozva: VASAS Géza (2015): Mi történt 1940. augusztus 5-én s annak folytatásaként? Vizsgálat egy minden gyanú fölött álló történelmi tény ügyében. *Regio*, XXIII. évf. 3. sz. 159.]

³⁷ SAS Péter (2012): „Egy emberből az marad meg, ami az emberek emlékezetében róla megmarad” (2.). Interjú a 90 éves Kiss András nyugalmazott főlevéltárossal. *Művelődés – Közművelődési folyóirat* (Kolozsvár), LXV. évf. 12. sz. 25.

³⁸ A családja Ottlikot hosszú időn át kerestette. Erről árulkodik a *Kossuth Népe* című lap egy rövid híradása: „*Feltűnő, nagy feketebetűs plakátokat ragasztottak ki Budán, a Kissvábhegy környékén néhány nappal ezelőtt. A plakátok szerint: Dr. Ottlik László kolozsvári egyetemi tanár ideiglenes budapesti lakása: XII., Bíró-u. 3. 1945. január 29-én délelőtt 10 óra tájban elhagyta a Csaba-u. 9. sz. házat, ahol rövid látogatást tett, kiment a Városmajor-utcába és nyomtalanul eltűnt. Azóta semmi hír sincs róla, sem ő maga életjelt nem adott... Ottlik Györgynek, a Pester Lloyd egykori főszerkesztőjének testvére Ottlik László, akit hosszú és eredménytelen kutatás után ezen a módon szeretne megtalálni a családja. A valósággal amerikai ízű ötlet sem vezetett*

ötvenedik életévének betöltése előtt a háború áldozatául esett az alkotói életének teljében lévő társadalomtudós.

Az életút áttekintése végén érdemes Ottlík konzervatív gondolkodói attitűdjét³⁹ néhány hivatkozott gondolat erejéig érzékeltetni. Pauler Ákos, a korszak kiemelkedő neokantiánus filozófusa nézeteire hivatkozva 1922-ben a következőket írta: „...végső elemzésben minden tekintély az ismeretben, tapasztalásban, korban öregek: az ősök, tehát a múlt tekintélye. Az Isten is »atyá«; tekintélye a legelső ős: a minden létezésnél idősebb lény tekintélye. A múlt... szerves alkotórésze a jelennek: ami az egyéni tudatban az emlékezés, az a társas tudatban a hagyomány. (Sem az egyik, sem a másik nélkül nincs tudatos élet, mert az életfolyamat folytonosságát a tudatban az emlékezés tartja fenn.) Az erkölcs és a jog tekintélye sem egyéb, mint hagyományok: hagyományos intézmények és hagyományos formák tekintélye. Ezért hagyományok nélkül nincs rendezett társas élet.”⁴⁰ Ugyancsak ebben az időben a politikai felelősségről írt tanulmánya konklúziójában a fennálló intézményrendszer korszellem diktálta demokratikus átalakítása kapcsán a következőket olvashatjuk: „...közéletünk nemes hagyományait makacs konzervativizmussal kell megóvnunk: csökönyösen ragaszkodnunk kell a közéleti erkölcs amaz eszményi nemességéhez, amely mindenképpen arisztokratikus”.⁴¹ Néhány évvel később – 1926-ban megjelent történetfilozófiai könyvében – a történelmi múlt és – gyökerek jelentőségéről ekképp vall: „Karszton, futóhomokban nem nő a tölgy: mély termőtalajba kell gyökereit eresztenie, hogy kibonthassa diadalmas lombkoronáját, amelynek árnyéka nemzedékeknek ad enyhülést és erőt. Politikai nagyság sincsen történelmi gyökerek nélkül: kortársait nevelni igyekezzék az államférfi, de ő maga nemzete történelmi szellemének mélyreható tanulmányából merítsen erőt és útmutatást. Jaj annak, aki nem tud utat törni a jövőnek, – de százszoros jaj annak, aki a múlttól elszakad!”⁴² Ez utóbbi művében fogalmazza meg

eddig eredményre, a professzor meg nem került elő.” (Plakáton keresik az eltűnt Ottlík professzort. Kossuth Népe, 1945. május 15. 3.)

³⁹ Ottlík konzervatív politikai értékrendjére utal egy kortárs recenzió is. Vö. SZÉKELY Hugó (1927): A társadalomtudomány filozófiája. Századunk – Társadalomtudományi Szemle, II. évf. 2. köt. 182.

⁴⁰ OTTLIK László (1922a): *A marxizmus társadalomelmélete...*, 54.

⁴¹ OTTLIK László (1923): Felelősség és szükségszerűség. *Társadalomtudomány*, III. évf. 1–4. sz. 399.

⁴² OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 196.

a demokrácia konzervatív felfogásának sajátos krédóját: „[A] demokrácia nem azt jelenti, hogy mennél több embernek adassanak meg az egyenlő politikai jogok, hanem azt, hogy mennél több ember legyen erényes állampolgárrá és mennél több ember viselje legjobb képességei szerint a politikai terheket. A demokrácia uralma tehát a közszellem erejével mérhető felelősségérzet uralmát jelenti és ennek fejlettségétől függ: ahol ez utóbbi fejletlen, vagy hanyatló mennyiség, ott a demokratikus intézmények az »ochlokratiát«: a csöcselék uralmát valósítják meg és közszellem helyett a legjobb esetben is csupán közhangulatokat hozhatnak létre.”⁴³

Végül még egy gondolat az 1942 legvégén megjelent politikatudományi prolegomenájából. A közösségi lét egyik fundamentális jelenségéről a „politikai analitika” című alfejezetben a következőket írja: „Tekintélye... csak annak lehet, aki a többieket felülmúló képességeinél fogva kiemelkedik a sokaságból... A tekintélyuralom elmélete... eleve feltételezi azt, hogy az egyes emberek képességekben különböznek egymástól, azaz nem egyenlők... A tekintélyuralom tehát eszméje szerint a »legjobbak« uralma kell, hogy legyen.”⁴⁴ Múlt, hagyomány, tekintély, természetes egyenlőtlenség, a konzervatív gondolkodás és eszmerendszer fundamentális elvei, értékei. Ottlik a nemes konzervativizmus következetes híveként gondolkodott, érvelt és alkotott egész pályafutása során.

⁴³ Uo. 159.

⁴⁴ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 24.

2. Szárnypróbálgatások – a művészet és esztétika vonzásában

Gimnáziumi tanulmányait követően a háború kirobbanása a fiatal Ottlikban felerősítette a hazafiúi érzést, és sokadmagával frontszolgálatra jelentkezett. Az első világháború így jelentősen befolyásolta pályaválasztását. Az elkövetkező négy év a pályakezdés és a szakmai karrier építése szempontjából akár elvesztegetett időnek is tekinthető. A felnőtté válás folyamatában, illetve a felelős cselekvés elsajátítása terén olyan évek következtek, amelyek semmilyen más „élménnyel” nem helyettesíthetők.

1917-ben – huszonekét éves korában – jelent meg *Síró sugarak* című verseskötete.⁴⁵ Az 1912 és 1916 között írt harmincöt költeményt tartalmazó kis füzetet szüleinek ajánlotta. Hangulatában és stílusában a francia impresszionista-szimbolista költészet legnagyobb alakjainak (Charles Baudelaire, Paul Verlaine) dekadens életérzése fedezhető fel a fiatal költő szárnypróbálgatásaiban. A versek olvasásakor ugyancsak eszünkbe juthat e hangvétel legjelesebb hazai képviselőjének, Ady Endrének a költészete. Mindezt jól példázza a „Spleen” című⁴⁶ 1913-ban keletkezett verse:

Üres vagyok, mint egy kifordított zsák
és hegyek ülnek szegény fejemen,
kiéhezett kutya, mely papírost rág
és a Semmibe néz bús mereven.

⁴⁵ OTTLIK László (1917): *Síró sugarak* (Második kiadás). „Pátria” irodalmi vállalat és nyomdai részvénytársaság, Budapest. (A verseskötet címlapján utalás történik a „második kiadásra”. Az „első kiadás” nyomára mindeddig nem sikerült rálelni. Nem zárhatjuk ki, hogy „kéziratos” formában a nyomtatott változat előtt már közlésre kerültek a versek.)

⁴⁶ Uo. 5.

Én vagyok az a posványos kanális,
hol a Gondolat szennye kavargó:
megrázkódnék tőlem a kannibál is
s ijedten néznének vad avarok.

Mert én vagyok az évszázados átok:
a Holttenger, sötét, kihalt világ –
és színtelenül bámulok reátok,
ál-Krisztusok, hazug Szűz Máriák!

Érdemes hosszabban idézni Tóth Árpád gondolatait a verseskötetről, melyet a nagy költő a *Nyugat* hasábjain tett közzé: „*Szelíd hang vegyül az új magyar líra koncertjébe, szinte lányos üdeségű, soprán csengés. Az iránt az Ottlik László nevű fiatal költő iránt, aki »Síró sugarak« címen adta ki verskötetét, ez az üde természetességű hang költi fel elsősorban a figyelmünket: jól esik hallgatni. Erőltettség, zsúfoltság, dagály, képzavar nincs a költői dikciójában, a fiatal líra kamasz-betegségei, groteszk hangmutálásai nem jelentkeznek a kis kötetben. S ez a sima, nyugodt, természetes egyensúlyozottságú előadásmód annyival is inkább bizonyosága egy új, figyelemreméltó tehetség feltűnésének, mert költészetén – a kötet elé illesztett Baudelaire-idézet útmutatása nélkül is – erősen megéreződik Baudelaire-nak a hatása, tehát az a befolyás, mely a maga spleenes, satanisztikus varázsával a legtöbb esetben affektált túlzásokra kapatja a költészet noviciusait... Ottlik Lászlónál tiszta, nemes anyagú lencsén szűrődnek át a sötét izzású baudelaire-i sugarak s ennek a finom, fiatal művész-léleknek máris megvan a maga külön »sugártörési coefficiens«-e, mellyel nemcsak Baudelaire-nek és más költőknek reá való hatását, hanem a maga élmény- és érzés-világának kisugárzásait is egyéni költészet gyújtópontjába tudja egyesíteni. Ez az élmény- és érzés-világ, mely az új költő kis kötetében szóhoz jut, még meglehetősen szűk körű, a tipikus ifjú bánat uralkodik a kis szonett-birodalomban, melyet a füzet alig ötven oldala határol. A bánat önmagáért – valóságának sajátos narcisszizmusát érezzük, a fiatal érzékenységnek ezt a különös »l'art pour l'art«-ját. De ahogyan ez a tartalom formát ölt, ahogyan a formai megoldás zenei értékévé hasonítja a gondolatokat és érzéseket, hogy aztán ezek a gondolatok és érzések most már a zene szelíd lejtésével terjedjenek mind szélesebb és finomabb hullámgyűrűkké – ez már az érett költőt mutatja a kis kötetben. A költemények alá odairta szerzőjük azt az évszámot is,*

*mely keletkezésük idejét jelzi. Úgy látjuk, hogy az újabb dátumú versekben egyre több a konkrétum: legbiztosabb jele annak, hogy a költő a maga egyéni átéléséből mind többet tud beleolvasztani művészetébe s a figyelemreméltó kezdet további gazdagodást ígér.*⁴⁷

Az alig húszesztendős Ottlik lírájában természetesen megjelenik a háború „élménye”; a katonai szolgálat ifjú életeket meggyötrő, akár elvevő megpróbáltatása és alkalmankénti dicsősége. 1916-ban a keleti fronton – a mai Nyugat-Ukrajnában a Kárpátok északkeleti peremén található – Turka városban írt „Katonák” című verse minderre jó példa:

Emberek, akik egyre fogynak,
tompán felnyögve összerogynak:
emberek, akik ázva, fázva
mennek merőn, lobogva lázban;
emberek, akik ólmos éjjel
mennek mogorván, holt reménnyel;
emberek, akik dörgő dallal
futnak versenyt a diadallal;
emberek, akik nagyra nőnek,
szárnyát bontván szilárd erőnek;
emberek, kik dalolva járnak
útján a hallgatag Halálnak;
emberek – s mégis szent csodák:
Ti vagytok, kopott Katonák!

A fiatal Ottlik művészetek iránti fogékonyságát jelzi, hogy az 1920-as évek első felében két írást is szentelt a művészetek témakörének.⁴⁸ 1920-ban „Szenzuális művészet” címmel a *Nyugat* hasábjain értekezett a 19. század közepétől tapasztalható „művészeti forradalomról”, mely az ún. akadémikus elismertséget kivívó, inkább intellektuális irányokkal szemben a „szenzuális” irányzatok előtérbe kerülését jelenti.⁴⁹ A konzervativizmus bélyegét süti rá a művészeti forradalom alkotásait nem értő, sőt félreértő

⁴⁷ TÓTH Árpád (1920): Ottlik László: Síró sugarak. *Nyugat*, XIII. évf. 7–8. sz. 443–444.

⁴⁸ Hanák Tibor áttekintő művében Ottlikot az esztétikai kérdésekkel foglalkozók között – Balázs Béla, Babits Mihály, Popper Leó társaságában – említi meg. Vö. HANÁK Tibor (1993): *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás a század első felében*. Göncöl Kiadó, Budapest. 292. (Eredetileg 1981-ben jelent meg.)

⁴⁹ OTTLIK László (1920): Szenzuális művészet. *Nyugat*, XIII. évf. 9–10. sz. 520–527.

hagyományos értékrendre és szemléletmódra, mely a művészet fogalmát és értelmét teljes mértékben félreérti. Ugyanakkor a „művészeti élet legújabb bacilusait, a futuristákat, kubistákat, expresszionistákat és egyéb közveszélyeseket” nem tekinti a szenzuális művészet részének. Képviselőiket nem művésznek, csupán „modoros mesterembereknek” nevezi.

Ottlík vehemensen érvel álláspontja mellett. Fő tételeként fogalmazza meg, hogy a művészet tárgya nem az abszolút „igaz”, hanem csupán az individuális értelemben vett „szép” megragadása, az élmény öszinte kifejezése: „...a művész egyéni ereje: az a lelki reakció, mely a művész sajátja, melyet a természeti tárgynak ő ad és mely csak szenzuális intuícióval fogható fel”. Ez utóbbi kapcsán egyébként Henri Bergson nevét említi meg, aki az idő tájt jelentős hatást gyakorolt a hazai szellemtudományra. A művész Ottlík szerint nem ad „feltétlen valóságot”, ez nem is feladata, hanem „élményét adja: saját énjének csodálatos nászát a szemlélet tárgyával”, mely a műalkotásban testesül meg.⁵⁰

A művészetet nem tekinti demokratikus jelenségnek. Az „avatottak” száma valójában kevés, és az avatottságot valójában nem a tanulás, hanem az „eredeti hajlam” adja meg. Mindebből azt a következtetést vonja le, hogy „*amely mértékben a társadalmi és politikai élet minden nyilvánulását és a haladó tudományokat is hatalmába keríti a diadalmas demokratikus princípium, oly mértékben lesz arisztokratikusabbá a művészet, amint saját lényege folytonos különböződéssel megy keresztül*”.⁵¹ Végül összefoglalásként kijelenti: az esztétika, vagyis a „művészetbölcselet” feladata a művészi tevékenység „szenzuális folyamatának” (az élmény megtestesítésének) az intellektuális képét megragadni: „*Ezen felül minden, amit az esztétika úgynevezett tudománya akár leíró és elemző, akár normatív tételekben nyújtott, véleményünk szerint üres játék, skolasztikus erőpróba.*”⁵²

Öt évvel később az *Athenaeum* hasábjain „A művészet és határai” című írásában tovább folytatja művészetbölcseleti fejtegetéseit.⁵³ 1925-ben – az időközben megjelent és szakmai érdeklődést, vitát és elismerést hozó társadalomelméleti, jogbölcseleti, politikatudományi publikációit

⁵⁰ Uo. 521.

⁵¹ Uo. 524.

⁵² Uo. 527.

⁵³ OTTLIK László (1925b): A művészet és határai. *Athenaeum*, XI. évf. 4–6. füz. 112–123.

követően – visszatér az őt vélhetően fiatalkorától foglalkoztató kérdés-körhöz. „Mi a művészet?”, illetve mi annak a tárgya – teszi fel a kérdést. Vizsgálódásainak kiindulópontját a művészet és tudomány kapcsolata képezi. „Valóság” és „igazság” megismerése és kifejtése kapcsán számos ismeretelméleti megállapítással szembesülhetünk. Ottlik számos tudományelméleti és -történeti vonatkozást megemlítve, illetve képzőművészeti, zenei, irodalmi példákon keresztül mutatja be a tudományos, továbbá a művészi valóságmegismerés és -kifejezés folyamatát és nehézségeit: „...a művészi valóság a tudományos valóságnak szükségkép ellentéte kell, hogy legyen. A tudományos munka a szubjektív adatoktól való következetes eltávolodás, a felfogásban egyéninek, az esetleges szempontoknak fokozatos kiirtása – holott a művészet éppen ellenkezőleg, a szubjektívnek, az egyéninek, az esetlegesnek markáns, mind jobban és mind határozottabban való érvényrejuttatásával jár.”⁵⁴ A művészet Ottlik szerint olyan kreatív tevékenység, amely nem reprodukál, hanem teremt.

Említésre érdemes megjegyzést olvashatunk a tanulmány végén. A művészet arisztokratikus jellegének ismételt kifejtése kapcsán a „haladó demokrácia” mint sajátos ottliki politikai rendszer rövid jellemzésére, illetve a művészetekre gyakorolt hatására vonatkozóan megjegyzi: *„A művészet a haladó demokrácia korában mindinkább arisztokratikussá válik és ezzel a művész a valóságban mindinkább átadja helyét előbb a virtuóznak, azután, amikor már a technikai kultúra közkinccsé lesz, a mesterembernek és a vásári mulattatónak. A demokrácia követelőleg és türelmetlenül állítja fel a maga nivelláló, lealacsonyító mértékeit, amelyek tömegszükségletekhez vannak szabva és szükségképp megnehezítik, majd kizárják a művészi tehetségek kifejlődését, műízlés és méltánylás hiányában.”*⁵⁵ A művészeti teljesítményre példaként, mint az utolsó „nagyok” egyikét, Ady Endre költészetét említi.

Ottlik irodalmi vénájának szemléltetésére érdekes adalékul szolgál egy Babits Mihálynak 1934. november végén írt levele.⁵⁶ A „Mélyen tisztelt Mester” megszólítást követően „egy régebbi szépirodalmi kísérlete” kapcsán született kézírata után érdeklődik. Azt írja, hogy „ma már régen túlvagyok azon, hogy szépirodalmi ambíciók gyötörjenek”,

⁵⁴ Uo. 116.

⁵⁵ Uo. 122.

⁵⁶ Ottlik László 1934. november 25-én kelt levele Babits Mihályhoz. OSZK Kézirattár (Levelestár) Fond III/979.

ugyanakkor Homonnai Miklós álnéven írt, „A királynő szíve” című romantikus meséjét sok évvel azelőtt Komjáth Aladár révén juttatta el a „mesternek” véleményezésre, de semmilyen információja nincs annak sorsáról. A levélben arra kéri Babitsot, hogy ha tud valamit a kézirat sorsáról, akkor közölje vele, mert további példány – a neki oly kedves próbálkozásból – nem maradt fenn.

Az irodalom és képzőművészet a későbbiekben is fontos szerepet játszott az életében. Szaktudományi műveiben rendszeresen hivatkozott érveinek alátámasztásaként költők, írók, zeneszerzők, festő- és szobrászművészek életművére, alkalmanként konkrét alkotásokra.⁵⁷

⁵⁷Lásd például: OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 140–141, 147.

3. Jogbölcseleti kitekintés

Ottlik korai írásainak sorába tartozik a *Társadalomtudomány* 1924-es évfolyamának két egymást követő számában közzétett „Jog és társadalom” című jogbölcseleti tárgyú terjedelmes – különlenyomatban is napvilágot látott – tanulmánya.⁵⁸ A két évvel később megjelent *A társadalomtudomány filozófiája* című monográfiájában szintén olvashatunk több jogfilozófiai tárgyú fejtegetést, illetve utalást, de későbbi állambölcseleti és politikaelméleti műveiben is találkozhatunk alkalmanként jogelméleti utalásokkal. Érdemes megemlíteni, hogy jogbölcseleti fejtegetéseiben már szembesülhetünk azokkal a fogalmakkal, amelyeket a későbbi műveiben az állam, a hatalom, a politika jelenségeinek elemzése során használt vagy éppen továbbgondolt.

Némileg magyarázatra szorulhat, hogy a szerzőt mi inspirálhatta a korabeli jogfilozófiai gondolkodás alapproblémájában való véleménynyilvánításra. „Jog és társadalom” című írása minden komolyabb előzmény nélkül született meg, és viszonylag rövid alkotói munkássága során sohasem folytatta ez irányú vizsgálódásait. Horváth Barna, egykori recenzió a *Jogtudományi Közöny* hasábjain megjegyzi, hogy a szerző „nagy olvasottságról tesz tanúságot és nem egy irányban meglepő kezdeményezésekre való törekvést árul el”.⁵⁹ Az egy évvel fiatalabb Horváth szerint, akivel gyakorlatilag egy időben végeztek a budapesti jogi karon, illetve később a kolozsvári években professzortársak is voltak: „*A kis tanulmány bővelkedik új, eredeti szempontok felvetésében és az itt gyakorolt kritika talán nem veszi el tőlünk azt a jogot, hogy szellemes előadásáról, sokszor találó bírálati megjegyzéseiről és jó stílusáról elismerőleg emlékezzünk meg és oly gyér jogelméleti irodalmunknak ezt a legújabb termékét*

⁵⁸ OTTLIK László (1924b): Jog és társadalom. *Társadalomtudomány*, IV. évf. 2–3. sz. 15–32 (Első közlemény); 4–5. sz. 16–34 (Második közlemény).

⁵⁹ HORVÁTH Barna (1925): Ottlik László: Jog és társadalom. 1924. *Jogtudományi Közöny*, LX. évf. 6. sz. 46.

*a szíves olvasónak figyelmébe ajánljuk.*⁶⁰ A szintén pályafutása elején tartó, később nemzetközileg számon tartott jogfilozófus pályatárs a hazai jogirodalom számottevő teljesítményének tekinti Ottlik tanulmányát. Az sem kizárt, hogy a szerző ezekben az években még kacérkodhatott a jogfilozófiával, s csupán később ígérkezett el végleg a „politikának”. Az indítékok biztos ismerete nélkül is érdemes rekonstruálni Ottlik normatanának lényegét.

Elöljáróban fontos megjegyezni, hogy a korabeli hazai, de igaz ez a nemzetközi jogbölceleti gondolkodásra is, minden magára valamit adó jogtudós jogszemléletének alapjait és kiindulópontjait Hans Kelsen osztrák jogtudós – és nem utolsósorban állambölceleti gondolkodó – neokantiánus normativista juriszprudenciája ellenében, ahhoz kritikai módon viszonyulva kívánta megfogalmazni. Emellett a német Rudolf Stammler, a magyar Somló Bódog és a fiatal Moór Gyula elméleti tézisei adták azokat az elméleti fogódzókat, amelyeket részben akceptálva, de még inkább bíráló tárgyává téve, alkalmat adtak az ifjú tudósjelölt számára nézetei megfogalmazására.

Ottlik tanulmánya első mondatában a jogi ontológia örök érvényű kérdésköltségét – „Mi a jog?” – fogalmazza meg, melyre a korszaknak megfelelő neokantiánus választ adja: a jog valójában olyan norma (ítélet), mely „érvényes követelést fejez ki” („kötelezőség”, Sollen). Az önálló álláspont kifejtésének lehetősége a jogi norma sajátos érvényességének meghatározásában rejlik. Ottlik a „Ki az, aki követel?” kérdésének megválaszolásában látja a normák érvényességének specifikumát. Úgy véli, hogy erre két, egymástól különböző válasz lehetséges. Az egyik esetben: „Te magad!”, a másik esetben: „Valaki más” vagy másképpen megfogalmazva: „...*annak, hogy érvényes legyen egy követelés, amelyet 1. magam támasztok magammal szemben? 2. más támaszt velem szemben? A válasz az lesz, hogy az érvényesség az első esetben értékes akaratot – a másik esetben hatalmas akaratot feltételez.*”⁶¹ Ottlik jogfelfogása szerint az „autonóm norma” kötelezősége az „értékes”, a „heteronóm norma” pedig a „hatalmas” akaraton alapszik. A hatalmat e helyütt weberi,

⁶⁰ HORVÁTH Barna (1925): Ottlik László: Jog és társadalom, 47. Ottlik két évvel később megjelent könyvében egy lábjegyzet erejéig szállt vitába egykori recenzensével. Vö. OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 114 [100. lábjegyzet].

⁶¹ OTTLIK László (1924b): Jog és társadalom (Első közlemény). *Társadalomtudomány*, IV. évf. 2–3. sz. 15.

értékmentes értelemben használva – némileg pongyolán – határozza meg: „»Hatalmas« az, ami inkább hat, mint valami más, hatni pedig csak olyan valami tud, ami létezik: hiszen »létezni« annyi, mint »hatni«.”⁶² Az autonóm normák mibenlétét az értéktudomány (axiológia), míg a heteronóm normák mivoltát a valóságtudomány (ontológia) van hivatva tisztázni. a normatív tudománynak az explikatív (valóság)tudománytól való megkülönböztetése csupán egy „nominális disztinkció”, mert a norma érvényessége nemcsak „értékességen”, hanem „létezésen” is alapulhat. A jogelmélet korabeli „új iskolája”, a Kelsen-féle normatív juriszprudencia ezzel szemben azt a dogmát vezeti be, hogy a „jogásznak szentségtörés terhe alatt tilos a valóságra vonatkozó kérdésekről tudomást vennie”, mert valamely norma érvényességének kritériuma mindig csak egy másik norma lehet.⁶³ Álláspontja szerint a jogszabály mint heteronóm norma érvényessége a létező valóságon, a „hatalmas akaraton” alapszik.⁶⁴ A jogi parancs mindig mástól származik, mint akit kötelez, a „kötelező” pedig mindig „hatalmasabb” a kötelezettnél, ami más szóval annyit jelent, hogy a „kötelező tényleges hatalom”. Alapvetésének lényegét tömören összegezve kijelenti: „*Ma már nem vitás, hogy a jog érvényessége csakis pozitivitását jelentheti.*”⁶⁵

Kiindulópontjának rögzítését követően Ottlik a jogot mint heteronóm normát Stammler és Kelsen elméleteinek – Horváth szerint – „szellemes bírálata” keretében veszi szemügyre. A korszak két megkerülhetetlen jogfilozófusának gondolatai – miként ez idő tájt mindenkit – vitára inspirálták. Az ekkorra már letisztultnak tekinthető stammleri jogkonceptiót, illetve a „tisztá jogtan” előtti kelsen-i elméletet hosszú oldalakon keresztül tárgyalja. A stammleri elmélet gyengéjét abban látja, hogy a fogalmi meghatározás – a jog mint „sérthetetlenül kötelező összekötő akarat” – csupán a jog „formája” tekintetében lehet érvényes. Ahhoz, hogy ebből pozitív,

⁶² Uo. 16.

⁶³ Uo. 17.

⁶⁴ Ottlik 1926-ban egy más tárgykörben írt tanulmányában a jog lényegét a következőképpen határozta meg: „A »jog« csupán addig jog, amíg élő társadalmi hatalmasság áll mögötte: erősebb, ha kodifikációkban vagy kompetenciális szokásokban kifejezett összekötő akarata elmarad a tényleg rendelkezésre álló erő mögött; gyengébb, ha ezeket meghaladja, ha tényleges erejét felülmúló teljesítményekre vállalkozik.” [OTTLIK László (1926a): A három brit birodalom. *Társadalomtudomány*, VI. évf. 5. sz. 404.]

⁶⁵ OTTLIK László (1924b): *Jog és társadalom* (Első közlemény), 18.

tételes jog legyen, valamilyen konkrét akarattal kell párosulnia. Ottlik úgy ítéli meg, hogy a kelsen-i elmélet is a „norma-jellem” elemzéséből indul ki, amikor a jogot „hipotetikus ítéletnek” tekinti, amely kényszer alkalmazásának kilátásba helyezésével kívánja célját elérni. Ugyanakkor a „kényszerszankció” nem alkalmas a jogszabály valódi jellemzésére, mert nem minden kényszerszankcióval „felszerelt” szabály jogszabály (pl. „önkényes” norma), illetve a kényszerszankció megállapítása nem nélkülözhetetlen alkatrésze a jogszabály tartalmának (pl. *lex imperfecta*). Majd megállapítja: „*A kényszer alkalmazása nem mint a jogszabály tartalmába felvett fenyvegetés, hanem mint reális lehetőség, mint a jogszabály biztosítéka, garanciája játszik szerepet. A jogszabály garanciája valaminő hatalom, amelynek módjában van a jogszabályok hatályát kényszerrel is biztosítani.*”⁶⁶ A garancia fogalmának meghatározása a jog definiálásának a kulcsa, ezért elsődleges feladat annak a hatalomnak a jellemzése, amely ezt a szerepet tölti be. A megoldás kulcsa Ottlik szerint Kelsen kezében volt, midőn a jogszabályt mint az állam akaratát fejezte ki. Azonban az állam fogalmi definiálásakor egy merő „jurisztikus fikciót” alkalmazva azt mondja, hogy az állam a „jogrend megszemélyesítése”, illetve „kényszerszabályok rendszere”, így Kelsen egyetlen lépést sem tett előre a jogfogalom meghatározásának irányába.

Ottlik részletes elemzés alá veszi Kelsen ekkoriban sokakat vitára inspiráló – *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* (1911) és a *Das Problem der Souveränität* (1920) című – írásait, melyekben a „jogász-államfogalom”, a szuverenitás, a jog monista felfogása, illetve a joglépcsőelmélet legelső megfogalmazása egyaránt szerepel. Mindezek kapcsán megállapítja, hogy a jogszabályok érvényessége minden esetben egy „jurisztikus hipotézisre” vezethető vissza, annak érvényességét feltételezi, mely hipotézis úgy szól, hogy „*valóban »létezik« az illető államhatalom, amelynek való engedelmességet a megfelelő jogszabályok megkívánják*”.⁶⁷ Egyébként hasonlóan kritikus hangnemet üt meg *A társadalomtudomány filozófiája* című könyvében a Kelsen-féle „normatív tudomány” és a társadalomtan viszonyának elemzésekor kifejtett véleményében. Alapvetően tisztázatlannak tekinti a kelsen-i juriszprudencia „jellemét”, mert többek között konfúz fogalmakkal – mint például norma, szabály – operál, továbbá a társadalom definícióját is bevonja az elemzésébe. Ezzel valójában egyszerűen a normatív

⁶⁶ Uo. 24.

⁶⁷ Uo. 31.

(fogalom) tudomány és a valóságtudomány terrénumaira lépve az általa elkerülni kívánt hibába esik. Ottlik szerint a társadalom nem csupán érvényes normarendszer, hanem egyúttal reális hatalom is, mely a normák „alkalmazásának”, „követésének” tud érvényt szerezni. Ez a társadalmi normák „hatályosságának vélelme”.⁶⁸ A jogtudomány ezért nem tekinthető a kelsen-i értelemben vett normatív tudománynak.

Saját jogbölcseleti álláspontjának kifejtésekor egy többek (pl. Georg Jellinek, Somló Bódog) által követett módszert alkalmazva megállapítja, hogy a jogszabály mint társadalmi norma meghatározása végső fokon a társadalomtudomány és nem a jogtudomány feladata. A jognak e „társadalomtudományi alapvetését” természetesen jogászok is elvégezhetik, csak tartózkodniuk kell a problémakör „logikai annexiójától”. Mindezt – Ottlik szerint – nevezhetjük „jogász-i imperializmusnak”, melyet Stammler vitt a legnagyobb túlzásba a *Wirtschaft und Recht* (1896) című művében, és amit Max Weber cáfolt mesteri módon. Saját kiindulópontjának meghatározásakor – Georg Simmel segítségével híva – a társadalom fogalmi definiálásából indult ki. E szerint: „*A társadalom fogalma... oly »egyénekek közötti kölcsönhatást« jelent, amely valamely öntudatos normatív hatalomnak való kölcsönös alávetésén alapul.*”⁶⁹ A társadalom definíciója – érvel a szerző – így „magába zárja” a társadalmi norma fogalmát. A normatív hatalom tehát nem egyéb, mint a társadalom tagjainak „összehangzó akarat”, másként „akarategysége”.

További normaelméleti disztinkciói során a normák érvényességéről szólva különbséget tesz autonóm normák („kötelezőnek kell tartani”), természeti normák („kötelezőnek »muszáj« tartani”) és a társadalmi normák („kötelezőnek tartják”) között. A normák és különösen a társadalmi normák között – a tudatban lezajló motivációs küzdelmek eredményeképp – bizonyos „rangsor” alakul(t) ki. A társadalmi normák között e rangsor tetején a jogszabály áll, mely elsőségét a mögötte álló, a „normát hordozó” normatív hatalom természetéből meríti, amely az illető „norma hatályának garanciája”.

Ez a hatalom minden esetben „kényszerhatalom”, s a garancia fogalmával – Ottlik szerint – a kényszerszankció alkalmazásának elvont lehetőségét fejezzük ki. A kényszerhatalom tekintetében azonban különbséget tesz „fizikai” és „szellemi” hatalom között, s megállapítja: „*A társadalmi*

⁶⁸ Vö. OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 196–202.

⁶⁹ OTTLIK László (1924b): *Jog és társadalom* (Második közlemény), 19.

*norma garanciális hatalma sohasem fizikai, hanem mindig szellemi hatalom, amely esetleg fizikai hatalommal is rendelkezik – és nyilvánvaló, hogy már csak ezért is több, mint a fizikai hatalom.*⁷⁰ A szerző e meghatározásakor Moór frissen megjelent *Bevezetés a jogfilozófiába* című könyvében⁷¹ a jog specifikumaként említett „fizikailag legerősebb társadalmi hatalomra” utalást – mint hibás disztinkciót – veszi górcső alá: „*A társadalmi norma érvényessége a fizikai erővel való rendelkezésnek lehetőségét minden fokon feltételezi és nem a fizikai erőnek, hanem csak e lehetőség valószínűségének foka szerint beszélhetünk »erősebb« és »gyengébb« társadalmi hatalomról.*”⁷² A jog mögött álló „legerősebb” társadalmi hatalom nem lehet a fizikailag legerősebb hatalom, hiszen – érvel Ottlik – ennek a kérdését a „pillanatnyi konstellációk” döntenek el, így adott helyzetben az egyébként „leggyengébbnek” tartott konvencionális hatalom is lehet a legerősebb.⁷³

A továbbiakban – követve a neokantiánus módszertant – a jogszabályt a konvención túl a parancstól is megkülönbözteti. A társadalmi normák e fajtáját az uralom garanciájának tekinti, mely a „fizikai hatalommal rendszeresen rendelkezik”. Az uralom olyan társadalmi forma, amelyet valamilyen „szervezettség” utaló „állandóság” jellemez. A szervezett hatalomnak „szervei” alakulnak ki, s ezek a szervek „személyekhez kötött hatalmi funkciókat” hoznak létre.⁷⁴ Ottlik szerint a modern jog- és államfilozófia következetesen összetéveszti a jog hatalmát a „hivatásos jogalkalmazók”, illetve a mögöttük álló állam hatalmával, „a normatív hatalmat a delegált hatalommal, az intézményes hatalmat a személyes hatalommal, a funkciók hatalmát az egyének hatalmával”: „*Így amidőn a modern jogelmélet »az állam önkötelezéséről« (Jellinek), »az államot terhelő kötelezettségekről« (Kelsen), az »ígéretnormáról« (Somló), a hatalom »önuralmáról« (Jhering) beszél, következetesen összetéveszti az államot, vagyis a jog hatalmát a hivatásos jogalkalmazók, a hatalmat hordozó szervezetek – »kormányok« – vagy a hatalmat birtokló csoportok – »kormányzó«*

⁷⁰ Uo. 21.

⁷¹ Vö. MOÓR Gyula (1923): *Bevezetés a jogfilozófiába*. Filozófiai könyvtár III. Pfeiffer Ferdinánd (Zeidler testvérek) Nemzeti Könyvkereskedése, Budapest. 172., 178., 184. oldalakra utalás.

⁷² OTTLIK László (1924b): *Jog és társadalom* (Második közlemény), 21.

⁷³ Uo. 21–22. (A szerző néhány szemléletes példán keresztül alá is támasztja érvelését.)

⁷⁴ Ezt a gondolatsort ismétli meg 1942-ben megjelent politikatudományi „bevezetésében” is. Vö. OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 11.

pártok – hatalmával.”⁷⁵ A hatalom önkötelezése azonban semmi más nem jelent, mint a norma kötelezőségét. A hatalom hordozóinak magával a hatalommal való összetévesztése eredményezi azt a gyakori helytelen következtetést, mely szerint a hatalom magát is kötelezheti. Ezzel azonban a hatalom megszűnne hatalom lenni, hiszen egyszer tételezett szabályait többé nem volna „hatalma” módosítani, így képtelenné válna a normatív funkcióra.

Ottlik szerint a fizikai erővel való rendelkezés valószínűségének foka szerint beszélhetünk erősebb vagy gyengébb társadalmi hatalomról, és a leg-erősebb társadalmi hatalom ebben az értelemben a jog hatalma (jogi hatalom) vagy más szóval az állam hatalma (állami hatalom). A jog kétségtelen „túlerővel” rendelkezik, mert hatalma korántsem a tényleges erőviszonyokon múlik, hanem a relatíve legnagyobb valószínűségen, amely szabályai érvényesülését eredményezi: „...a jog az egyetlen hatalom, amelynek további fennállására minden pillanatban csaknem száz százalékos valószínűséggel lehet számítani. Miért? Azért, mert a jog hatalma fölényes hatalom, vagy precízebben megfordítva: mert csak fölényes társadalmi hatalmat nevezhetünk jognak, államhatalomnak.”⁷⁶ Az államhatalom e fölényes tudata él mindazokban, akik követik a jog parancsait, és ezáltal e fölény „öntudatának” hordozóivá válnak. Egy jogrend szilárdsága egyrészt azon múlik, hogy „mily nagy körben válik ez a fölény öntudatossá” („extenzív hatályosság”), vagyis a címzettek milyen nagy köre válik a „hatalom hordozójává”, másrészt azon, hogy a címzettekben milyen erejű a hordozott hatalom fölényének az öntudata („intenzív hatályosság”). Jogról és államról eszerint csak ott lehet beszélni, ahol él az ilyen tudatos fölényes hatalom. A jog hordozója a minden korszakban megtalálható „természetes kötelék”, amelyben a fölényes hatalom öntudata él, mely más hatalomnak nem veti alá magát. Ez pedig nem más, mint a „szuverenitás attribútuma”. Vagyis „szuverén az a közösség, amely [a] fölényes hatalom hordozója” és valójában „a jog határait érünk az állam határainál”.

E megfontolásból kiindulva a tételes nemzetközi jog – a kelsen-i felfogástól eltérően – nem egyéb, mint „a különböző állami jogrendek bizonyos

⁷⁵ OTTLIK László (1924b): *Jog és társadalom* (Második közlemény), 23.

⁷⁶ Uo. 27. Érdemes itt megjegyezni, hogy egy kortárs állambölcseleti gondolkodó Ottlik jogfogalmának épp ezt a vonatkozását tartotta kiemelendőnek. Vö. RUSZNAK Rezső (1928): *A kormányformák értelme és tartalma (Az alkotmányos felelős, a prezidenciális és a parlamentáris kormányforma. A mai olasz és orosz kormányforma. A parlamentarizmus „általános csodje”)*. Pfeifer Ferdinánd (Zeidler testvérek) Nemzeti Könyvkereskedésének kiadása, Budapest. 32.

megegyező része” és nem sui generis jogrend.⁷⁷ Itt szembehelyezkedik a kelsen elméletnél árnyaltabb megközelítést nyújtó Moór-féle felfogással, mely a jog érvényességét a mögötte álló legerősebb fizikai hatalomra vezeti vissza, amely a nemzetközi jog esetében a „nemzetközi hatalmi egyensúly”, ami a legerősebb fizikai hatalom a Földön. A nemzetközi hatalmi egyensúly azonban nem minősülhet állandó fölényes hatalomnak, mivel folyamatos változásban, labilis pillanatnyi alakulásban van, melynek garanciális ereje még a legnyilvánvalóbb esetekben is bizonytalan. A nemzetközi jog érvényessége tehát csak az egyes államok által való tételzésre vezethető vissza. Ottlik szerint ugyanez állapítható meg az egyházjog szabályrendszeréről is.

Visszatérve a tanulmánya elején fölített kérdéshez, a jog fogalmának „szabatos” kifejtéseként – tekintettel az addigi distinkciókra – a következőket írja: „*A jogszabály sajátos érvényessége azon alapul, hogy társadalmi normák olyan rendjéhez tartozik, amelynek hatályosságáért az állam fölényes hatalma kétségtelen túlerejével szavatol.*”⁷⁸ Ottlik jogkoncepcióját nem véletlenül nevezte a másfél évtizeddel később született Bibó István a *Kényszer, jog, szabadság* című – 1935-ben megjelent – művében több helyen is a „hatalom- és kényszerelméletek” egyik említésre méltó válfajának.⁷⁹ A korabeli neokantiánus kísérletek sorában eredetinek tűnő fejtegetései – talán a kifejtés szűk terjedelme miatt – néha felületesnek, esetenként kategorikusnak tűnnek. Sok helyütt az érvelés egyértelműségét segítette volna, ha az egyes disztinkciók alkalmazásával használt megkülönböztetésekkor a szerző alaposabb fogalmi analízisre vállalkozik. Az sem véletlen, hogy az egykori recenzens a jogfilozófia addigi teljesítményeinek alábecsülését is felemlgeti, ami persze önmagában nem minősít, ha az új válaszok valóban megalapozottak és argumentáltak. A tanulmányt mindvégig jellemző kritikai attitűd – melyet minden bizonnyal a szerző ifjonti hevülete táplált – alkalmanként az indokolható mértéket túllépte, ami Horváth szerint sem vált az írás előnyére.⁸⁰

Ottlik azonban itt még nem fejezi be tanulmányát, hanem vizsgálódásait kiterjeszti a „helyes jog” kérdésére, mely – Stammler hatásaként

⁷⁷ OTTLIK László (1924b): *Jog és társadalom* (Második közlemény), 28.

⁷⁸ Uo. 31.

⁷⁹ Vö. BIBÓ István (1935): *Kényszer, jog, szabadság*. Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscus-Josephinae. Sectio: Juridico-Politica. Tom. VIII. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged. 72, 84, 110, 117.

⁸⁰ HORVÁTH Barna (1925): Ottlik László: *Jog és társadalom*, 46.

Somló és Moór közvetítésével – igencsak foglalkoztatta a korabeli hazai jogfilozófiát. Szerinte nem tartalmának helyessége teszi helyessé a jogot, hanem ehelyett egy némileg meglepő szempontot vet fel: „*A »helyes« jog nem a pozitív jognak »eszményi« értékmérője, hanem egyáltalában nem más, mint maga a jog. Helyes jog az, amely tartós, amely tehát valóban jog, amelynek hatályát kétségtelennek kell tartani, mert követését az alattvalók kötelességüknek tartják. Kötelességüknek tartják, [...] mert hatalma fölülnyes súllyal nehezedik rájuk, de ennek a súlynak, ennek a potenciális energiának öntudatlan forrása a siker. Helyes jog csak az, amely teljesen jog, amely sikeres, hatályos, mert parancsát követendőnek tartják.*”⁸¹

A jog helyességének kortárs elméleteit az „utolsó természetjogi csökevénynek” tartva elutasítja. A jog nem követhet autonóm értékű célokat, főképpen nem erkölcsi, morális értékeket. A jog valójában akkor helyes, ha bizonyos célok szolgálatára alkalmas eszközöket nyújt. A jog igazi célja nem az igazság, hanem a rend biztosítása. A jognak tehát – a jogalkotás és jogalkalmazás síkján – „politikája” lehet, nem pedig „axiológiája”. Helyes jog alatt a „teljes” jogot, a „szuverén” jogot, vagyis a jog „ideáltípusát” kell érteni, s csak a helyes jog fogalmával éri el – Ottlik szerint – a jogelméleti vizsgálódás a maga csúcspontját: „*A »helyes« jog tehát nem egyéb, mint a jognak a teljessége.*”⁸² Végül a helyes jog és az alkotmány kapcsolatáról megállapítja, hogy a helyes jog szellemének kifejezése nem más, mint az alkotmány, amely nem valaminő „teleírható papíros”, hanem az a „normatív hatalom, amelynek ereje a helyes jogrend garanciája”. Végző konklúzióként a hatalommegosztás sajátos értelmezéseként megfogalmazza: „*Az igazi jogélet alkotmányos jogélet és ott helyes a jog, ahol az élő alkotmány erős, ahol az alkotmány erősen korlátozza a hatalom hordozóit, hogy maga a hatalom annál korlátlanabb legyen.*”⁸³

Sajnálatos módon ez utóbbi kérdéskör bemutatásakor is intuitív, néha ötletszerű – bár szellemes – érveléssel találkozunk. Az utókor szemlélője nehéz helyzetben van, hiszen Ottlik jogkoncepciójának vázlatát olvashatja, melyben számos elvarratlan szál, ki nem fejtett eredeti gondolat fogalmazódik meg. Nem tudhatjuk, hogy a jog fogalmi meghatározása és a helyes jog koncepciójának keresése mellett milyen további kérdések foglalkoztatták, mit tekintett volna még a jogfilozófia vizsgálódási terepének.

⁸¹ OTTLIK László (1924b): Jog és társadalom (Második közlemény), 32.

⁸² Uo. 34.

⁸³ Uo.

Fontos itt megjegyezni, hogy a tanulmány megjelenését követő évben Illés József – Ottlik magántanári képzés tárgyában bemutatott dolgozatainak véleményezésekor – a következőket írta: „*Kiemelkedőnek tartom, hogy Ottlik ezzel az értekezésével mutatja készségét a politika tudományos művelésénél a szigorúan jogi kérdések tekintetében is. Nagy előny rejlik abban, hogy a politika kutatója kutatásai körébe vonja az államtani jelenségek vizsgálatánál a jognak annyira fontos problémáit is.*”⁸⁴

Jogbölcseleti tárgyú tanulmányát követően *A társadalomtudomány filozófiája* című, 1926-ban megjelent könyvének néhány oldalán köszönnék vissza a nem sokkal korábban leírt gondolatok, illetve a Horváth recenziója kapcsán megfogalmazott reflexiói.⁸⁵ E művében elsősorban a társadalmi hatalom és társadalmi normák jellemzőit vizsgálva érint általános normatani és ehhez kapcsolódó jogbölcseleti kérdéseket. Így szól a társadalmi normák érvényességét biztosító hatalom két formájáról, a konvencióról és az uralomról. A norma az előbbi esetben szabály, az utóbbiban pedig parancs: „*Amennyiben a társadalom hatalma csupán tekintélyével áll a norma mögött s a fizikai erő alkalmazását nem garantálja, a normának csupán konvencionális jellege van, de uralmi jellegűvé lesz – »parancs« –, ha a fizikai erővel való rendelkezés a norma rendszeres hatályát is biztosítja.*”⁸⁶ A konvenció lényege nem a fizikai erő hiánya, hanem annak „szervezetlensége”. Ugyanakkor a konvenciót tekinti a társadalmi hatalom „legtisztább” formájának, mivel a „*konvenció hatalma szembeűnő módon nem egyéb, mint bizonyos elismert normák tekintélyének folyománya*”.⁸⁷ Az uralom ezzel szemben „szervezett hatalmasság”, amely fizikai erővel „rendszeresen” rendelkezik, és amely „rendszeresen” érvényesül. Ennek a rendszeres érvényesülésnek a biztosítója Ottlik szerint a szervezettség. Éppen ezért tartja a konvenció tekintetében a stammleri megközelítést elhibázottnak, mely a címzett hozzájárulásától teszi függővé annak érvényességét, szemben a jogi parancs föltétlen kötelező erejével. A civilizáció fejlődése, illetve megszilárdulása – véleménye szerint – nem csupán attól függ, hogy az államhatalom fennállását a közmeggyőződés helyeslése szentesíti, hanem attól, hogy

⁸⁴ Dr. Illés József ny. r. tanárnak bírálati jelentése dr. Ottlik László magántanári képzés tárgyában. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz.

⁸⁵ OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 113–115, 143–147.

⁸⁶ Uo. 143.

⁸⁷ Uo. 144.

az „állam normáinak, a jogszabályoknak tartalma a közmeggyőződésnek a helyeslésére számíthat-e”. Így a „maradandó jog” és a „helyes jog” viszonyáról megállapítja, hogy „*helyes jog... csak az lehet, amely a közmeggyőződés helyeslését élvez*”.⁸⁸ A közmeggyőződés vagy másképpen közszellem pedig alapvetően a hagyományos tekintélyeken – mint például a tisztesség – nyugszik.

Egy ugyancsak 1926-ban megjelent – a Brit Birodalom közjogi berendezkedését taglaló – tanulmányában szót ejt a konvenció szabályának lényegi vonásairól. Az itt kifejtett néhány bekezdésnyi gondolat illeszkedik a neokantianus jogfilozófia normatani kiindulópontjaihoz. Ottlik e helyütt igyekszik a nem jogász olvasók számára is érthető megkülönböztetést tenni: „*»Konvención« kodifikálatlan szabályok rendszerét értjük, amely egy- vagy más irányban a helyes magatartás stílusát: elveit és korlátjait hivatott szabályozni. Az ekképpen szabályozott »konvencionális« magatartást egyfelől a »habituális«-tól, másfelől a »legális«-tól kell elhatárolni. Ha valaki utcai »affaire«-jét pofozkodással intézi el: habituálisan, ha párviadallal: konvencionálisan, ha bíróság előtt: legálisan viselkedett. Az első esetben semmiképpen sem igazolhatja magát, a második esetben a lovagiasság szabályaira, a harmadik esetben a törvényekre hivatkozhatik. »Habitus« és »konvenció« között az a kardinális különbség, hogy bár egynémely habitus (megállapodott szokás – a német »Sitte« –) szubjektíve kedves lehet nekünk – objektív kötelezőséget, ú. n. »érvényt« nem tulajdonítunk annak – holott a konvenció már valóban az érvényesség igényével lép fel. Másfelől a jogtól (vagy jogigényű szabálytól, parancstól) abban különbözik a konvencionális szabály, hogy az érvényesülését (»hatályát«) nem biztosítja intézményesen szervezett materiális erő (»karhatalom«).*”⁸⁹

Mindezekből egyértelműen kitűnik, hogy a hazai jogbölcselet tudománya Ottlik személyében egy ígéretes, számottevő teljesítményre képes gondolkodóját „vesztette” el. Ami a jogfilozófiának veszteség, az a magyar állam- és politikatudomány szempontjából minden bizonnyal nyereség.

⁸⁸ Uo. 149.

⁸⁹ OTTLIK László (1926a): A három brit birodalom, 405.

4. Kritikai reflexiók a marxizmusról, szocializmusról, bolsevizmusról

Ottlikot pályakezdekésekor a művészet- és jogbölcséleti kérdéseken túl első-sorban – miképpen az elmúlt századfordulót követően a kortárs társadalomtudósok közül oly sokakat – a marxizmus, a szocializmus és a kapitalizmus, valamint a korabeli munkásmozgalom elméleti és gyakorlati problémái foglalkoztatták.⁹⁰ E tárgykörben az 1920-as években több tanulmányt, recenziót és egy, a marxizmus társadalomelméletét bemutató könyvet tett közzé, illetve az 1930-as évek legvégén a modern politikai rendszerek elemzéséről szóló művében tér ki a marxizmus és bolsevizmus elméleti és gyakorlati vonatkozásaira.

A sorban elsőként, 1922-ben jelent meg *A marxizmus társadalomelmélete* című műve.⁹¹ A könyv megírásának elsődleges célja az volt, hogy kimutassa a marxizmus belső ellentmondásait, amelyek lehetetlenné teszik, hogy a polgári társadalom „összeomlásával” egy új, kizsákmányolástól mentes „kollektív” társadalmi rend alakuljon ki. A valójában

⁹⁰ A kortárs jogbölcséleti gondolkodók közül a marxizmus, szocializmus, bolsevizmus kérdéskörével Moór Gyula is több írásában foglalkozott. Vö. Moór Gyula (1921): A bolsevizmus elméleti alapjai. *Társadalomtudomány*, I. évf. 3. sz. 443–458; Moór Gyula (1923): *Bevezetés a jogfilozófiába*, 116–138; Moór Gyula (1925): A szocializmusról. In *Emlékkönyv Berzeviczy Albert irói működésének félévszázados évfordulója ünnepére*. Dunántúl Könyvkiadó és Nyomda R.-T. Egyetemi Nyomdája, Pécs. 102–114. Említésre érdemes Horváth Barna 1940-ben a szocializmus „új arcáról” szóló írása. Vö. HORVÁTH Barna (1940): A szocializmus új arca. *Társadalomtudomány*, XX. évf. 1. sz. 448–461.

⁹¹ A könyvről több korabeli ismertetés és kritika is megjelent. Lásd többek között: TD. (1922): Ottlik László: A marxizmus társadalomelmélete. *Magyar Munkás Szemle*, II. évf. 122–126; (– VITS) [MATLEKOVITS Sándor] (1922): A marxizmus társadalomelmélete. *Közgazdasági Szemle*, XLVI. évf. 64. köt. 500–502; KINSZKI Imre (1922): A marxizmus társadalomelmélete. *Nyugat*, XV. évf. 8. sz. 560–561; NAGY Dénes (1923): A marxizmus bírálata. *Magyar Munkás Szemle*, III. évf. 1–4. sz. 55–58.

1920 tavaszán⁹² – a szerző huszonöt éves korában – írt mű része annak a korabeli könyvtárnyi szakirodalomnak, amely elméleti kritikát fogalmazott meg a marxizmus társadalomelméletével szemben. A könyv egyik kritikusa szerint Ottlik munkája ügyesen megírta „politikai vita-irat”, melyben bizonyos érzelmi és dogmatikus előítéletek fedezhetők fel, ami talán a szerző fiatal korának tudható be.⁹³ A mű egy másik recenzense „szkeptikus-kapitalista-konzervatív” felfogásúnak nevezi a szerzőt.⁹⁴ Olvashatunk olyan méltatást is, amely szerint Ottlik munkája kiemelkedő fontosságú kérdéseket vizsgálat tárgyává tevő „érdekes essay”.⁹⁵ Találkozhatunk a mű gondolatmenetének tisztaságát, világosságát és élvezetes előadásmódját kiemelő egyértelműen dicsérő ismertetéssel, továbbá olyan méltatással, amely szerint a könyv nem csupán a szakemberek, hanem az olvasók szélesebb rétegei számára is „tisztázza” az e téren uralkodó „zavart”.⁹⁶ Ugyancsak elismeréssel nyilatkozik a műről Illés József, Ottlik magántanári képzése tárgyában írt „bírálati jelentésében”.⁹⁷ Igaz, szavá teszi, hogy a könyvben használt egyes kifejezések, jelzők, illetve hasonlatok – vélhetően a szélesebb olvasóközönség érdeklődését felkeltendő – „erőteljesebbek, vagy színesebbek, mint aminő egy tisztán tudományos körnek szóló munkában szokásos”. Szintén a dicséret hangján szól – a magántanári képzési eljárás másik véleményezőjeként – Concha Gyöző, aki egy fontos szempontra, a vonatkozó hazai

⁹² „E sorokat 1920 tavaszán írtuk le.” Lásd OTTLIK László (1922): *A marxizmus társadalomelmélete...*, 126.

⁹³ Vö. NAGY Dénes (1923): *A marxizmus bírálata*, 58. (Ezt a véleményt erősítik Ottlik zsrnalisztikai jellegű kijelentései, melyek alkalmanként nélkülözik a szaktudományos sztemderdeket. Így például: „...a tudomáynak nagyon mindegy, hogy kitől származik ez a harcias pudlikutya [értve ez alatt a történelmi materializmust – Sz. J.], mely magát oroszlánnak fésüli.” Lásd Ottlik László [1922a]: *A marxizmus társadalomelmélete...*, 27.)

⁹⁴ Kinszki Imre: *A marxizmus társadalomelmélete*, 561.

⁹⁵ Vö. (– VITS) [MATLEKOVITS Sándor] (1922): *A marxizmus társadalomelmélete*, 500.

⁹⁶ Vö. TD. (1922): Ottlik László: *A marxizmus társadalomelmélete*, 126.

⁹⁷ „Ottliknak ez a munkája úgy a kérdés fölvetésével, mint annak kidolgozásával tanúságot tesz szerzőjének tudományos képességéről. Okfejtései eredetiek, logikai elemzései önállóak. A kérdés irodalmának teljes ismeretével foglalkozik a felvetett problémával. Nemcsak a szorosan a tárgykörbe tartozó irodalomban, hanem a politikának egész tárgykörére vonatkozó irodalomban is szép jártasságot tanúsít. Az egész tanulmányban a beosztása módszeres és stílusa gyakorlott írói tollra vall.” (Dr. Illés József ny. r. tanárnak bírálati jelentése dr. Ottlik László magántanári képzése tárgyában. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz.)

irodalom integrálására hívja fel a figyelmet: „*A könyv érdemének tartom, hogy a nagy világirodalom ismeretével, figyelmét kiválóképpen a hazáira fordítja. Szabó Ervin, Palágyi Menyhért, Somló Bódog, Jászi Oszkár, Pikler Gyula, Mössmer Pál, Láncki Jenő, Mezey Lajos, Ferenczi Imre, Farkas Geiza dolgozatait méltatva, a kívánatos, de éppen hazánkffiai közt eléggé ki nem alakult szellemi kooperáció útját egyengeti.*”⁹⁸

Maga a mű három nagyobb fejezetre tagolódik. Az elsőben az „elmélet” rövid bemutatására kerül sor, a másodikban a „tudományos” jósolat tarthatatlanságát elemzi, szembesítve a valóság „igazságával”, végül a harmadik részben azzal néz szembe, hogy a marxizmus miképpen viszonyult az „élet” kihívásaihoz.

Ottlík szerint a marxizmus – vagy miként fogalmaz: „mai formájában” szocializmus – jelentős tételeiben kevésbé eredeti világnézet. Hívei a „vallásos meggyőződés fanatizmusával” vakon követik a marxi „jósolatot”, melynek állításai sem a feltételezett társadalmi fejlődési tendenciák, sem az ebből levont végső konklúziók tekintetében nem igazolhatók. Álláspontja szerint a szocialista elmélet főleg a „gyűlöletre épít” és a modern civilizációt „rombadöntéssel” fenyegeti. Meg van győződve arról, hogy „*Marx valóságos megfordított Kasszandra: hamis rémségeket jósol, de mindenki vakon hisz neki*”⁹⁹ De mi is ez a marxi „jósolat”, melynek megcáfolására vállalkozik? Mindez nem más, mint a polgári társadalmi rend összeomlásának és egyben a kollektív (szocialista) társadalmi rend „szükségszerű” kialakulásának jövendölése, amit – történetbölcseleti fejtegetések „mechanikus formulájaként” felfogható – tudományos köntösbe öltöztetett „történelmi materializmusnak” neveznek.¹⁰⁰

A történelmi materializmus alaptételét, mely szerint a termelési viszonyok összessége alkotja azt a „reális alapot” (alap), amely a – Szabó Ervin fordítását hivatkozva – „jogi és politikai ráépítményt” (felépítmény) hordozza, kétségkívül hibás megközelítésnek tekinti. A materialista szemlélet mechanikus szemléletmódjából, illetve fatalizmusából eredő elgondolás véleménye szerint „egyirányú összefüggést” eredményez. Az ezzel

⁹⁸ Dr. Concha Győző ny. r. tanárnak bírálati jelentése dr. Ottlik László magántanári képesítése tárgyában. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz.

⁹⁹ OTTLIK László (1922a): *A marxizmus társadalomelmélete...*, 11.

¹⁰⁰ Említésre érdemes, hogy a „történelmi materializmus” történetfilozófiai tételei hazai kritikái fogadtatásából Somló Bódog *Állami beavatkozás és individualizmus*, illetve Jászi Oszkár *A történelmi materializmus állambölcselete* című műveit emeli ki. Vö. uo. 24.

szemben megfogalmazódó ellenvélemények elsősorban a „kölcsonhatásra” helyezik a hangsúlyt. Ottlik maga is jelzi, hogy erre – Marx halála után – Engels is több helyen utalt. Úgy véli, a történelmi materializmus „újkeletű szemüvegén keresztül látható tájkép” megdöbbentően hasonlít mindahhoz, amit a „bourgeois” történetírók nyújtanak.¹⁰¹

Ottlik szerint az eredeti marxi „jóslat” a polgári társadalom jövőjét a termelőerők folytonos gyarapodásában (akkumuláció) és mind kevesebb kézben való összpontosulásában (koncentráció) látja, amely végső soron a monopóliumok működése korlátlanságát eredményezi, mindezzel felszámolva a versenyt, a kapitalista gazdasági rend értelmét. A növekvő gazdasághoz a kizsákmányolás következtében a „népesség elnyomordása” társul. Marx vízióját és annak következményeit – pontokba szedve – a következőképpen foglalja össze: 1. „*Mind kevesebb bourgeois mind gazdagabb lesz – egyre több proletár egyre nyomorultabb.*” 2. „*Kell, hogy ez utóbbiak fellázadjanak.*” 3. „*E forradalommal egyben létre kell jönnie a kollektív termelésen alapuló piactalan társadalmi rendnek.*”¹⁰²

A jóslat egyes pilléreit görcső alá véve elsőként a „társas élet” és a forradalom természetét vizsgálja. A forradalmat, mint a korabeli állambölcsélet és politikaelméleti irodalom lényeges fogalmát, a következőképpen határozza meg: „*[A] »forradalom« kifejezés csakis társadalmi harcot jelenthet: társadalmi osztályok erőszakos küzdelmét az államhatalomért, vagy az államhatalomban való részesedésért.*”¹⁰³ Pár évvel később az osztály fogalmával kapcsolatosan így ír: „*Az osztály nem egyéb, mint a kötelék, amely egy különleges világnézet hordozója, amiből per definiti-onem következik, hogy a forradalom, mint társadalomtudományi kategória, csupán osztályharcos fogalmat jelenthet.*”¹⁰⁴

A társas (társadalmi) élet fontos közösség-szervező és egyensúlyt biztosító tényezőjének nevezi a közösség eszményeit, politikai ideáit. Ezek közül egyértelműen állást foglal a „tekintélyen”, illetve a „hagyományon” nyugvó konzervatív értékrend mellett, amelyet a társadalom szempontjából konstruktívnek tekint.¹⁰⁵ Mindezzel szembeállítja a nagy francia forradalomban hatóerővé váló „romboló, antiszociális szenvedélyeket”

¹⁰¹ Uo. 39.

¹⁰² Uo. 51.

¹⁰³ Uo. 52.

¹⁰⁴ OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 171 (265. lábjegyzet).

¹⁰⁵ Vö. OTTLIK László (1922a): *A marxizmus társadalomelmélete...*, 53–54.

felszínre hozó szabadság, egyenlőség és testvériség eszményeket. A forradalom jelszavaiként elhíresült ideákat valójában a klasszikus konzervativizmus jól ismert érveit felsorakoztatva kritizálja. Míg a szabadság esetében azt állítja, hogy „ahol mindenki »szabad«, ott csakhamar anarchia vagy zsarnokság következik”, addig az egyenlőség vonatkozásában Darwin gondolatát citálva vallja: „*A létért való küzdelemben az embernek nélkülözhetetlen fegyvere a társas szervezethez, amely csak egyesek fölé, mások alárendelése által valósítható meg. A parancsolás és engedelmeség szüksége nem engedi meg a teljes egyenlőséget.*”¹⁰⁶ A testvériség esetében – mely értelmezésében az „emberszeretet szimbóluma” – csak konkrét közösség szeretetéről lehet szó: „*...családot, hazát... lehet szeretni, de az emberiség nem konkrét közösség, mert egységét szervezetlensége folytán a tapasztalati átlagember felfogni nem képes. Ezért a nemzetközi testvériség eszméje a való életben mindig romboló szerepet játszott: az »emberiség« inkább konkrét egységért a konkrét társas egységek gyűlöletét hirdette.*”¹⁰⁷ Vagyis a szabadság, az egyenlőség és a testvériség a maguk nyers értelmében romboló szenvedélyek forrásai lehetnek. Ahhoz, hogy alkotó elemekké váljanak, magasabb értékek alá kell rendelni érvényesülésüket, mert különben forradalmi fejtelenség lesz a következményük. Ottlik azt vallja, hogy ezek az eszmék csak úgy lehetnek a modern civilizáció „támaszaivá”, ha a „nemzeti gondolatnak” rendelődnek alá, ami pozitív tartalommal tölti meg jelentésüket.¹⁰⁸

Álláspontja szerint a proletárforradalom a szilárd államszervezetet három okból nem tudja megvalósítani. Egyrészt a forradalom a „társas fegyelem” szétbomlásában és nem a szilárd államszervezet felépítésében jeleskedik: „*A forradalom csak addig erős, amíg a régi világ minden igényére nemmel válaszol: mihelyt maga is az igénylés terére lép, nem teheti ezt anélkül, hogy az eltiport »igenek« egész szövevényét újból talpra ne állítsa a társas tudatban.*”¹⁰⁹ Másrészt – a marxi fogalomhasználatot citálva – a proletár (forradalmi) diktatúra államának felépítését a proletariátus lelki alkatában rejlő jelenségek is akadályozzák. Itt Ottlik elsősorban a proletariátus mint a társadalom „legalsóbb” rétegének nyomorából, tudatlanságából és az ezt tükröző erkölcsi állapotából magyarázza

¹⁰⁶ Uo. 58.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo. 59.

¹⁰⁹ Uo. 61.

a „tömegé” válás – a „tömegek növekvő elfajulásának” – folyamatát, melynek az a kihatása, hogy a „tömegben lévő egyént legyőzhetetlen hatalom érzete szállja meg és ennek következtében enged ösztöneinek”.¹¹⁰ A forradalmat a tömegek és egyben a destruktív ösztönök „diadalának” nevezi, amivel álláspontja szerint a marxizmus klasszikusai is tisztában voltak.

A kollektivista állam felépítésének harmadik nagy akadályá az az „áthidalhatatlan űr, mely a demagógiát a kormányzástól elválasztja”.¹¹¹ A többször hivatkozott Le Bon-mű, *A tömegek lélektana* kapcsán megjegyzi, hogy a demagóg érdeke a legvalószínűleg túlzásokba kapaszkodni: „A nagy, szenvedő, elégedetlen tömegek ösztöneit, kielégítetlen és ki nem elégíthető vágyait a legcsábítóbb ígéretekkel kell felkorbácsolnia.”¹¹² A korabeli politikai pszichológia jól ismert tételeit interpretálja, amikor a kollektivista állam megteremtésének útjában álló lelki ösztönök működéséről ír. Mindezzel szembeállítja a politika valódi értelmét, melyet „a mérséklet, a megalkuvás, a kiegyezés művészetének” nevez. Sőt a korszakot foglalkoztató egyik izgalmas kérdésben is állást foglal, amikor az „államférfi”¹¹³ – a demagógtól megkülönböztető – tulajdonságait veszi számba: „Államférfi ezért csak az, aki nem az egyesek, hanem a közösség érdekeit tartja szem előtt és ezért nem a szenvedélyek felcsigázására, hanem fékentartására törekszik; aki a nagy tömegeknek nem hízogató szolgája, hanem megértő gyámola, de egyben parancsoló ura is tud lenni.”¹¹⁴ Mindezekből azt a konklúziót vonja le, hogy a marxizmus eredeti ideájában a feltételezett tendenciák iránya és a végső konklúziók között a társadalom felbomlását eredményező ellentmondások vannak.

Ezt követően a marxi jóslat még egy ambivalens gondolatát, a növekvő „gazdagságot” és az ezzel párhuzamosan növekvő „nyomor” tételét veszi górcső alá. Maga is csatlakozik ahhoz a már sokak által elemzett álláspont-hoz, amely vitatja e „klasszikus” tétel állítását: „Olyan társadalomban, melynek általános gazdagsága egyre növekvő, szó sem lehet a proletariátus növekvő elnyomóról, sőt ennek általános jóléte is megfelelően – ha

¹¹⁰ Uo. 63.

¹¹¹ Uo. 67.

¹¹² Uo. 68.

¹¹³ Vö. KORNIS Gyula (1933): *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata* I–II. köt. Franklin-Társulat, Budapest.

¹¹⁴ OTTLIK László (1922a): *A marxizmus társadalomelmélete...*, 69.

nem is folyamatosan – növekvő tendenciát kell, hogy kövessen.”¹¹⁵ A kapitalista berendezkedés a fejlett ipari termelés függvénye, és a gazdaság növekedésével együtt jár a proletariátus általános jólétének a növekedése. Ennek az igazságnak a „beismerésével” – Ottlik szerint – alkalmanként a marxista irodalomban is szembesülhetünk. A munkásság „szervezkedése”, elsősorban a szakszervezetek sikeres működése biztosítja a kapitalista társadalmi rendben az ipari bér munkásság életmódjának „emelkedését”. Álláspontja szerint a marxi koncepció két alappillérét képező jóslatra, így a tőke növekvő koncentrációjára, illetve a munkásság növekvő elnyomódására az élet rácsáfolt: „Egyfelől a fejlődés folyamán nemhogy fogyott volna, hanem egyenesen növekedett a kistőkék és középtőkék száma, ami másfelől viszont éppen azt jelenti, hogy a munkásság növekvő elnyomódás helyett mindinkább javítja helyzetét, mert hiszen az új kistőkések éppen a munkásság soraiból kerülnek ki.”¹¹⁶

Könyve harmadik részében, a „neomarxizmus” fejezetében tárgyalja az eredeti koncepcióból kinőtt kortárs ideológiákat, így a revizionizmust mint a marxizmust „meghamisító” szociáldemokráciát, a szindikalizmust mint a marxizmus „latin” követőinek elméletét, mely a szakszervezetekben látja az eljövendő társadalom „csontrendszerét”, illetve a bolsevizmust vagy más néven „politicizmust”, amely a marxi proletárforradalom diktatúrájáról szóló „homályos” fejtegetéseken nyugvó teória.¹¹⁷ Úgy véli, hogy a revizionizmus valójában annak köszönhette sikerét, hogy a 19. század második felében Európa ipari államaiban nagy lendületet vett a gazdasági fejlődés, melynek következtében a munkásság gazdasági és politikai törekvései „progresszív opportunistá” formákat vettek fel. A Bernstein- és Kautsky-féle elméletek Ottlik szerint az erre adott válaszként foghatók fel. Fél évtizeddel később, az 1920-as évek legvégén megjelent tanulmányban a szociáldemokrácia, illetve a bolsevizmus attitűdje közötti eltérésről azt írja, hogy a különbség nem abban áll, hogy „a bolsevizmus a diktatúra és a szociáldemokrácia a demokrácia álláspontján áll, hanem abban, hogy a bolsevisták kisebbségi alapon, azaz oligarchikusan csinálják meg a diktatúrát”.¹¹⁸ Minderre példaként hozza fel a bolsevikok hatalomra kerülésének módját. Ezzel szemben a szociáldemokrácia

¹¹⁵ Uo. 71.

¹¹⁶ Uo. 84–85.

¹¹⁷ Vö. uo. 84–102.

¹¹⁸ OTTLIK László (1929d): Diktatúra és demokrácia. *Társadalomtudomány*, IX. évf. 1–2. sz. 84.

„opportunistikus taktikával” beilleszkedett a polgári parlamenti „szerkezetbe”, és a többségi diktatúrát – ami Ottlik szerint a demokrácia egyik velejárója – arra az időre halasztja, amikor „*föltetlen parlamenti többséggel fog rendelkezni, ami a nyugati ipari országokban korántsem tartozik az utópia világába*”.¹¹⁹

A szindikalizmus hívei ezzel szemben látszólag vissza kívántak térni Marx „eredeti” tanaihoz, és abban az igazi „forradalmár-munkáspolitikai” gyakorlatára vonatkozó útmutatást kerestek. Újításukat abban foglalja össze, hogy a szindikalisták a szakszervezetet (szindikátus) és annak „harcizszközét”, a sztrájkot tekintették a kapitalista világot sarkából kifordító instrumentumnak. E romantikusnak nevezett elmélet eszközei és intézményei valójában nem szolgálják a kapitalizmus megdöntését, hanem elsősorban a tőkés társadalmi viszonyok között a munkás jólétére, boldogulására koncentrálnak. Ebből adódóan arra a következtetésre jut, hogy „*[a] par excellence tőkés államokban... a szakszervezet sokkal inkább konzervatív, mint forradalmi tényezője a munkásmozgalomnak*”.¹²⁰ A bolsevizmus az előzőekkel szemben a politikai terror eszközeire támaszkodva a „proletár-osztályuralom” megvalósítására törekszik. Ottlik álláspontja az, hogy a forradalom kérdése a marxizmus ezen irányzata szerint nem függ össze a gazdasági fejlődéssel, hanem úgy jelenik meg, mint pusztán „politikum”. A kapitalizmus így nem gazdasági, hanem politikai válság következtében fog összeomlani. Az elmélet végleges kialakulásában ugyanakkor a világháború hatását rendkívül fontosnak véli.

A következőkben a háború társadalomra gyakorolt hatásaival és mindezen a forradalom kialakulását befolyásoló tényezőivel foglalkozik. Utóbbi kérdést az „összeomlás paradigmájának” nevezi. A háború társadalmi hatásai tekintetében kiemeli az egyébként „rugalmas társadalmi szerkezetek bürokratikus megmerevedését”, az „általános elszegényedést” és a társadalom „általános demoralizációját”.¹²¹ A világháború során – véleménye szerint – a hadviselő államok belső működése egyre inkább a „militáns állami szocializmus” képét ölti fel, ahol a sors különös iróniája folytán a polgári állam „jövöltábol” megszületett a „piactalan társadalom”. Itt nemcsak a termelés ellenőrzése, hanem a termelési folyamatok irányítása is a „kommunista ábrándok” szerint szerveződik, sőt

¹¹⁹ Uo. 85.

¹²⁰ OTTLIK László (1922a): *A marxizmus társadalomelmélete...*, 101.

¹²¹ Uo. 103.

a „polgárok magánélete [is] állami kezelésbe került”.¹²² Az elszegényedés és a társadalmi élet demoralizálódása pedig egymást „erősítő” folyamatként a morális értékek és tartás megsemmisüléséhez vezetett. Szépírói vénáját megcsillantva némi pátoszt sem nélkülöző keserűséggel állapítja meg: *„A társas eszmények márványszobrai meginogtak a civilizáció homlokzatán és megrendült a társas tekintélyek eleddig oly szilárd fenntartó oszlopsora. A Jog pajzsa beszakadt a Szükség csapásai alatt. A Kötelesség fáklyája kialudt a Gúny mocsarában... A fennálló világ egységei még eldöntetlen harcban állottak egymással, mikor a lelkekben már gyökeret vert a fennálló világ negációja: a forradalom.”*¹²³ Azokban az országokban, amelyek a háborút elvesztették, logikus következményként törtek ki a forradalmak. A végkimenetelüket tekintve pedig megállapítja, hogy a két „agrár államban” – példaként Oroszországot és Magyarországot említi – a forradalom még egy „nagy” lépéssel továbbment: egészen a „bolsevik-diktatúráig”.

A proletariátus diktatúrájának praxisáról – főképpen szovjet-orosz tapasztalatokra és csak egy-két helyen az „összeomlott” magyar Tanácsköztársaság kiforratlan viszonyaira utalva – lesújtó véleményt mond. Az eredeti „tudományosan” megalapozott program és a gyakorlat ellentmondásait az orosz forradalom vezetőjének számos korabeli politikai röpiratára hivatkozva mutatja be. Így többek között Lenin *Állam és forradalom* című műve alapján állítja: *„Lenin... röpirata valóban nem más, mint megdöbbenő vallomás a kollektív gazdálkodás tökéletes csődjéről: annak beismerése, hogy a bolsevizmus, mely a világ gazdasági megváltását ígérte, a maga módján egyetlenegy gazdasági kérdést sem tudott megoldani és minden tekintetben kénytelen visszatérni a kapitalizmus módszereihez.”*¹²⁴ E helyen – egy lábjegyzetben – hosszan idéz Leninnek az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt X. kongresszusán elhangzott, a *L’Humanité* hasábjain 1921. március 21-én megjelent beszédéből, majd hozzáfűzi: *„Adók, szabad forgalom, kisbourgeois állam! A kommunista tanácsköztársaság immár saját programjának a karikatúrája.”*¹²⁵

Műve záró fejezetében – summázat gyanánt – az első világháború és az azt követő összeomlás, valamint az annak folyamányaként kirobant

¹²² Uo. 104.

¹²³ Uo. 109.

¹²⁴ Uo. 126.

¹²⁵ Uo. 127.

forradalmak jelenéről és jövőjéről szólva – kínosan kerülve a korabeli közelmúlt hazai történéseit – megállapítja: „*A marxizmus horoszkópja... hamis. Hogy a kapitalizmus kora sem fog örökké tartani, az meglehetősen bizonyos. De hogy mikor, miért fog elenyészni és mi fog helyébe jönni, azt ma még sejtieni sem lehet. Am akkor is, ha csakugyan valamilyen szocialisztikus társadalmi forma lesz a kapitalizmus utóda, az semmi esetre sem lesz a marxista ábrándvilág merev racionális konstrukciója... Az élet mozgó egyensúlyában a társadalmi formák is örökös átalakulásban vannak és a valóságnak egy-egy metszete mindig olyasvalamit ábrázol, amit... csak átmeneti állapotnak lehet nevezni... Politikai formák élettartama többnyire megmérhető... de társadalmi formák úgy nyúlnak át egymásba, mint a szivárvány színei.*”¹²⁶

A marxizmus problematikáját tárgyaló könyvével részben párhuzamosan jelent meg a *Magyar Munkás Szemle* című folyóiratban a pozitív ellenpéldát sugalló angol, illetve egyesült államokbeli munkásmozgalom múltját és akkori helyzetét bemutató két írása, továbbá nem sokkal később egy e tárgykörben írt recenziója a *Társadalomtudományban*.¹²⁷ Úgy vélte, hogy a „hagyományos” marxizmus világnézeti és politikai „dogmatizmus” hatástalan maradt mindkét ország munkásmozgalmára, melyek a demokratikus, „civilizatórius” értékrendet előbbre valónak tekintik, mint bármely forradalmi célkitűzést. Az angol munkásmozgalom szellemisége kapcsán megjegyzi, hogy az „angol munkás elsősorban angol, másodsorban sportember és csak harmadsorban munkás”. Így alapvetően fontos számára a nemzeti hovatartozás, illetve a politikai életben a fair play követelményeinek betartása. A számos hasonlósággal jellemzett amerikai munkásmozgalmat pedig világnézeti és politikai szempontból „semlegesnek” minősíti.

A Magyar Filozófiai Társaság 1923 késő őszi ülésén Ottlik előadást tartott a marxi történelmi materializmus „tudományos” alaptételeiről,¹²⁸ mely hamarosan tanulmányként az *Athenaeum* című periodiká-

¹²⁶ Uo. 133–134.

¹²⁷ OTTLIK László (1922b): Az angol munkásmozgalom szelleme. *Magyar Munkás Szemle*, II. évf. 1–2. sz. 10–16; OTTLIK László (1922c): A semleges munkásmozgalom az Egyesült Államokban. *Magyar Munkás Szemle*, II. évf. 3–4. sz. 33–39; OTTLIK László (1925a): J. Ramsay MacDonald: A szocialista mozgalom (Ismertetés). *Társadalomtudomány*, V. évf. 1. sz. 31–37.

¹²⁸ Az elhangzottakról a *Társadalomtudomány* című folyóiratban Szombatfalvy György, a folyóirat szerkesztője elismerő szemleciikket tett közzé. Vö. (Sz.) [SZOMBATFALVY

ban jelent meg.¹²⁹ Írása kiindulópontjaként fogalmazta meg, hogy a marxizmus – szemben más szocialista tanokkal – „tudományos” elméletként aposztrofálja magát. Az Engels által így minősített tételeket az értéktebb-let-elmélet, illetve a történelmi materializmus teóriájával kívánta igazolni. A Mehrwert-teóriát valójában egy olyan értékítéletnek tekinti, melyet kritikaként minden szocialista elmélet megfogalmazott a magántulajdonon alapuló gazdaság jövedelemelosztási rendjével szemben. Az értéktebb-let-elméletben Ottlik szerint egy erkölcsi értékítélettel szembesülhetünk, mely az igazságosság erkölcsi eszményéről szól. Ugyanakkor az erkölcsi értékítés nem lehet tudományos megítélés tárgya, így annak igazolása a tudományon kívülre esik.

Tanulmánya második felében a történelmi materializmus „tudományos önértékét” vizsgálva megjegyzi: „Hogyha jóslatok támogatására nem használható is, nem lehet-e mint exakt tudományos tételnek tiszteletreméltó logikai értéke?” Max Weberre utalással vallja, hogy a történelmi materializmus nem tények megállapítására, hanem a tények „kauzális értelmezésére” vonatkozó elmélet. A „tényinterpretáció” szükségképpen egyoldalúvá válik, ha azt elvként hirdetik. Szerinte ezáltal lesz a történelmi materializmus metafizikai elméletté, mivel „*kifejezetten végső ok, tehát szubsztancia méltóságára emelte a gazdaság fogalmát*”.¹³⁰ A gazdaság szempontja így válik a „történelmi kiválasztás egyetlen érvényes értékrelációjává”. A történelemnek minden olyan elméletét – vallja Ottlik –, amely egyetlen értékszempontra vezethető vissza, önkényes történelemmagyarázatnak kell tekinteni. Írása zárógondolataként megállapítja: „*A történelmi materializmus elméletének és a formuláiból levont következtetéseknek tehát semminő tudományos értéket nem lehet tulajdonítani. A marxizmusnak nincsen semmi oka arra, hogy testvéreinél, az utópista elméleteknél többre tartsa magát: tudományos igazság nincs benne több... Ha valakitől azt hallanám, hogy a »Kapital«-t vagy az »Anti-Dühring«-et akarja olvasni, csak azt ajánlhatnám neki, hogy inkább Plátón »Állam«-át, vagy Morus »Utópia«-ját olvassa: ezekben a kultúra lelkiismerete szólal meg – amazokban egy vajúdo korszellem dadog.*”¹³¹

György] (1924): Ottlik a marxizmusról. *Társadalomtudomány*, IV. évf. 1. sz. 68–69.

¹²⁹ OTTLIK László (1924a): A marxizmus tudományos igényei. *Athenaeum*, X. köt. 1–3. sz. 13–29.

¹³⁰ Uo. 25.

¹³¹ Uo. 29.

Két évvel később, az 1926-ban megjelent *A társadalomtudomány filozófiája* című monográfiájában szintén utal a marxi tanokra. Álláspontja szerint a Smith–Ricardo–Menger-féle közgazdaságtan és az arra építő marxizmus társadalomelmélete a naturalisztikus társadalomtudomány egyetlen megvalósítása: „*A »történelmi materializmus« a szocialisták üres közgazdasági racionalizmusával posztulált szociológia. Innen láthatjuk a szigorú következetességét annak a fejlődésnek, amely Smith »természetes« közgazdaságtanától, Ricardo racionalizmusán és Mill »liberális« szocializmusán át Marx materializmusához visz és végül Lenin társadalmi nihilizmusának szörnyű termékében, a bolsevizmusban virágzik ki.*”¹³²

Néhány évvel később, a gazdasági világválság kellős közepén figyelemre méltó és rendkívül gondolatgazdag elemzést írt a kapitalizmus válságjeleiről és az erre terápiát nyújtó szocialista tanokról.¹³³ Az ezzel kapcsolatos általános hangulatot ekképp jellemzi: „A közvéleményben mind jobban és jobban meggyökeresedni látszik az a felfogás, hogy a kapitalizmus »kiélte magát«, hogy »csődbe jutott« és hogy helyét valamiféle szocialista társadalmi rendnek kell immár elfoglalnia.” Ottlik szerint a kapitalizmus és főképpen a kapitalista gazdasági rendszer valóban válságban van, de az is kétségtelen, hogy mindennek a napirenden tartásában a különböző „divatos” szocialista áramlatoknak nagy szerepe van: „*A szocializmus korlátozhatja, mérsékelheti, megjavíthatja vagy tönkretelheti a kapitalizmust: pótolni azonban nem tudja, mert nem töltheti be azt a funkciót, amelyet a kapitalizmus a gazdasági életben ellát. A kapitalizmus teljes gazdasági rendszer, a szocializmus ellenben csak jogi és politikai rendszert állíthat fel; gazdasági tekintetben csakis a javak elosztására nézve nyújt szempontokat, – a javak termelésére nézve új, a kapitalista elveket sikerrel pótló eszméket nem tudott világra hozni.*”¹³⁴ A mindebből kiutat hirdető marxi, keresztény, illetve nemzetiszocializmusok közül elsősorban a társadalmi fejlődés „acélos szükségyszerűségét” megfogalmazó marxizmussal foglalkozik. Ennek kapcsán a marxi szocializmus hirdetett törvényszerűségei és a valóság között fennálló áthidalhatatlan ellentmondásokról szól. Legfigyelemreméltóbb megállapítása,

¹³² OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 74.

¹³³ OTTLIK László (1931): Kapitalizmus, szocializmus és világválság. *Magyar Szemle*, XIII. köt. 3. sz. 201–209. [Minimális változtatásokkal francia nyelven: Capitalisme, socialisme et crise mondiale. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXV. (1) Tome XLVI. (janvier-juin 1932) 107–120.]

¹³⁴ Uo. 201.

hogy tulajdonképpen a korabeli Szovjet-Oroszország az egyetlen, szoros értelemben vett kapitalista állam: *„Oroszország ma egy óriási kapitalista vállalat: az egyetlen ország Európában, amelynek gazdaságpolitikáját elsősorban az állam, mint üzleti vállalkozás rentabilitásának szempontjai határozzák meg s amelynek módjában van a humanisztikus, az embervédelmi faktort – s ez minden szocializmusnak a végső alapja és létindoka – teljesen figyelmen kívül hagyni s az embert egyszerűen úgy kezelni, mint a termelésnek azt a tényezőjét, amelynek költségein a legtöbbet lehet megtakarítani.”*¹³⁵ E kijelentése ugyanakkor nem előzmény nélküli, hiszen az 1920-as évek legvégén a korabeli NEP-korszak jellemzéseként azt írja, hogy a hadikommunizmus lebontásával Lenin egyenesen a bolsevizmus „likvidálását” vezette be, ezáltal „konszolidálva” a proletárdiktatúrát: *„A kommunista forradalom nem a kapitalizmus ellen, hanem csupán a kapitalista »burzsoázia« ellen irányult.”*¹³⁶ Majd megállapítja: *„Most... ismét kapitalizmus van Oroszországban, csak hogy az államhatalom ellenőrzése alatt és ennek kénye-kegyére bízva... Hogy a proletariátus diktatúrája mindent inkább szolgál, mint a munkásosztály anyagi érdekeit, s hogy ezeknek biztosítása végett nem lehetne okosabbat tenni, mint a kapitalizmust szabadlábra helyezni, azt ma már... alighanem sejti az orosz munkásság maga is.”*¹³⁷ Otlík itt a később „államkapitalizmusnak” nevezett jelenségre utal, annak legkorábbi tapasztalatai alapján.

Lényegében ebben a kontextusban értelmezhető az a megállapítása is, hogy a szocialista tervgazdálkodás „hírhedt” öt éves tervei egy „nagyrányú kapitalisztikus beruházási és racionalizálási program” részei, mely a tőkés gazdasági környezetbe integrálva kívánja Oroszország gazdasági és pénzügyi szükségleteit kielégíteni: *„Kapitalizmus nélkül még a bolsevizmus sem existálhat: ez a paradoxonként hangzó igazság egyike a jelenkor legérdekesebb tanulságainak.”* Majd így folytatja: *„Oroszországban... nem lehet szocializmusról beszélni: ott államkapitalizmus van, mint ahogy azt már Lenin is hangsúlyozta a NEP bevezetésekor – noha az államkapitalizmus igazi kiépítője az új diktátor, Sztálin.”*¹³⁸

¹³⁵ Uo. 204.

¹³⁶ OTTLIK László (1929d): Diktatúra és demokrácia, 92.

¹³⁷ Uo. 93.

¹³⁸ OTTLIK László (1931): Kapitalizmus, szocializmus és világválság, 204. Hasonló érvekkel találkozunk Otlík néhány évvel később írt művében. Vö. OTTLIK László (1939): a politikai rendszerek, 464–465.

Ottlik szerint, ha a szocializmuson a megtermelt javak igazságos elosztását értjük, akkor ezt a társadalmi rendet nem keleten, hanem nyugaton kell keresnünk. A „nyugati” szocializmus állama természetesen nem a tervgazdasági rendszer alapján működik és nem küszöböli ki a kapitalista (piaci) rendszert, hanem a jövedelemelosztás szabályozásával, illetve egyre több szociális és kulturális feladat finanszírozásával – miként fogalmaz – a „proletariátus életstandardját” jelentékenyen emeli. Álláspontja szerint valójában ezt képviseli a keresztényszocializmus, melyet klasszikus formában Aquinói Szent Tamás fejtett ki. A szocializmus e formája, amit „humanista szocializmusnak” nevez, a társadalmi igazságosság (a „legnagyobb szám legnagyobb jólétének”) eszméje következetes érvényre juttatásával „egyike a modern civilizáció legnagyobb vívmányainak”.¹³⁹

Miként korábban is hangsúlyozta, a szocializmus nem hozott létre új gazdasági rendet, ellenkezőleg, „a szocializmus magas fejlettségét a nagy európai szocialista államokban a kapitalizmus magas fejlettségének, a társadalom megnövekedett tőkeerejének és e tőkeerő jelentékeny teherbíróképességének köszönheti”. Sőt egy fontos összefüggésre is felhívja a figyelmet, ami a 20. század második felében újabb elméleti alapvetések kiindulópontjává vált. Eszerint a kapitalizmus és a szocializmus kölcsönösen feltételezi egymást, viszonyuk „funkcionálisnak” tekinthető: „*A fejlődő kapitalizmus, amely létrehozta a modern ipari proletariátust, mint jelentékeny társadalmi és politikai tényezőt, politikailag nem existálhat a szocializmus bizonyos korlátjai és korrekívumai nélkül; viszont a szocializmus jóléti vívmányainak a fejlett kapitalizmus, a jelentékeny és bőven profitáló tőkeerő a nélkülözhetetlen gazdasági alapja.*”¹⁴⁰ Nyilvánvaló, hogy a „szocialista” jelző és fogalom használata e helyen pontosításra szorult volna, pláne annak függvényében, hogy a korabeli világ két legnagyobb „szocialista” államaként Nagy-Britanniát és a Német Birodalmat nevesíti.¹⁴¹ Az említett két ország tekintetében akaratlanul is a jóléti (szociális) állam előképét illetve Ottlik ezzel a jelzővel.¹⁴²

¹³⁹ OTTLIK László (1931): Kapitalizmus, szocializmus és világválság, 205.

¹⁴⁰ Uo. 205–206.

¹⁴¹ Vö. uo. 204.

¹⁴² Érdemes itt megemlíteni a *Magyar Munkás Szemle* 1922-es évfolyamában megjelent rövid írását, amelyben az angol és német ipari demokrácia viszonyai között kialakított – egyébként orosz eredetű – üzemi, illetve munkástanácsok rendszerét és jellemzőit mutatja be. Ezek a szervezetek a „gazdasági osztályharcban érdekelt felek” között az „ipari béke” megteremtésében működnek közre. A gazdasági és részben

A marxi elmélet elemzése a későbbiekben is tetten érhető munkásságában. Az 1930-as évek második felétől nagyobb lélegzetű művei közül elsősorban az 1939-ben megjelent *A politikai rendszerek* című munkájában a „mai” politikai világrend kialakulásának tárgyalása során foglalkozott a marxizmus és bolsevizmus jelentőségével és aktualitásaival.¹⁴³ Az ezt megelőző vizsgálódásaihoz képest itt már kevés újszerű megállapítással találkozunk, többnyire a korábban tett kijelentései köszönnek vissza, de szembesülhetünk már kifejtett tételeinek a továbbgondolásával is. Ennek kapcsán bemutatja, hogy az elmúlt századfordulón a fejlett ipari országokban bekövetkezett változások valójában nem mondanak ellent Marx eredeti víziójának. Így az a marxi tétel, hogy a szocializmus kialakulásának előfeltételeit maga a kapitalizmus teremtette meg, megfelel annak a folyamatnak, amely a fejlett polgári társadalmakban az idő tájt megfigyelhető volt. A kapitalizmus és szocializmus mint két „princípium” között véleménye szerint nincs „áthidalhatatlan” ellentét, amennyiben „a kapitalizmus a termelés, a szocializmus pedig az elosztás rendjét határozza meg, s így a kettő végeredményben egészen jól összefér...”¹⁴⁴ Ottlik úgy véli, hogy az ipari munkásságnak valójában nem áll érdekében a kapitalizmus erőszakos megdöntése, hiszen a kapitalista gazdaságban való mindenfajta „visszaesés” céljai elérésében a munkásmozgalmat is visszaveti: „Az igazság az – írja később –, hogy a proletariátus nem lehet egyidejűleg »polgári« jólétben élő embertömeg és ugyanakkor a polgári társadalom gazdasági rendjének, a polgári kapitalizmusnak engesztelhetetlen ellensége.”¹⁴⁵ Álláspontja szerint a szociáldemokrácia érdekelt volt a kapitalista termelés talpra állításában, és emellett törekedett a politikai hatalom megszerzésére.

Ottlik egyértelmű megkülönböztetést tesz a nyugati és a keleti kapitalizmus és az ott kialakult munkásmozgalmak céljai és természete között. Míg nyugaton a szociáldemokrácia a „munkás-elit” vezetése alatt a (kis)polgári, individuális emberi célok megvalósítására, a kapitalizmus módszeres és fokozatos átépítésére törekedett, addig keleten – a „kelet-európai agrárországokban” – a „véres, bosszúálló lázadás” víziója vált

politikai érdekképviselések e sajátos formái a két országban igen eltérő hagyományok alapján és szabályozási keretek között tevékenykednek. Vö. OTTLIK László (1922d): Angol és német ipari demokrácia, 321–325.

¹⁴³ OTTLIK László (1939): *A politikai rendszerek*, 386–392.

¹⁴⁴ Uo. 389–390.

¹⁴⁵ Uo. 475.

a meghatározó ideológiává, amely szerint a „kizsákmányoló burzsoák” fölötti végítélet eredményeként egy csapásra elsöprik a kapitalizmust és annak államát. Véleménye szerint keleten a munkásság a maga sorai-
ból nem tudott kinevelni megfontolt politikai vezetőket, csak „félművelt demagógokat”, akik a marxizmus frazeológiáját „nagyszerűen” elsajátították. Sőt a „szellemi vezetés” igen hamar a „polgári entellektüelek” kezébe került. Közöttük jelentős számban voltak anyagilag vagy erkölcsileg „deklasszifikált” személyek, akik a proletariátus forradalmi mozgalmát politikai karrierépítésre használták fel: *„Ezek a férfiak harcaik lázában Marxnak nem is bonyolult, tudós közgazdasági munkáiba, hanem inkább propagandisztikus, agitációs írásaiba mélyedtek el és döntő jelentőséget tulajdonítottak a politikai hatalom természetére és átvételére vonatkozó nézeteinek. Így vetették meg a proletariátus forradalmi diktatúrájáról szóló homályos fejtegetések a bolsevizmus politikai elméletének az alapjait.”*¹⁴⁶ Végso konklúzióként Ottlik arra a megállapításra jut, hogy a marxizmus *„egymásnak ellentmondó, zavaros és fantasztikus nézetek szintézise ugyan, de mint ilyen, egyúttal veszedelmes szivárványhíd volt, amely a kispolgárság individualizmusát a proletariátus forradalmi kollektivitizmusával, a szociális demokráciát a bolsevizmussal kötötte össze.”*¹⁴⁷ A marxizmus két „iskolája” az első világháborús események és élmények hatására végérvényesen szembekerült egymással. A végso konfrontáció Ottlik szerint a forradalom marxi jóslatának az interpretálása körül alakult ki. Mindeközben az Oroszországban hatalomra jutott bolsevisták – akik magukat a világforradalom előharcosainak tekintették – hozzáláttak álmaik megvalósításához. Az ehhez vezető út azonban nem volt zökkenőmentes, mivel 1917 márciusában az úgynevezett „mensevisták” – Ottlik megfogalmazása szerint a tulajdonképpeni szociáldemokraták – azon a véleményen voltak, hogy Oroszország gazdasági elmaradottsága és a kezdetleges kapitalista viszonyok mellett csupán a „polgári” forradalom esedékes. Ugyanakkor 1917 novemberében a felbomló hadsereg lázadó osztagainak támogatásával a Lenin vezette bolsevikok kerültek hatalomra.

Érdemes utalni a marxizmus oroszországi kísérletének ottliki értékelésében kifejtettetre, melyben összehasonlította az egykori fáraók és a bolsevisták által kialakított rendszereket: *„Az ókori keleti despotizmusoknak ugyanis megvolt a maguk gazdasági megokoltsága, és így azok*

¹⁴⁶ Uo. 391.

¹⁴⁷ Uo. 392.

végeeredményben előre vitték a civilizációt. Ezzel szemben a marxizmus oroszországi kísérlete gazdaságilag merőben megokolatlan, hiszen az orosz föld és a rajta élő nép társadalmi szerkezete egyelőre egy extenzív parasztkultúrát lenne hivatva hordozni, amelyből a szabad fejlődés rendes útján fokozatosan fejlődhetnének ki a kapitalisztikus gazdálkodás magasabb formái. S ez volna az a fejlődés, amely a történelmi materializmus marxi elméletét igazolhatná, hiszen annak tanítása szerint »új, a régieknél magasabb termelési viszonyok nem alakulhatnak ki, mielőtt magában a régi társadalomban ki nem nőttek létezésük anyagi feltételei.«¹⁴⁸

1939 után Ottlik már nem foglalkozott behatóan a marxizmus elméleti és gyakorlati kérdéseivel, csupán a Magyar Filozófiai Társaság 1942 késő őszén tartott vitaülésén egy utalás erejéig – hasonlóan a korábbiakhoz – állította szembe egymással a marxi jóslat szerinti végcélú jelentő „osztály nélküli” társadalom vízióját a bolsevizmus „egyosztályú” proletár társadalmával.¹⁴⁹ Lényegében ezzel egy időben jelent meg *Bevezetés a politikába* című könyve, amelyben szövegszerűen megismétli mindazt, amit a marxizmusról és bolsevizmusról három évvel korábban *A politikai rendszerekben* leírt.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Uo. 476–477.

¹⁴⁹ OTTLIK László (1943a): Ottlik László hozzászólása a Magyar Filozófiai Társaság „Társadalomfilozófia” című vitaüléséhez 1942. október 13-án. *Athenaeum*, XXIX. köt. I. füz. 67–68.

¹⁵⁰ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*... 106–114.

5. Társadalomtani alapok

Az 1920-as évek közepén Ottlik érdeklődése a szociológiaelmélet, vagy ahogyan előszeretettel nevezte, „társadalomtan” irányába fordult. Legelső tudományelméleti jellegű fejtegetésével „A marxizmus tudományos igényei” című, 1924-ben megjelent tanulmányában találkozhatunk. Írásában a társadalmi élet fejlődési tendenciáinak „alaptörvényeit” vizsgálja a történelmi materializmus kapcsán.¹⁵¹ „Formális” tudományelméleti elemzés keretében analizálja, hogy a „tudományos törvények” alkalmasak lehetnek-e a jövő történéseinek a megismerésére. A „valóságtudomány” egyik fő paradigmájának tekintett fejlődéstörvény jellemzéseként azt állítja, hogy a „jövendő alakulásokat” annak logikai természetéből adódóan nem lehet meghatározni. A fejlődési törvény nem számol azokkal a változó életkörülményekkel, amelyek között egy társadalom a mindennapjait éli, így a konkrét társadalmi valóságra sem lehet alkalmazni; csupán mintegy „normatív képét adja az életfolyamatoknak”.¹⁵² Hasonló következtetésre jut – a valóságtudomány másik fő törvényének – az ún. absztrakt (termetészet)törvény vizsgálatakor: „A valóság az absztrakt tudomány szempontjából mindig lehetséges törvényfogalmak végtelen sokaságának ideális metszőpontja, amelynek teljes tartalma... az előzmények teljes ismerete mellett sem... levezethető.”¹⁵³ Minél bonyolultabb a vizsgált jelenség, vagyis a valóság mind nagyobb részét foglalja magába – és itt példaként a társadalommal foglalkozó szociológiát említi – annál komplikáltabb fogalomrendszerrel (általános funkcionális fogalmakkal) lehet leírni.

¹⁵¹ OTTLIK László (1924a): A marxizmus tudományos igényei. *Athenaeum*, X. köt. 1–3. sz. 15.

¹⁵² Az előadásként elhangzott gondolatmenetéből az egykori krónikás olyan megállapítást is közread, mely a tanulmányban nem került részletezésre. Így a fejlődéstörvény alkalmazhatóságának egy példajaként megemlíti: „A konkrét jóslásokra a fejlődéstörvény megalapozása szükségképpen vagy szűk volna, vagy teljesen szétfolyó. Így csak a múlt fejlődésének irányvonala állapítható meg, hiszen a jövő fejlődést módosító ellenállásokat vagy a belülről támadó zavaró mozzanatokot a fejlődéstörvény nem ismerheti.” Vö. (Sz.) [SZOMBATFALVY György] (1924): Ottlik a marxizmusról, 68.

¹⁵³ OTTLIK László (1924a): A marxizmus tudományos igényei, 18.

a jövőre vonatkozó általános érvényű társadalmi törvények megállapításai csak nagyon „szürke” általánosságok lehetnek: „...a jövőre nézve annál kevesebbet tudunk mondani, mennél inkább igyekeztünk azon, hogy törvényünk általános érvényű legyen. Viszont mennél inkább gazdagítjuk ezeknek a fogalmaknak a tartalmát, annál inkább szűkíteni fogjuk érvényüket időben és térben...”¹⁵⁴

A magántanári képesítés tárgyában 1925. február 7-i keltezéssel benyújtott kérelmében a megtartani szándékozott előadások „programvázlatában” három gépelt oldalon olvasható a „Társadalomtan, mint a politika tudományának bevezető fejezete” elnevezésű kurzustematikája,¹⁵⁵ amely nagy vonalakban megegyezik az egy évvel később, a Magyar Filozófiai Társaság Könyvtárának sorozatában *A társadalomtudomány filozófiája* című kötetének tartalmával. A mű „A társadalomtan tárgya” című fejezetét rövidítve és némileg átdolgozva 1927-ben egy német szaklapban is közzétette.¹⁵⁶

A korabeli kritikák vegyes fogadtatásban részesítették az ambíciózus szerző elméleti alapvetését.¹⁵⁷ Általában elismeréssel szóltak gondolatai eredetiségéről, szakirodalmi olvasottságáról, „nem mindennapi írói készségéről”, stílusának élvezetességéről, ugyanakkor megemlítették elméleti tételei kiforratlanságát, kimunkált rendszerének tökéletlenségét. A legkritikusabb megjegyzések az ekkor szegedi jogbölcész professzor-ként működő Moór Gyulától származnak, míg – a bíróként tevékenykedő és magántanári címig jutó – Ruber József a következőt írja: „*A magyar társadalmi tudomány, amelynek a múltban értékes munkásai voltak,*

¹⁵⁴ Uo. 20.

¹⁵⁵ Programvázlat. Társadalomtan, mint a politika tudományának bevezető fejezete. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz.

¹⁵⁶ Vö. OTTLIK László (1927): Begriff und Gegenstand der Gesellschaftslehre. *Archiv für systematische Philosophie und Soziologie*, Bd. XXX. H. 3–4. 347–364. A tanulmányról rövid ismertetést írt a Magyar Társadalomtudományi Társaság akkori elnöke, Hornyászký Gyula. Vö. H. Gy. [HORNYÁSZKÝ Gyula] (1928): László v. Ottlik, Begriff und Gegenstand der Gesellschaftslehre. *Társadalomtudomány*, VIII. évf. 1–2. sz. 101–102.

¹⁵⁷ Vö. MOÓR Gyula (1927): Ottlik László: A társadalomtudomány filozófiája. *Társadalomtudomány*, VII. évf. 1–2. sz. 84–89; SZÉKELY Hugó (1927): A társadalomtudomány filozófiája. *Századunk – Társadalomtudományi Szemle*, II. évf. 2. köt. 180–182; SZELÉNYI Ödön (1927): Ottlik László: A társadalomtudomány filozófiája. *Miskolci Jogászélet*, III. évf. 3–4. sz. 32; RUBER József (1928): Új társadalomtudományi rendszer. *Athenaeum*, XIV. évf. 3–4. sz. 162–171.

*a közelmúlt sajnálatos eseményei után egy új létszakba: az objektív tudományosság korszakába lépett s Ottlik László jeles munkájában ennek a boldogabb időnek egyik biztató jelét üdvözljük.*¹⁵⁸ Egy kevésbé ismert recenzens egyenesen a szociológia tudományának „intézményesítésére” tett vállalkozást lát a műben, amikor így fogalmaz: „*Miután a hivatalos tudomány évtizedeken át tagadta a szociológia létjogosultságát, örülünk kell, hogy a Huszadik Század két évtizedes munkássága után végre eljutott idáig tudományszakunk. Szerző munkájában az ehhez szükséges Umwertungot derekasan elvégezte... Németországban meghozta a forradalom, meghozza-e nálunk az ellenforradalom – a szociológia egyetemi katedráit?*”¹⁵⁹

Ottlik könyvének előszavában és bevezetésében részletesen meghatározza célkitűzéseit. A társadalmi jelenségek egyetemes tudományának koncepcióját a marxizmus társadalomelméletéről szóló 1922-ben megjelent könyvében – mint láttuk – még lehetetlennek tartotta. Jelen munkájában pedig éppen ellenkezőleg, annak lehetőségét kívánja bebizonyítani, sőt az emberi gondolkodással egyidős, több évezredes szellemtörténeti adottságnak állítja be a tudományos vizsgálódás ilyen formáját. A mű elején olvasható tudományelméleti fejtegetéseiben a „társadalomtan kritikai elméletének” nevezi vállalkozását, mely szakítani kíván a társadalomtan „dogmatikus” elméletével.¹⁶⁰ Ugyanakkor számos esetben problematikusnak tűnik a szerző fogalomhasználata. Szinonim, illetve kevésbé elhatárolt módon használja a társadalomtudomány, társadalomtan, társadalomelmélet és alkalmanként a szociológia tudományterület (tudományág) fogalmait. Ottlik a mű első felében bizonyítani törekszik, hogy a pozitívista filozófia alapján miért nem lehetséges, a könyv második részében pedig azt igyekszik bemutatni, hogy milyen alapon lehet társadalomtant művelni.

A könyv első felében annak bizonyítására vállalkozik, hogy a társadalomtudományt nem szabad természettudományként felfogni. A pozitívizmus filozófiájának „teljes lebontása” nem feltétlenül új álláspont, illetve kritikai fejtegetései nem mindenben tekinthetők a legsikerültebbeknek, amit egyik kritikusa meg is jegyez.¹⁶¹ Ottlik meglehetősen hosszan

¹⁵⁸ RUBER József (1928): Új társadalomtudományi rendszer, 171.

¹⁵⁹ SZÉKELY Hugó (1927): A társadalomtudomány filozófiája, 182.

¹⁶⁰ OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 16.

¹⁶¹ Vö. MOÓR Gyula (1927): Ottlik László: A társadalomtudomány filozófiája, 85.

foglalkozik a Comte-féle természettudományként felfogott szociológia, a „biológiai szociológia”, a Menger-féle „társadalmi fizika” és a lélektani szociológia teóriáinak cáfolatával. Gondolatai kifejtésekor gyakran esik az aránytalanság hibájába, illetve megállapításai alkalmanként az evidencia erejével hatnak.

Ottlík fejtegetései során feltárja a tudományok Comte-féle hierarchiájának fonákját, vagyis azt, hogy a tudományok „lépcsőzetén” felfelé haladva a törvények pragmatikus értéke fordított arányban áll a távolsággal, amely az adott tudományt a sorban elválasztja a matematikától: „...mennél feljebb haladunk a Comte-féle sorban (tehát a matematikától a szociológia felé), annál kevésbé fognak az illető tudományok természettörvényei előrelátásra képesíteni, a legáltalánosabb tételektől annál inkább leszünk kénytelenek magunkhoz az egyes tapasztalatokhoz szállani alá, míg végül a szociológia »természettörvényei« e tekintetben teljesen cserben hagynak.”¹⁶² Ezt a „tüneményt” nevezi a törvények „entrópiájának”, melynek lényegét más helyen így magyarázza: „...mennél elvontabb a tudomány, annál többet érnek a törvényei és mennél kevésbé elvont a tudomány, annál kevesebbet érnek a törvényei”.¹⁶³ A szociológia – mely Comte szerint a legkevésbé elvont tudomány – törvényei ebből adódóan nem bírnak „pragmatikus értékkel”. Ezzel szemben azt állítja, hogy „[a] szociológiai törvény tartalmának... azt kellene megragadnia, amiben az összes társadalmak megegyeznek egymással, ami a társadalmak, a társadalmi jelenségek közös természete: a társadalmi jelenségek azonban lényeges tartalmukban teljesen meg nem határozható konkrétumok lévén, közös természetük fogalma részleges fogalom, pusztá jel.”¹⁶⁴ Saját világnézetét – meglehetősen eredeti módon és nagy bátorsággal – a neokantianizmus kritikai, valamint Platón és Bergson „metafizikai idealizmusának” szintézisében találja meg.

Ottlík megállapítja, hogy a természettudományok kategóriái és módszerei alkalmatlanok a társadalomtan (szociológia) céljaira. A társadalmat nem az anyagi (materiális), természeti, hanem a szellemi világhoz („szellemi valóság”) tartozónak tekinti, ezért a társadalomtannak szellemtudományi alapvetésre van szüksége. E tudományelméleti kiindulópontból kívánja felépíteni saját „társadalomtan-elméletét”, melyet a könyv második,

¹⁶² OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 30–31.

¹⁶³ Uo. 37.

¹⁶⁴ Uo. 42.

terjedelmesebb részében exponál. Elsőként a „társadalom tárgyának” meghatározására vállalkozik, ami lényegében a társadalom fogalmának definiálását jelenti. Az itt kifejtett nézetei nem előzmény nélküliek. A két évvel korábban megjelent „Jog és társadalom” című tanulmányában – miképpen maga fogalmaz – a társadalom formális fogalmi meghatározását Stammler és Simmel nyomán már megkísérelte.¹⁶⁵ Vagyis már e művében a társadalom fogalmának konstitutív elemeként határozta meg az „egyének közötti kölcsönhatást”, mely az egyének közötti „összehangzó” magatartásban, „kooperációban” nyilvánul meg, és valamely „öntudatos normatív hatalomnak” való kölcsönös alávetésen alapul. A normatív hatalom pedig nem egyéb, mint a társadalom tagjainak „összehangzó akarata”, azaz „akarat-egysége”. Monográfiájában mindezt úgy fogalmazza meg, hogy a társadalom, mint hatalom, „*materiális erővel való »autarchikus« rendelkezés*”.¹⁶⁶ A társadalom fennmaradásához nélkülözhetetlennek tartja annak „hatalmasságát”, mivel „*az emberek csak olyan hatalmaknak hajlandók tartósan és rendszeresen engedelmeskedni, amelyeknek szilárd fennállásáról meg vannak győződve és ebben egyetértenek*”.¹⁶⁷

Hangsúlyozza, hogy a társadalom materiális erejének a „tekintély” a forrása, a társadalom ekképp „szellemi hatalom”. Tekintélyen ugyanakkor nem ért egyebet, mint „normák elismerésére való képességet”, aminek a jelentősége abban áll, hogy az „erő alkalmazását fölöslegessé teheti”. a normáknak való engedelmisség élesen megkülönbözteti a társadalmat a természettől. A tekintély iránti engedelmisség e formáját „fegyelemnek” nevezi. Megállapítja, hogy az egyén viszonyát a társadalomhoz a fegyelmezettség jellemzi: „*A társadalom hatalma... a fegyelem erejével alapszik a társadalom tekintélyén s ezáltal lesz »autarchiás« hatalom-má.*”¹⁶⁸ Vagyis a hatalom a tekintély elismerésén alapul. Ugyanakkor nem tudja elkerülni a fogalmi tisztázások folyamán a circulus vitiosus veszélyét. Sőt ezt tudatosan kifejezésre is juttatja, amikor azt írja: „*A társadalmi hatalom annál szilárdabb, mennél szilárdabb egyetértés támasztja alá a tekintélyét – és ez az egyetértés annál szilárdabb, mennél szilárdabb a hatalom.*”¹⁶⁹

¹⁶⁵ Vö. OTTLIK László (1924b): Jog és társadalom (Második közlemény), 18–20.

¹⁶⁶ OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 114.

¹⁶⁷ Uo. 131.

¹⁶⁸ Uo. 115.

¹⁶⁹ Uo. 133.

A tekintély és a fegyelem mellett a társadalom „szubsztanciájának” harmadik „attribútumaként” említi annak „alanyközi” vagy másképpen „interszjektív” jellegét, mely az egyének közötti – már korábbi írásában is említett – kooperációban nyilvánul meg. Mindezek figyelembevételével a társadalom rövid definíciója így szól: „*A társadalom inter-szjektíve közösen elismert hatalmak tekintélyén alapuló, fegyelmezett összetartozás, amely kooperációban nyilvánul meg.*”¹⁷⁰ A társadalmi kooperáció abban különbözik az egyéb, objektív összeműködésektől, hogy a „kooperáló alanyok egyetértésén” alapszik. Mindebből a társadalomtan mint tudományos diszciplína meghatározása is adódik. A társadalomtant a korabeli modern tudományrendszer egészébe ágyazva, annak logikai szerkezetébe illeszkedve mutatja be, és mint szellemtudományt tartja művelhetőnek: „*A társadalomtan... a szjektív tény-interpretáció elvont tudománya, amely a társadalmi élet tényeinek oknyomozó kutatásához megadja a fogalmi szempontokat.*”¹⁷¹

Ottlík valójában nem a szociológiát, hanem a társadalomtant mint egy normatív, a nemzet eszméjéhez vezető tudományt kívánta megalapozni.¹⁷² Erre utalnak a „társadalom”, „állam” és „nemzet” egymás fölé emelkedő ideáltípusai kapcsán kifejtett gondolatai. A társadalom „formális” jellegű, „intenzív teljességű”, de „ideája szerint egyrétű hatalmat jelentő” meghatározásával szemben „*az állam fogalma... az extenzitásnak, a többrétűségnek azt a tapasztalati minimumát föltételezi, ami szükséges ahhoz, hogy a társadalmi hatalmat a maga körében valóban és ténylegesen teljesnek, azaz fölényesnek lehessen tartani.*”¹⁷³ A társadalom ideáltípusa az ottlíki felfogásban a nemzetben éri el a maga teljességét: „*A nemzet fölényes hatalommal fegyelmezett összetartozás, amelynek keretei között minden olyan reláció – jogi vagy konvencionális – normák korlátai között keletkezik, amely az összetartozás megóvásának kockázatát nélkül nem volna korlátozatlanul hagyható – és amely minden relációt a saját társadalmi egyénisége szellemében korlátoz.*”¹⁷⁴ A nemzet ún. uralkodó egyénisége a nemzeti alkotmányban jut kifejezésre. Conchára utalva hangsúlyozza, hogy a „politikai tudomány” találóan fejezi ki az alkotmány

¹⁷⁰ Uo. 115.

¹⁷¹ Uo. 119.

¹⁷² Vö. NÉMEDI Dénes (2007): Durkheim Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, XVII. évf. 3–4. sz. 163.

¹⁷³ OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 153–154.

¹⁷⁴ Uo. 154.

szerepét, amikor abban a szuverenitás önkorlátozását látja. Vallja, hogy a nemzet a valódi „szuverén hatalmasság”, mely rendelkezik az „államiság” és az „alkotmányosság” vonásával. A nemzetközi kapcsolatoknak ugyanakkor csupán kulturális és nem társadalmi jelleget tulajdonít. Egyik recenzense az állami szabályozás problémakörének taglalásakor a szerző szemére veti, hogy Somló Bódog *Juristische Grundlehre* című munkájáról feltűnően nem vesz tudomást, holott Somló kutatásai és megállapításai „jelentős értékűek”.¹⁷⁵ Ez azért is érdekes, mivel a néhány évvel korábbi terjedelmes jogbölcseleti írásában Somló nevezett művére több helyen is hivatkozik.¹⁷⁶

Érdeemes e helyen utalni az alkotmányról vallott – az angolszász közjogi gondolkodás által áthatott – nézeteire. A történeti alkotmányról megállapítja, hogy abban a nemzet „szellemi egyénisége” él. Ezzel szemben a „charta-alkotmány” csupán egy jogszabály, amely egyrészt a nemzet „történeti szelleme”, vagyis az „igazi” alkotmány szerint értelmezésre szorul, másrészt a törvényhozás alkotása, amit bármikor módosíthat, holott „*az alkotmányon az állami törvényhozás nem változtathat és nem törölheti el, mert az állam éppen csak addig existál, amíg fennáll az alkotmánya!*”¹⁷⁷

Műve utolsó fejezetében – a társadalomtan határai („külső rendszertani problémái”) kapcsán – visszatekintő tudományelméleti fejtegetéseket olvashatunk. Ottlik kísérletet tesz többek között a reciprocitás viszonyában lévő „történelemtudomány” és társadalomtan elmosódó határainak a megrajzolására. Társadalomtudomány alatt a történetíráshoz szükséges fogalmak rendszerének kidolgozását érti, utóbbi pedig nem más, mint a társadalomtudományi kategóriák alkalmazása, „*maga az élő, a közvetlen gyakorlati munkában lévő társadalomtan*”.¹⁷⁸ A történettudomány és társadalomtan kölcsönös viszonyának sommás meghatározásaként kijelenti, hogy a történetíró és a társadalomkutató tevékenységének „szétválasztását” valójában semmi sem indokolja. Ugyancsak itt állapítja meg, hogy a társadalomtudomány mint szellemtudomány túl van a valóságtudományok és az értéktudományok dualizmusán: „*A társadalom... csak fogalma által létezhetik: fogalma és eszménye azonos és... a társadalom annál*

¹⁷⁵ Vö. SZÉKELY Hugó (1927): A társadalomtudomány filozófiája, 180–181.

¹⁷⁶ Vö. OTTLIK László (1924b): Jog és társadalom. *Társadalomtudomány*, IV. évf. 2–3. sz. 20., illetve 4–5. sz. 16–17, 25.

¹⁷⁷ OTTLIK László (1926): *A társadalomtudomány filozófiája*, 169 (261. lábjegyzet).

¹⁷⁸ Vö. uo. 183.

értékesebb, mennél valóságosabb: a társadalom »értéktudománya« is csupán a társadalom valóságtudománya lehet.”¹⁷⁹ Majd megállapítja, hogy a társadalom és a társadalmi kategóriák, mint például a jog, külön „valóságot” képeznek. Ezt követően a konstruktív és a normatív fogalomtudományokkal (deontológia) szemben a társadalomtudomány mint valóságtudomány önálló területét igyekszik körülhatárolni. Mindeközben röviden kifejti a Kelsen-féle normatív jogtudománnyal szembeni elutasító álláspontját.

Tudományelméleti fejtegetéseit a tudományok osztályozásának vázlatával fejezi be. Gondolatai summázataként megállapítja, hogy a társadalomtan „reális”, „paradeigmatikus” és „szubjektíváló” tudomány. Reális, mert tételei szemléletes „tapasztalati anyagra”, a valóságban meg tapasztalható emberi életjelenségekre vonatkoznak. Paradeigmatikus, mert tárgya a „*tapasztalható fejlődésnek eszményi célpontjában fekszik és tárgyfogalmának reális példányai a fogalom »limitatív« köréhez tartoznak, amennyiben annak sohasem »adekvát« módon, tökéletesen, hanem kisebb vagy nagyobb mértékben felelnek meg*”. És végül szubjektíváló, mert „*anyagának összefüggéseit szubjektív (szellemnek feladott normákra vonatkozó) interpretációval kell felkutatni*”.¹⁸⁰ E meghatározás is érthetővé teszi a kortárs gondolkodók Ottlik alkalmankénti túlzóan akkurátus, néha öncélúnak tűnő fogalmi distinkciói által kiváltott kritikai észrevételeit.

Legvégül a társadalomtudomány és egyes részterületei viszonyát („belső rendszertani problémáit”) érinti. Itt elsősorban a társadalomtan és két speciális szaktudomány kapcsolatával, az elméleti politikával és az elméleti közgazdaságtannal mint a társadalom „formális maximumának” és „formális minimumának” a tudományával foglalkozik. Ruber József a mű sommás értékelésekor megállapítja: „*Ottlik munkája a társadalomtudomány címe alatt a potiori a politikainak jellemezhető jelenségekkel foglalkozik és így párdarabja annak a Mohl–Stein–Concha-féle »államtudományi« koncepciónak, amely a társadalom fogalomköréből éppen az állami élet jelenségeit rekesztette ki.*”¹⁸¹

Utolsó kérdésként – igen röviden – a társadalomtan és a világnézet viszonyával foglalkozik. Megállapítja, hogy a társadalomtudományokat nem lehet világnézetekből levezetni. De igaz ez viszont is, mivel a világnézetekről

¹⁷⁹ Uo. 191.

¹⁸⁰ Uo. 212.

¹⁸¹ RUBER József (1928): Új társadalomtudományi rendszer, 171.

szóló disputa nem része a „tudományos” vizsgálódásnak, hiszen „*a társadalomtudomány problémája körül folytatott beláthatatlan és zavaros viták legsúlyosabb hibaforrása éppen az, hogy úgyszólván mindenki arról szónokol azokban, aminek szerinte a társadalomnak lennie kellene s nem arról, ami a társadalom*”.¹⁸² E gondolatokkal fejezi be a monográfiáját.

A társadalomtudomány alapvető elméleti kérdéseivel a hazai irodalomban úttörő jellegűen foglalkozó Ottlik-mű fogadtatása – néhány recenziót leszámítva – visszafogottnak tekinthető. Annak ellenére, hogy a *Társadalomtudomány* szerkesztője, Moór már hivatkozott polemikus írása megjelentetésekor egy lábjegyzetben, hozzászólások megtételére biztatta az olvasókat, illetve a reflexió lehetőségét ajánlotta fel a szerzőnek. Mindezt abban a meggyőződésben, hogy „*a termékeny eszmecsere első sorban a fiatal hazai szociológiának érdeke*”.¹⁸³ Sajnálatos módon a felajánlott lehetőséggel sem Ottlik, sem mások nem éltek.

A társadalomtant megalapozó könyve megjelenése után bő másfél évtizeddel 1942 októberében a Magyar Filozófiai Társaság „Társadalomfilozófia” című vitauülésén vett részt Ottlik, ahol Dékány István – a budapesti egyetem társadalomelmélet professzora – a társadalomfilozófia (társadalomtan) irányzatait és egyes jeles képviselőit történeti perspektívában tárgyaló bevezető előadásához szólott hozzá, többek között Horváth Barna és Brandenstein Béla társaságában.¹⁸⁴ Míg Dékány végső konklúziójában a társadalmi pluralizmus elvének fontosságát emelte ki és tiltakozott minden „totalizmus” ellen,¹⁸⁵ addig Ottlik a társadalomtudomány egyik leg-sajátosabb feladatáról, a „társadalmi eszményekről” beszélt. Szólt arról is, hogy a társadalomfilozófia miként lehet alkalmas az egyes politikai ideológiák („akcióprogramok”) igazolására: „*A tudomány feladata ekképp kimutatni egyfelől azt, hogy milyen társadalmi-történelmi élethelyzetben, azaz »miért« született meg a kérdéses filozófia, másfelől azt, hogy miként, micsoda politikai erőtevézőkre és mi okból gyakorolt hatással válhatott »aktuálissá«, a társadalmi történeti valóság alkotórészévé.*”¹⁸⁶

¹⁸² OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 220.

¹⁸³ MOÓR Gyula (1927): Ottlik László: A társadalomtudomány filozófiája, 84.

¹⁸⁴ OTTLIK László (1943a): Ottlik László hozzászólása..., 65–68.

¹⁸⁵ DÉKÁNY István (1943): Dékány István bevezető előadása a Magyar Filozófiai Társaság „Társadalomfilozófia” című vitauüléséhez 1942. október 13-án. *Athenaeum*, XXIX. köt. 1. füz. 61.

¹⁸⁶ OTTLIK László (1943a): Ottlik László hozzászólása..., 67.

6. Állambölcseleti és politikatudományi vizsgáldások

6.1. Állambölcseleti gondolkodás a 19–20. század fordulóján

Mielőtt számba vesszük és rekonstruáljuk Ottlik állambölcseleti, illetve politikaelméleti nézeteit, érdemes röviden áttekinteni az állambölcseleti gondolkodás történetét az elmúlt századfordulótól a 20. század közepéig. Az előzmények kapcsán mindenképpen ki kell emelni, hogy hazánkban már két és fél évszázada folyik a „politikai tudományok” művelése és egyetemi szintű oktatása. Ez idő alatt készültek tankönyvek, kézikönyvek, születtek tudományos disszertációk, voltak e tudománynak profeszszorai, magántanárai és tanszékei, vagyis kialakult az a tudományos infrastruktúra, amely egy diszciplínát megalapoz és a tudomány berkeiben elfogadottá tesz. Ennek kapcsán joggal állapítható meg, hogy létezett egy sajátos állambölcseleti tradíció, amelyet nem lehet és nem is szabad figyelmen kívül hagyni.¹⁸⁷

A hazai jogi gondolkodásban a jogpozitivizmus hegemon szerepbe jutásával egy időben jelentős változás tanúi lehetünk. A 19. század végén és a 20. század elején következett be a jog- és állambölcselet néven mindaddig egységes tudományos diszciplína szétválása. Míg a természetjogi (észjogi) kézikönyvekben a jogbölcseleti kérdések tárgyalása mellett – bár jóval kisebb terjedelemben – jelen voltak az állam és jog kapcsolatára, illetve kimondottan az állam működésének bemutatására vonatkozó fejtegetések, addig a jogpozitivisták szemléletmód meghatározóvá válása hozzájárult az állambölcselet önálló diszciplínaként való műveléséhez.

¹⁸⁷ Schlett István egy tanulmányában ezzel kapcsolatosan kijelenti, hogy „a magyar politikatudomány legfeljebb előzménye van, tradíciója nincs”. Vö. SCHLETT István (1994): Magyar politológia – tudomány és publicisztika. *Politikatudományi Szemle*, III. évf. 2. sz. 110.

Az elmúlt századfordulón ennek legkézenfekvőbb jele, hogy az „általános jogtannal” (allgemeine Rechtslehre) párhuzamosan kialakult a Georg Jellinek-féle „általános államtan” (allgemeine Staatslehre) elterjedése, mely hazánkban is hamar követőkre talált. Ez vezetett a 20. század elején oda, hogy a jogbölcsélet kizárólag a jog legáltalánosabb tudományaként végleg önálló tudományterületté vált Magyarországon.

A hazai elméleti jogi gondolkodásban ez a folyamat Pulszky Ágost és Pikler Gyula munkásságával vette kezdetét. Míg a hazai jogpozitivizmus megteremtőjeként számon tartott Pulszky 1885-ben megjelent fő műve a „jog- és állambölcsészet alaptanait” még egységes stúdiumként tárgyalta,¹⁸⁸ addig egy bő évtizeddel később, 1897-ben Pikler két külön kötetben értekezett a jog, illetve az állam keletkezéséről és fejlődéséről.¹⁸⁹ Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy a két jelenség magyarázatát a pikleri „belátásos elmélet” összekapcsolta. Tudománytörténeti szempontból lényeges adalék, hogy Teghze Gyula debreceni jogász professzor, aki 1900-ban megjelent vaskos állambölcséleti monográfiájában az állam organikus felfogását képviselte,¹⁹⁰ a következő három évtizedben eljutott a neokantiánus jogfilozófiai szemléletmód akceptálásáig. Ugyanakkor még az 1924-ben, sőt annak folytatásaként 1937-ben megjelent, és a jogbölcsélet oktatásában tananyagként használt jegyzeteiben a „társadalom-, állam-, és jogbölcsélet” megfogalmazást használta.¹⁹¹ Legjelentősebb neokantiánus jogfilozófusaink – Somló Bódog, Moór Gyula, Horváth Barna – munkásságuk során mindvégig tartózkodtak érdemi állambölcséleti következtetések levonásától.¹⁹² Utóbbi kérdések a „politika” nevű

¹⁸⁸ PULSZKY Ágost (1885): *A jog és állambölcsészet alaptanai*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.

¹⁸⁹ PIKLER Gyula (1897a): *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Politzer Zsigmond és Fia, Budapest; PIKLER Gyula (1897b): *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése. – Az igazságosságról általában*. Politzer Zsigmond és Fia, Budapest.

¹⁹⁰ Vö. TEGHZE Gyula (1900): *Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének teoriája*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.

¹⁹¹ Vö. TEGHZE Gyula (1924): *Társadalom-, állam-, és jogbölcsélet* I. köt. *Alapvető tanok. A társadalom, az állam és a jog elmélete*. Jogi kézikönyvek 9. Gárdos, Debrecen; TEGHZE Gyula (1937): *Társadalom-, állam-, és jogbölcsélet* II. köt. *Gyakorlati tanok: Az igazi állam és a helyes jog*. Városi Nyomda, Debrecen.

¹⁹² Somló Bódog e téren annyiban kivétel, hogy az ún. pozitivisták pályaszakaszában terjedelmes monográfiát szentelt az állami beavatkozás kérdésének. Vö. SOMLÓ Bódog

diszciplína keretében kerültek a jogászképzésben oktatásra, illetve önálló tudományterületként váltak kutatások tárgyává.¹⁹³

A hazai jogi felsőoktatásban a 20. század közepéig, lényegében a „fordulat évéig” kötelező stúdiumként oktatták, illetve művelték a „politikát”. A tantárgy oktatói és a diszciplína kutatói közül érdemes kiemelni a pesti karon Karvasy Ágostont, Kautz Gyulát, Kerkápoly Károlyt, Szilágyi Dezsőt, mint „előzmény” után Concha Győzöt és Szandtner Pált, a kolozsvári karon Concha Győzöt, Kuncz Ignácot, Balogh Arthurt, Réz Mihályt és Ottlik Lászlót, a debreceni fakultáson Jászi Viktort, Haendel Vilmost és Juhász Nagy Sándort, a szegedi karon Szandtner Pált, Polner Ödönt, Csekey Istvánt és Bibó Istvánt, végül a pécsi karon Polner Ödönt és Krisztics Sándort.¹⁹⁴ Ha egy pillantást vetünk a tárgy tematikájára, abban alapvetően „általános” államtani (pl. társadalom, állam, hatalom fogalma; az állam keletkezése; az állam területe és népessége; állam és jog viszonya; szuverenitás és államhatalom), továbbá alkotmánytani (pl. hatalmi ágak működése) és közigazgatástani (pl. kormányzat és közigazgatás; a közigazgatás működése) kérdések tárgyalásával találkozunk.¹⁹⁵ A stúdiumot

(1903): *Állami beavatkozás és individualizmus*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.

¹⁹³ Lásd bővebben: SZABADFALVI József (2014): *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest. 63–77.

¹⁹⁴ Vö. ECKHART Ferenc (1936): *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935...*, 674; CSIZMADIA Andor (szerk.) (1980): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből*. Pécs. 107–110; SZEGEDI EGYETEMI ALMANACH (1996): *Szegedi Egyetemi Almanach 1921–1995*. József Attila Tudományegyetem, Szeged. 495; BALOGH Elemér (2003): A kolozsvári–szegedi jogi kar története (1872–2002). In TAKÁCS Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője. Ünnepi tanulmányok, konferencia-előadások, kerekasztal-beszélgetések*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest. 198–199; PACZOLAY Péter (2003): Az állambölcselet oktatása a jogi karon. In TAKÁCS Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője...*, 40–50; ARCZT Ilona (2004): *A „Politika tudományok” oktatása a Budapesti Egyetem...*, 85–134; HOLLÓSI Gábor (2007): *A debreceni Jog- és Államtudományi Kar története (1914–1949)*. Debrecen. 68–78; P. SZABÓ Béla (2011): *Tanulságos évtizedek. A Debreceni Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara (1914–1949)*. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar – Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Debrecen. 87.

¹⁹⁵ Vö. KAUTZ Gyula (1862): *Politika vagy országásattan*. Heckenast Gusztáv, Pest; KUNCZ Ignác (1888): *A nemzetállam tankönyve*. Drottlerff, Pozsony; CONCHA Győző (1895): *Politika* I. köt. *Alkotmánytan*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest; BALOGH Arthur (1910): *Politika*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest; SZANDTNER Pál (1931): *Politika*. Dr. Szandtner Pál egyetemi ny. r. tanár előadásai után jegyezte: Püski Sándor. Jog- és államtudományi jegyzetek I. Budapest; KRISZTICS

gondozó tanszékeket 1948–1949 folyamán többnyire úgy számolták fel, hogy először megbízott előadókat neveztek ki a neves professzorok „helyettesítésére”, majd pedig a korábbi „Jogbölcseleti” (Jogfilozófiai) és „Politika(i)” tanszékek „összevonásából” létrehozták az „Állam- és Jogelméleti” tanszékeket, melyek főkéllégiumi tárgya 1950-től az „(általános) állam- és jogelmélet” lett. Az átmenet történetéhez az is hozzátartozik, hogy a „politika” tárgyat már az 1947/48-as tanévben átkeresztelték „Általános alkotmánytan és közigazgatástan”-ra, majd egy évvel később a jogi oktatás 1948-as „reformja” részeként a következő tanévben „Államtan a politikai rendszerek történetével” megnevezésre.

A második világháború előtt a jogbölcselet, az állambölcselet és a politikatudomány közötti kompetenciavitát jelentős mértékben az eltérő tudományos hagyományok generálták. Az államtudományok alapvetően a német tudománytörténeti fejlődés eredményeként formálódtak. A német tudományossághoz évszázadok során ezer szállal kötődő hazai társadalomtudományi gondolkodás orientációs mintái ekképp adottak voltak. Vagyis a hazai állambölcseleti gondolkodók a német államtudomány szemléletmódját átvéve és adaptálva művelték diszciplinájukat. Ezzel szemben a politikatudomány eredendően az angol–amerikai társadalomtudományi gondolkodáshoz kapcsolható. Az angolszász politikatudományi szemléletmód érdemi hatása először a két világháború között érhető tetten a hazai társadalomtudományban. Mindezzel a magyar kutatók tájékozódási köre jelentősen kitért.

Ottlik 1926-ban *A társadalomtudomány filozófiája* című könyvében a politika(i) tudomány tárgyaként az államot jelölte meg. Meghatározása szerint az állam „a társadalom rendjét – »civilizációt« – fenntartó (»sztatikus«) szervezett hatalom” ideáltípusa.¹⁹⁶ Mindezt egy 1930-ban megjelent enciklopédia szócikkében azzal egészíti ki, hogy az állam olyan szervezett, „főlényes” hatalom, azaz uralom, amelyet „egy bizonyos emberi csoport hatalmi szervezete útján önmaga felett gyakorol” és parancsainak, „az általa védett jogrend” előírásainak mindenki engedelmeskedni köteles.¹⁹⁷ A számára elsőrendűen fontos diszciplína: „*A politika... az empirikus értelemben vett állammal foglalkozik, azaz a sztatikus hatalmi funkciók*

Sándor (1931): *Politika* I. köt. *Alapvetés – Társadalomtan – Államtan – Alkotmánytan*. Franklin-Társulat, Budapest.

¹⁹⁶ OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 214.

¹⁹⁷ OTTLIK László (1930d): Állam [szócikk], 85.

szervezési normáinak különböző történeti rendszereivel. A társadalomtanhoz képest tehát a politika, mint »társadalmi sztatika« kevésbé elvont tudomány, de nem kevésbé paradeigmatikus: hiszen nem az egyes individuális, itt és ott, ekkor és akkor létező államalakulatok szervezési normarendjét (»államjogukat«), hanem a különböző empirikus állameszméknek megfelelő ideáltípusokat (az »abszolutizmus«, a »parlamentarizmus«, a »federalizmus« stb. fogalmát) kutatja fel.¹⁹⁸ A már hivatkozott szócikkben úgy fogalmaz, hogy a társadalomtudományi módszerek „előnyomulásával” a politikai tudomány mindinkább túlhaladva az államelmélet merőben analitikus, fogalomelemző módszerein, „a politikai történetés reális tényezőit, a különböző társadalmi erőket és folyamatokat iparkodik tüzetesebb, szintétikus tanulmány tárgyává tenni”.¹⁹⁹

6.2. Az államférfi és a politikai felelősség

Az 1920-as évek elején Ottlikot erőteljesen foglalkoztatták korának uralkodó politikai formái és az abban tevékenykedő politikus, államférfi szerepe, szerepvállalása. Az 1923-ban megjelent „Felelősség és szükségszerűség” című tanulmányában találkozunk e kérdéskörrel először. Írása kiindulópontjaként Oswald Spengler nyomán megemlíti, hogy „mai” korunk éppenséggel nevezhető „hanyagló civilizációnak” is. Politikai formája a „demokratikus parlamentarizmus”, amely „a tömegokosság szabályos érvényesülését van hivatva biztosítani”. Mindez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a parlament nem a választók tömegeit, illetőleg a politikai pártok akaratát képviseli, hanem a belőle „gyökerező” végrehajtó hatalom a társadalomban kialakuló „tényleges hatalmak” – mint például a „közvélemény”, vagyis a sajtó és egyéb társadalmi érdekcsoportok – tömeges befolyásának állandóan ki van téve: „A mai politikának irányadó hatásai általában nem felülről, államférfiúi kezdeményezésből, hanem alulról, a tömegcsoportokból erednek: nem egyéni hatások, hanem tömeghatások. A mai politika úgyszólván e tömeghatások matematikája.”²⁰⁰ És mindebben a politikus nem más, mint egy valóságos politikai „szeizmográf”, aki

¹⁹⁸ OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 214–215.

¹⁹⁹ OTTLIK László (1930d): Állam [szócikk], 89.

²⁰⁰ OTTLIK László (1923): Felelősség és szükségszerűség. *Társadalomtudomány*, III. évf. 1–4. sz. 390.

azon munkálkodik, hogy „mentől hívebben fejezze ki a demokratikus társadalomban kialakult hatóerők pillanatnyi eredőjét, hogy mentől érzékenyebb intuícióval határozza el magát arra a cselekvésre, amely a pillanat mechanikus determinációjában tömegokságokkal adva van: amely objektíve szükségszerű”.²⁰¹ Ebben a kontextusban Ottlik szerint az ún. államférfi politikai felelőssége abban áll, hogy miképpen fejezi ki a mögötte álló „tömeget”. Így a politikus/államférfi, ebben a függő helyzetben, valójában „szimbólum”, aki személyében esetleges kifejezője a történelmi szükségszerűségnek és voltaképpen bárkivel helyettesíthető, mert helyében bárki ugyanazt cselekedné. Mindebből úgy tűnik, mintha a modern kori politikus valójában nem volna „felelős”.

Ottlik ezzel szemben a felelőség „értékszempontú” megközelítését emeli ki. Kiindulópontja szerint „minden öntudatos személyiség viselni tartozik a helytelen magatartására mért balítélet folyományait”, ezért a felelőség megítélésekor nem kauzális szempontokat – azaz más jelenségekkel való oksági összefüggéseket – hanem értékszempontokat veszünk figyelembe.²⁰² Ebben az esetben nem a „szükségszerűség”, hanem a „szabadság” kategóriáját kell alkalmazni. E téren pedig az etika, mint „normatív tudomány”, alkalmazza az értékszempontokat, s feltételezi az akarat szabadságát, melyről Kant és Fichte nyomán vallja, hogy minden eszes lény akaratának tulajdonságaként kell tételezni: „...az erkölcsi norma, a kategórikus imperatívusz csak azt írja elő, hogy mindenki »kötelességek« teljesítse, de hogy kinek mi a kötelessége, az saját benső meggyőződésétől függ.”²⁰³ Az értékelés pedig minden más szemponttól függetlenül, „autonóm” módon történik, és ennek az autonóm értékelésnek a folyománya a felelőség. Megállapítja, hogy „[a]z erkölcsi ítélet mindig csak a cselekedetben megnyilvánult szabad emberi akaratra vonatkozik... tekintet nélkül arra, hogy ez az akaratnyilvánítás akár a lélektani okság..., akár a történelmi okság szempontjából... szükséges volt-e.”²⁰⁴ Vallja, hogy a szükségszerűség nem jelent egyben végzetszerűséget. A felelőség – véleménye szerint – minden körülmények között erkölcsi fogalom, melynek az értelme nem lehet más a hétköznapi élet, illetve a történelem „ítélőszéke” előtt. Éppen ezért a politikus sem lehet „felelőtlen”: „Normatív

²⁰¹ Uo.

²⁰² Uo. 394.

²⁰³ Uo. 397.

²⁰⁴ Uo.

*értelemben államférfi csak az, aki minden körülmények között azt teszi, amit erkölcsi meggyőződése szerint helyesnek tart. Ez az erkölcsi meggyőződés a politikai meggyőződést szükségképp magában foglalja, mert a politikában erkölcsileg helyes is csak olyasvalami lehet, amit a cselekvő politikailag helyesnek tart... Ha a politikai és az erkölcsi felelősség összeközik, ez utóbbinak kell győznie és az államférfiúi hivatás méltósága arra kötelez, hogy minden körülmények között kitarasszon azon az állásponton, amelyet lelkiismeretünk helyesel: ha kell az élet árán is.*²⁰⁵

A politikai, főképpen az államférfiúi hivatást Ottlik szerint az érintett önkéntesen vállalja, arra senkit sem lehet rákényszeríteni. Az államférfi semmiféle „történelmi kényszernek”, tömegnyomásnak nem engedelmességhadhat, csupán saját politikai eszményeiből fakadó erkölcsi parancs szerint cselekszik. Sajnálkozva állapítja meg, hogy sok politikus „gondosan” törekszik arra, hogy azt tegye, amit tőle éppen elvárnak, szemben azzal, amit ő maga helyesnek tart. Ezzel pedig nyilvánvalóvá teszi, hogy korántsem „nélkülözhetetlen” személyiség: „Az igazi államférfiú szikla, mely ledől, ha alóla kimosta a partot az örvény, de nem fatuskó, amelyet az örvény magával ragad...”²⁰⁶ Ugyanakkor a felelősség kérdése a társas élet viszonyaira is kivetíthető, hiszen egy nemzet „erkölcsi egyénisége” azokban testesül meg, akik őt képviselik. Francesco Nitti olasz szerző Európa hanyatlásáról szóló korabeli művére hivatkozva állapítja meg az európai nemzetek erkölcsi süllyedésének a tényét. Európa újjáéledése, erkölcsi felemelkedése azon múlik, ha követni tudjuk a magyar történelem „felemelő” példáit. Az államférfiúi felelősségérzetből és áldozatvállalásból példát mutatók közül II. Rákóczi Ferenc, Széchenyi István, Teleki László és a néhány évvel korábban meggyilkolt Tisza István nevét említi, mint akik megmutatták a romlásból kivezető „heroikus” utat.

Néhány évvel később Pethő Sándor 1925-ben megjelent *Világostól Trianonig* című könyve apropóján – folytatva korábbi gondolatmenetét – ismét védelmébe veszi Tisza Istvánt, akit a szerző felelőssé tesz „minden romlásért”, ami az „ezeréves birodalomra” rázúdult.²⁰⁷ A két világháború közötti Magyarország egyik kiemelkedő konzervatív beállítottságú publicistájáról – aki 1918-ban a Magyar Területvédő Liga alapító tagja

²⁰⁵ Uo. 398.

²⁰⁶ Uo. 399.

²⁰⁷ OTTLIK László (1926b): Tisza és a forradalom. *Társadalomtudomány*, VI. évf. 6. sz. 301–313.

és a *Magyarság* című lap munkatársa volt – azt állítja, hogy érzéketlennek mutatkozott Tisza nagysága iránt. Pethővel szemben kijelenti, hogy az egykori miniszterelnök politikai felfogása nem volt Deák és Eötvös szellemében „ortodox liberális”, ugyanakkor „*a magyar öncélúság középonti gondolatán épült fel... a hatvanhetes dualizmus adta lehetőségek felhasználásával*”.²⁰⁸ Tisza politikai koncepciójának központi eleme az erős és egységes magyar nemzetállami eszme volt, melyet a világháború alatt államférfiként képviselt. Ottlik szerint Tisza idejekorán felismerte, hogy a Monarchiára és így Magyarországra kényszerített háború élet-halál harcot jelent, s eközben semmilyen politikai engedmény a nemzetiségeknek, az ellenzéknek, pláne a „radikalizmus vezéreinek” nem tehető. Tisztában volt azzal, hogy „a magyar közélet egyensúlyát felülről kell megtámasztani”. Pethővel szemben – nem kevés párosszal – azt vallja, hogy a történetírás határozottan meghajolni tartozik Tisza államférfiúi nagysága előtt, melyben a „nemzeti génusz” – a magyar nemzeti nagyság eszméje – fejlődik ki. Tisza első világháborús szerepére, illetve államférfiúi erényeire való utalással *A marxizmus társadalomelmélete* című könyvében is találkozhatunk.²⁰⁹ E művében több helyen is utal az államférfi történelmet alakító szerepére.

A gyakorlati politika és a politikusi elhivatottság viszonyáról *A társadalomtudomány filozófiája* című művében a következőket állapítja meg: „*A gyakorlati politika... nem technikum, nem csupán mesterség, mindazonáltal nemcsak ideális, hanem reális alapjai is vannak s ezekkel ismeret meg a társadalomtudomány. Az értéktudományi reflexió arra tanítja meg a politikust, hogy független, önálló egyéniségét kell érvényre juttatnia, de hogy ily egyénisége van-e, azt csak a jövő, csak ama hatás súlya fogja eldönteni, amelyet kifejt. A politikusnak tehát nemcsak hogy lelkiismeretesnek kell lennie, hanem hinnie is kell a maga hivatottságában.*”²¹⁰

Két évtizeddel később – kolozsvári professzori működése idején a jogi kari actában – hasonló témakörben két további tanulmánya jelent meg.²¹¹

²⁰⁸ Uo. 304.

²⁰⁹ Vö. OTTLIK László (1922a): *A marxizmus társadalomelmélete...*, 110 (1. lábjegyzet).

²¹⁰ OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 195.

²¹¹ OTTLIK László (1944a): Politikai génusz – politikai elit. (Az Erdélyi Múzeum-Egyesület közgyűlésén, 1943. február 28-án tartott ünnepi előadás anyaga.) In *Acta Juridico-Politica. Universitas Francisco-Josephina Kolozsvár*. Tom. 11. Kolozsvár. 37–51; OTTLIK László (1944b): Felelősség a politikában. (Az egyetem Barátainak Egyesülete szabadegyetemi előadásainak keretében, 1943. november 16-án Kolozsvárott tartott

Ezekben részletesen szól az államférfi történelmet formáló szerepéről, a politikai elit jelentőségéről, akik „szellemformáló” példaképekké, a nemzeti „génusz” hordozóivá, továbbörökítőivé válnak: „...a nagy egyéniségek nem »kifejezik«, hanem megteremtik a nemzeti génuszt”. Konzervatív világgépe itt is markáns kifejezést nyer, amikor a politikai értékek, hagyományok öröklésének fontosságáról ír: „A nagyokban megszülető nemzeti génusz csak az elitek és az általuk őrzött, hordozott hagyományok közvetítésével éri el a társadalom széles rétegeit, csakis az ő közvetítő munkájuk eredményeképpen lesz minden nemzeti érték közkinccsé.”²¹² az államférfit, illetve a társadalmi-politikai elitet jellemző politikai tehetséget csakis „kedvező kiválasztás” – ma inkább szocializációs folyamatnak neveznénk – formájában lehet továbbörökíteni, azt kevésbé segíti intézményes háttér: „Ott... ahol a politizálás, a közéleti tevékenység túlnyomóan egy születési arisztokrácia kiváltsága, az államférfiak fiainak arra is nagyobb kilátásuk van, mint egyéb halandók gyermekeinek, hogy a közélet »iskolájába« aránylag ifjan bekerüljenek.”²¹³ Az államférfit jellemző tulajdonságok közül a merész képzelőerőt, a józan ítélőképességet, határozottságot, továbbá rugalmasságot, leleményességet és szívósságot emeli ki. A államférfi számára a legfontosabb a tekintély megszerzése, mely a hatalom végső alapja. Az „igazi” tekintély az erkölcsi függetlenségen, annak tisztületén nyugszik. Ottlik mindezt – a sokszor hangoztatott – arisztokratikus alapon képzei el: „Az »igazi« arisztokratát... erkölcsi függetlensége különbözteti meg a közönséges halandótól. Erkölcsi függetlenségének alapja... a gyerekszobában beléoltott önérték-tudata, az átlagnál magasabbrendű, értékesebb emberi minőségét állító meggyőződés.”²¹⁴ Mindez összhangban van az általa vallott társadalomképpel, mely a „társadalmi hierarchia helyes felépítésén” nyugszik. Az „egészséges demokráciában” ugyanakkor – véleménye szerint – az alsóbb néprétegek „értékes elemei” számára is nyitva áll az út, hogy tehetségüknek és „szolgálataik értékének” megfelelő „ranghelyet” tölthessenek be.

A második világháború kellős közepén a hatalom, engedelmesség, felelősség kérdésköre ismételtelen előtérbe került Ottlik írásaiban. A felelősség

előadás anyaga.) In *Acta Juridico-Politica. Universitas Francisco-Josephina Kolozsvár. Kolozsvár. 55–64.*

²¹² OTTLIK László (1944a): Politikai génusz – politikai elit, 44.

²¹³ Uo. 46.

²¹⁴ Uo. 48.

három – jól elkülöníthető – klasszikus oldalát, a politikait, a jogit és az erkölcsit különbözteti meg, de mindezekből elsősorban az ún. háborús felelőséget veszi górcső alá. A kérdés aktualitása 1943/44 fordulóján nyilvánvaló. A vészjóslónak tűnő hadi események Ottlikban az első világháborús élményeit, illetve az azt lezáró békekötés kapcsán felmerülő politikai és erkölcsi szempontok diffúz hatásmechanizmusát idézik fel: „*A hadviselés politikai felelősségét, a hadbalépés következményeit minden hadviselőnek el kell szenvednie, de elsősorban természetesen annak, aki a háborút elveszti. Az a tény, hogy annak idején a páriskörnyéki békeokmányokban az első világháborúban vesztes hatalmakat a maguk felelőségének elismerésére kényszerítették, a valóságban nem volt egyéb, mint éppenséggel egyike a vereség politikai következményeinek.*”²¹⁵ Mindentől élesen elválasztja az erkölcsi felelőség kérdését. Úgy véli, hogy egykoron legyőzött nemzetként sem terhelte erkölcsi felelőség a magyarságot, hiszen a háborús helyállás felmérhetetlen áldozatvállalással járt. Mint korabeli érintett megállapítja: „*A háború vállalása semmi esetre sem lehet erkölcstelen. De ha a háborút kiváltó cselekedet, magatartás erkölcsileg elítélendő lehetne is, akkor sem lehetne ezt a felelőséget egész nemzetek nyakába varrni; legfőljebb azokat az egyéneket érhetné marasztalás, akik, mint felelős államférfiak, ebben a tekintetben releváns döntéseket hoztak.*”²¹⁶

6.3. Demokrácia – parlamentarizmus – diktatúra

Első jelentős politikatudományi tárgyú tanulmányának tekinthetjük a *Társadalomtudomány* hasábjain 1929-ben közzétett „Diktatúra és demokrácia” című terjedelmes írását, melyet hamarosan német nyelven is megjelentetett.²¹⁷ A tanulmány elején a címben szereplő fontos állambölcseleti és politikatudományi fogalmak tisztázását ígéri, melyre azért van nagy szükség, hogy az egyes kategóriák jelentését a (politikai) vitákban megközelítőleg azonosan értsék. Műve széles szakirodalmi bázisra épít, hivatkozásaiiban

²¹⁵ OTTLIK László (1944b): Felelőség a politikában, 61.

²¹⁶ Uo. 62.

²¹⁷ OTTLIK László (1929d): Diktatúra és demokrácia. *Társadalomtudomány*, IX. évf. 1–2. sz. 74–104. Németül: OTTLIK László (1930a): Diktatur und Demokratie. *Archiv für Geschichte der Philosophie und Soziologie*, Bd. XXXIX (1930). 215–245.

többek között találkozunk Robert Michels, Carl Schmitt, Max Weber, James Bryce, Albert V. Dicey, John Stuart Mill, Moisey Ostrogorski, Karl Marx, Friedrich Engels, Karl Kautsky, Karl Mannheim, Georges Sorel, Max Scheler, Oswald Spengler, Tomáš Masaryk, William Ashley, Arnold J. Toynbee, Werner Sombart, a magyarok közül Concha Győző, Kovrig Béla műveire való utalással. Hatástörténeti szempontból fontos kijelentést olvashatunk egy berlini tanulmányútjáról 1931-ben Conchának írt levelében: „*Ha Berlin kicsit közebb volna, s nem volna nagyon ellenszenves város, bizony szívesebben itt maradnék, mert C. Schmitt szemináriumában igen sokat tanultam, s Bécsben megközelítőleg sincsen hasonló értékű tudós. Igaz, hogy a bécsi kar éppen Schmittet hívta meg Kelsen helyére, de még nagyon bizonytalan, hogy a meghívás a minisztériumban is átmegy-e, s ha igen akkor sem lesz már belőle ősz előtt semmi. Egyébként büszke vagyok arra, hogy Sch. most megjelenő munkájában, melynek címe »Der Hüter der Reichsverfassung« [helyesen: Der Hüter der Verfassung – Sz. J.], az én »Diktatur u. Demokratie« c. tanulmányomat idézi, t. i. a J. St. Millre vonatkozó megjegyzéseket.*”²¹⁸

Vallja, hogy a politika tudományának feladata a tiszta „alkatelemzés”, amiben fontos szerepe van a „poláris ideáltípusok” felállításának, amelyek egy-egy „fogalmi dimenzió két végtagjának kitűzésével lehetővé teszik az összes felmerülő jelenségek” meghatározását.²¹⁹ A fogalomtisztázás kiindulópontjaként megállapítja, hogy többnyire egymással szemben álló jelenségeként értelmezik a diktatúrát és a demokráciát. „Diktatúra vagy demokrácia?” – Ottlik szerint hibás szembeállítás. Szerinte nem tartoznak egy fogalmi dimenzióba – vagyis nem képeznek poláris ideáltípusokat –, és ezért nincs közöttük kizárólagos ellentét.²²⁰ Diktatúra alatt olyan „kormányzati rendszert” ért, amely „nem tűr semmilyen ellentmondást a kormányzatban kifejezésre jutó akarataránnyal szemben”, továbbá a „*diktatúra ráerőszakolja a kormányzók akarátát az összes kormányzotttra, anélkül,*

²¹⁸ Ottlik László 1931. március 1-én kelt levele Concha Győzőnek. MTAK Kézirattár Ms 4753/79. Carl Schmitt hivatkozása Ottlik német nyelvű tanulmánya 223. oldalára utal. Vö. SCHMITT, Carl (1931): *Der Hüter der Verfassung*. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen. 25.

²¹⁹ OTTLIK László (1929d): Diktatúra és demokrácia, 75.

²²⁰ Ottlik tételét „vaskos tudományos tévedésnek” nevezi Csizmadia Ervin, a kései utókor politikatudósa. Vö. CSIZMADIA Ervin (2000): A két háború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tematikái, 181.

hogy az ellenvéleménynek bárminő esélyeket engedne az érvényesülésre".²²¹ Álláspontja szerint a diktatúra ellentéte a „liberalizmus”, ahol a szabad véleménynyilvánítás érvényesül, éppen ezért a diktatúra és a liberalizmus „per definitionem” kizárják egymást. Következésképpen kijelenti, hogy a kormányzati rendszereket illetően a diktatúra nem lehet liberális, ugyanakkor a „legridegebb” diktatúra attitűdje is lehet demokratikus. a továbbiakban fogalomtisztázási célból a demokratikus kormányzat jellegzetességeit igyekszik bemutatni.

A fogalmi rekonstrukció során ugyanakkor nem mindig következetes. Ennek egyik példája, hogy a demokratikus kormányzati rendszer fogalma mellett használja a „demokratikus államforma” definíciót is, ezzel össze-mosva a hagyományosnak tekinthető kormány- és államforma fogalmakat. Ottlik az általa használt definíciók analitikai „tisztázására” – többkevesebb sikerrel – az 1942-ben megjelent *Bevezetés a politikába* című könyvében vállalkozott. Az ezt megelőző írásaiban nem kapunk magyarázatot a hagyományos közjogi és az általa használt politikatudományi, a politikai rendszerek megértését szolgáló fogalomhasználat eltéréseire.

A demokratikus kormányzati rendszer alkotmányjogi alapjait vizsgálva – amit „közjogi fenomenológiának” nevez – megállapítja, hogy fundamentumát elsősorban a népszuverenitás, illetve a kormányzati hatalom gyakorlására vonatkozó felhatalmazás képezi. Formális értelemben „[a] demokratikus államforma nem enyészik el, ha a választott állami főhatóság a legridegebb diktatúra álláspontjára helyezkedik is: hiszen a népnek módja van rá, hogy a diktatúra gyakorlásának tényét a választott állami főhatóság hivataloskodásának lejártakor jóváhagyja vagy elítélje”.²²² Schmitt nyomán ezt nevezi „demokratikus színezettel fellépő autokráciának”, ahol a társadalomnak semmilyen befolyása sincs a kormányzásra, s csupán a jóváhagyás „teátrális aktsuaival” rendelkezik.

A továbbiakban politikatudományi szempontból részletesen elemzi a demokratikus kormányrendszert „fenntartó erőket”, az azt érvényre juttató valóságos tömeget és -akaratot. Kiinduló tézisként fogalmazza meg, hogy a legdemokratikusabban szervezett képviselői kormányrendszer is lehet diktatúra, hogyha „*mélyreható ellentétek vannak valamely társadalomban*

²²¹ OTTLIK László (1929d): Diktatúra és demokrácia, 76.

²²² Uo. 77.

többség és kisebbség között”.²²³ Mindezt nem lehet kizárólagosan azonosítani a Tocqueville-től jól ismert „tyranny of the majority” jelenséggel, hiszen „a többségi nyomás és terror a legliberálisabb kormányzás mellett is érvényre juthat”. A diktatúra abban különbözik mindettől, hogy „hatósági terrort alkalmaz: módszeresen és intézményesen nyomja el az ellenvéleményt”.²²⁴ A diktatúrában a kormányzat alapelveit egy zárt világnézet határozza meg és teremti meg az „akaratirány egységét”, melyben nagy szerepe lehet a világnézeti alapon szervezett politikai pártnak.

Az előbbiekhöz kapcsolódóan vizsgálja a demokráciának a kisebbségek szabadságát veszélyeztető jelenségeit. John Stuart Millre, az angol liberalizmus korszakos gondolkodójára hivatkozva a demokráciát fenyegető jelenségek közül az „intelligencia alacsony fokát” és a képviseleti testületekben a „számszerű többség osztályszempontjainak korlátlan érvényesülését” emeli ki. Ottlik szerint lényegében ez eredményezi a demokrácia liberális eszménye, a „tisztá” demokrácia és a demokrácia „közönségesen” felfogott („köztudatban élő”) válfaja közötti különbséget. Míg az előbbi az „egész és egyenlően képviselt nép általi”, addig az utóbbi a „kizárólagosan képviselt pusztá többség általi” kormányzást jelenti. A demokrácia liberális eszménye nem azért akarja a kisebbségek képviseletét megvalósítani, hogy a többség akarata ne érvényesülhessen, hanem azért, hogy a kisebbség is kifejezhesse a maga ellenvéleményét. Megint csak Millre hivatkozással megállapítja, hogy a demokrácia és a liberalizmus működési elvei egymástól függetlenek: „A liberalizmus nem kívánja meg, hogy a szuverén akarat meghatározásába mindenki befolyhasson, csak azt, hogy azzal kapcsolatban mindenki kibeszélhesse magát, mert a liberalizmus előfeltevése az a hit, hogy a szabad vitában feltétlenül az igazságnak kell győznie.”²²⁵ Ottlik elutasítja azt a felfogást, amely liberalizmus és demokrácia között ellentétet lát, mindazonáltal fenntartja a már korábban megfogalmazott téziseit, vagyis a két elv kölcsönösen független, illetve a demokrácia valóban „átcsaphat” a liberalizmus ellentétébe és többségi diktatúrát teremthet.

²²³ Uo. 78. Ottlik e gondolatát citálja Weis István az állam- és kormányformákról szóló művében. Vö. WEIS István (1939): *Államformák – kormányformák*. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 51.

²²⁴ OTTLIK László (1929d): Diktatúra és demokrácia, 79.

²²⁵ Uo. 83.

A modern demokráciák és diktatúrák vizsgálata során különös jelentőségre hívja fel a figyelmet. Míg a demokráciák életében tendenciaszerűen tapasztalja a „többségi diktatúrák” megjelenését, addig a diktatúrákban szembetűnőnek látja a „demokratizálódás” célzatát. Az 1929-ben megjelent tanulmányában a korabeli diktatúrák két jellegzetes válfaját – „orosz kommün” és „olasz fascio” – különbözteti meg, melyekről megállapítja, hogy egyaránt kisebbségi, oligarchikus alapon jöttek létre. Jellemző módon mindkét típus demokratikus szavazati joggal „operál”, de a tömegek „felvonultatása” – véleménye szerint – csak demonstráció és nem a rendszer lényege. A diktatúrák lényegi vonása alapvetően nem az oligarchikus jelleg, hanem egy meghatározott világnézet korlátlan uralma, melyet egyaránt szolgál a propaganda és az intézményes „nevelési diktatúra”: *„...a modern diktatúrák voltaképp egy-egy világnézet korlátlan uralmát teremtik meg és demokratizálódási folyamatuk lényege az, hogy az uralkodó világnézet szellemében nevelik fel az új generációt. A diktatúra új, az eddiginél sokkalta szigorúbb társas fegyelmet teremt s az egyeseket csupán az állam és az általa képviselt világnézet eszközeinek tekinti, azaz teljesen megtagadja az egyéntől az öncélúság és az önrendelkezés jogát. A diktatúra szempontjából helyesen orientált, »megbízható« egyén »szabad« ugyan és a diktatúra demokratizálódása ebben az értelemben valóban az egyesek növekvő felszabadulását jelenti: de az egyes csak arra »szabad«, hogy az új világnézet szellemében éljen és működjék.”*²²⁶ a modern diktatúrák kialakulásáról szólva megjegyzi, hogy szemünk előtt bontakoznak ki abból a káoszából, amelybe a „liberális” világot a háború döntötte, s mivel *„a hagyományok töretlen tekintélyére nem építhetnek, divatos filozófiákat és »műthoszokat«, új eszchatológiákat kreálnak maguknak, amelyek alkalmasak arra, hogy megragadják és kihasználják az emberi léleknek a »laikus« és »liberális« állam által annyira elhanyagolt érzelmi és képzeleti szükségleteit”*.²²⁷

A kormányzat célját tekintve is vizsgálja a demokrácia és diktatúra viszonyát. Demokratikusnak nevezi a kormány célját, ha a jól ismert benthami formula szerint, „a legnagyobb szám legnagyobb boldogságát” kívánja biztosítani. A laissez faire elve, vagyis a teljes gazdasági „kötetlenség”, véleménye szerint korántsem a „legnagyobb szám”, hanem csupán a kapitalisták legnagyobb boldogságát képes biztosítani. Dicey gondolatait

²²⁶ Uo. 89–90.

²²⁷ Uo. 91.

hivatkozva írja, hogy nincsen szükségképpen logikai összefüggés a laissez faire és az utilitarizmus klasszikus elve között. Sőt a 19. század végére a laissez faire elvébe vetett hit megingott, s ettől kezdve a hasznosság elve nem az egyéni szabadság, hanem, az „állami abszolútizmus” érve lett. Lényegében ez a jelenség megegyezik – bár ezt a kifejezést nem használja – az állami beavatkozás lényegével, mely nemcsak a külföldi, hanem a hazai társadalomtudósokat is élénken foglalkoztatta. Ottlik megállapítja, hogy ez a folyamat nem eredményez szükségképpen diktatúrát, ugyanakkor „*a demokratikus célok megvalósításának feltétlen szükségességével a legszertelenebb diktatúrát is könnyen lehet igazolni*”.²²⁸ Álláspontja szerint a demokrácia csak akkor lehet liberális, ha nem egyetlen célja a boldogság elérése, hanem emellett a szabadságot mint „önértéket” is becsüli: „*A »legnagyobb szám legnagyobb boldogsága« a liberalizmussal egybefűzve, voltaképp egyáltalában nem is kormányzati elv, hanem a kormányzati nihilizmus elve s azt jelenti, hogy a szabadjára hagyott »egyén« a maga szerencséjének a legjobb kovácsa.*”²²⁹ E gondolatmenet végén megjegyzi, hogy a diktatúra ebben a vonatkozásban sem „ellenlábasa” a demokráciának: „*A diktatúra gyakran jelent önkényuralmat, de nem mindig zsarnokságot. »Kényúr« (despota) az, aki csak a saját nézetei alapján kormányoz, habár a közjót igyekszik is megvalósítani, »zsarnok« (tirannus) ellenben az, aki csak a saját szeszélyeit vagy gyönyöreit veszi figyelembe. A diktatúra demokratikus lehet, ha még oly önkényes is, mindaddig, amíg zsarnoksággá nem fajul.*”²³⁰

Végül az alapján vizsgálja a kormányrendszereket, hogy a „vezetők” kiválasztásának mechanizmusa milyen „társadalmi értékelmélet” alapján történik. Két, ellenlábás társadalomfilozófiai felfogásként említi meg a „demokratizmust” és az „arisztokratizmust”. A demokratikus törekvések alapvetően az „arisztokrácia” által élvezett társadalmi privilégiumok (pl. rang- és vagyoni különbségek) ellen irányulnak. Konzervatív gondolkodóként a demokratikus törekvések paradoxonát a következőkben látja: „*A privilégiumok elleni harc egyenlő feltételek biztosítása érdekében indul meg, azért hogy a természetes egyenlőtlenségek érvényesülését lehetővé tegye: hogy a természettől fogva tehetségesebb... jobban boldogulhasson, mint a többi s a vezető helyekre a »legjobbabb« kerülhessenek.*”

²²⁸ Uo. 96.

²²⁹ Uo.

²³⁰ Uo. 97.

*Csakhogy a »legjobbakk« uralma: az éppen az arisztokratikus princípium; ennek az elvnek az alapján vannak »fölül« azok, akiket a »demokraták« onnan le akarnak ráncigálni.»²³¹ A demokrácia „fétisét” a tömegben, a puszta számszerű többségben látja. A népnek „joga” van dönteni a hatalomról, mert tömegénél fogva az „ereje” is megvan hozzá. Ugyanakkor a puszta számszerű többséget Ottlik szerint csak akkor lehet megtenni „döntőbíróként”, ha az emberek mind értelmi, mind erkölcsi tulajdonságait illetően teljesen egyenlőek: „A »nép« demokratikus fogalma ekképp az egyenlő értékűeknek tekintett egyedek halmaza.”²³² Ez az emberi „halmaz” meggyőződése szerint ellentéte a társadalom fogalmának. *A társadalomtudomány filozófiája* című könyvében kifejtett meghatározására utalva állapítja meg, hogy a társadalom „rendezett, hierarchikus egész, amelyben mindenkinek megvan a maga helye és rangsora”.²³³ A demokratikus „egalitárius értékelési mód” érvényre jutásával szemben a társadalmi „összeműködés” alapját a társadalmi hierarchia eszméjének gyakorlati megvalósulásában látja. Írása végén kijelenti, hogy minden bizonnyal nem sikerült megoldania a diktatúra vagy/és demokrácia kérdését, de talán sikerült arra felhívni a figyelmet, hogy a demokrácia kifejezés valójában rendkívül komplex jelentéstartalommal bír.*

Az Ottlik által mindig nagyra becsült angol demokrácia modern kori anomáliájával, a bürokrácia önkényuralmával foglalkozik „Az új deszpotizmus” című, 1930-ban megjelent műve.²³⁴ Írása – melynek címét Lord Gordon Hewart könyve ihlette – a „szabadság hazájában” immár fél évszázada tapasztalható újszerű jelenségre hívja fel a figyelmet. az „új deszpotizmus” lényegi vonása, hogy a törvényhozás az általa alkotott norma végrehajtását „elvonja” az ún. bírói kogníció elől. A 20. századra a hatalomgyakorlás hatékonynak tűnő, kedvelt technikája, a „végrehajtási rendeletek” alkalmazása, a jogalkotás „kiszegítő módjává” vált: „[A] modern élet, az állami beavatkozás mind nagyobb és nagyobb kiterjedése mindennemű technikus problémák előtérbe nyomulása teljesen kizárja azt, hogy a parlament minden elébe kerülő problémának összes részleteit megbeszélhesse. A parlament, amelynek összetételében

²³¹ Uo. 99.

²³² Uo. 100.

²³³ Uo.

²³⁴ OTTLIK László (1930e): Az új deszpotizmus. *Társadalomtudomány*, X. évf. 1–3. sz. 116–124.

a szakismeretek kérdése nem játszik szerepet, természeténél fogva is voltaképp csak elvi kérdések eldöntésére, a kormányzás fővonalainak megállapítására alkalmas. Ezért, mind gyakoribb a törvényhozási »delegáció«, amely az elvek megállapítása mellett a részletek kiépítését a kormányzatra bízta.»²³⁵ Az igazi „veszedelmet” abban látja, hogy a törvényi felhatalmazás keretében a végrehajtó hatalom rendeletalkotási joga tartalmi értelemben a törvények „megváltoztatására” is kiterjed. Ezáltal a „törvény hiteles értelmezésének a joga” a bíróságról a végrehajtó hatalomra „ruházott át”. Mindezt a következőképpen jellemzi: „...a kormány törvényesen menekül mindennemű bírói és parlamenti ellenőrzés alól: hogy az ekképp neki kiszolgáltatót ügykörökben teljesen önkényes, diktatori hatalommal van felruházva! Más szóval az angol alkotmány egyik sarkalatos eleme: a parlamenti szuverenitás lerontja a másikat: a jog uralmát.»²³⁶ E jelenséget nemcsak az angol alkotmányjog-elmélet, hanem a logika megcsúfolásának nevezi.

Tanulmányában egy külön gondolatkísérletnek is tanúi lehetünk. A végrehajtó hatalom és a bíróságok egymáshoz való viszonyában bekövetkezett változások fontos következményeire hívja fel a figyelmet. Az angol közjogi hagyomány jól ismert jelenségére, a végrehajtó és a törvényhozó hatalom összekapcsolódására utalva megjegyzi, hogy ebben az alkotmányos modellben a montesquieu-i elmélet egyetlen eleme érvényesül, az igazságszolgáltatásnak a végrehajtó hatalomtól való függetlensége. Ennek az volt a praktikus oka, hogy a bíróságokat tekintették annak a független szervnek, mely az „alattvalókat” megvédi az autokratikus, oligarchikus hatalomtól: „*Ma azonban – érvel Ottlik – a végrehajtó hatalomtól való függetlenség egyúttal a demokráciától való függetlenséget jelent. A bíróság függetlensége, amely eredetileg más, ugyancsak »független« hatalmak függetlenségének ellensúlyozására szolgált, ma voltaképp az egyetlen relikvia egy régebbi korból: a bíróság ma az egyetlen a szuverentől, vagyis a néptől független hatalom Angliában s mint ilyen kétségkívül antidemokratikus, a demokratikus Angliában határozottan illogikus jelenség.*”²³⁷ Utóbbi mondatait „merő elméleti” okfejtésnek nevezi, ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy a bíróságok által ma is preferált puritán

²³⁵ Uo. 118.

²³⁶ Uo. 119.

²³⁷ Uo. 122.

értékek (pl. élet, szabadság, vagyon) védelme eltérhet a modern kormányzatok „jogpolitikai” preferenciáitól.²³⁸

1932-ben jelent meg a *Magyar Szemle* négy egymást követő számában folytatásokban a „Parlamentarizmus és diktatúra” című terjedelmes tanulmánya. A parlamentarizmus korabeli „válságáról” írt művében az angol, francia és német viszonyokat, illetve főképpen az európai tendenciákat elemzi behatóan.²³⁹ Az írás elején a folyóirat szerkesztője a következő szavakkal ajánlotta Ottlik művét az érdeklődők számára: „*Olvasóink figyelmét felhívjuk az itt kezdődő, három [valójában négy – Sz. J.] folytatásban megjelenő tanulmányra, mely a parlamentarizmus kontinensibajait és az azokból folyó diktatúra-hangulatot a szerzőnél szokásos éles politikai érzéssel, mindig a realitásokra, a valóság viszonyaira tekintettel tárgyalja.*”²⁴⁰

Ottlik a modern kori parlamentarizmus intézményes felépítésének lényegét abban látja, hogy az állami főhatalom (szuverenitás) a parlamentnek mint a „nemzet politikai képviselőének” a kezében van, és a végrehajtó hatalom („az állam kormánya”, „kabinet”) a parlament „kebeléből kerül ki”, mint a törvényhozó hatalom egyik szerve. A parlament ellenőrző

²³⁸ Ottlik egész tudományos pályafutását végigkísérte a széles értelemben vett politikatudományi, politikatörténeti, illetve aktuálpolitikai kérdésekkel való aktív foglalkozás. Legnagyobb számú és legerjedelmesebb publikációi e tárgykörben jelentek meg. A húszas években több írást szentelt az angolszász politikai és közjogi rendszerben bekövetkezett aktuális események bemutatásának. Így tanulmányt közölt a korabeli angol és amerikai választásokról, a brit birodalmi törekvések és a „Pax Britannica” múltjáról és jelenéről, jeles angol politikusokról és általában a számára arisztokratikus vonásai miatt mindig is szimpátiával szemlélt angolszász parlamentarizmus működéséről. Lásd OTTLIK László (1924c): Az új választások és a parlamentarizmus Angliában. *Társadalomtudomány*, IV. évf. 6. sz. 14–21; OTTLIK László (1926a): A három brit birodalom. *Társadalomtudomány*, VI. évf. 5. sz. 402–416; OTTLIK László (1928d): Az amerikai pártrendszer alapjai (Reflexiók az elnökválasztáshoz). *Társadalomtudomány*, VIII. évf. 5–6. sz. 365–370; OTTLIK László (1928e): H. H. Asquith. *Magyar Szemle*, II. köt. 3. sz. 272–274; OTTLIK László (1929b): Az angol választások után. *Társadalomtudomány*, IX. évf. 3–4. sz. 257–261; OTTLIK László (1942a): Pax Britannica. *Hitel – Nemzetpolitikai Szemle* [Kolozsvár], VII. évf. 4. sz. 206–210.

²³⁹ OTTLIK László (1932a): Parlamentarizmus és diktatúra. *Magyar Szemle*, XIV. köt. 4. sz. 387–396, XV. köt. 1. sz. 97–104, XV. köt. 2. sz. 193–200, XV. köt. 3. sz. 288–296.

²⁴⁰ OTTLIK László (1932a): Parlamentarizmus és diktatúra. *Magyar Szemle*, XIV. köt. 4. sz. 387. Ottlik tanulmányának és gondolatainak hatásáról a korabeli állambölcseleti irodalomban lásd WEIS István (1939): *Államformák – kormányformák*, 67.

hatalma alatt működő kormány csak addig maradhat a helyén, ameddig bírja annak bizalmát. Ezt nevezi a parlamentarizmus közjogi értelmének. A korabeli valóság mindazonáltal mást mutat. Álláspontja szerint a parlament nem azonosítható a törvényhozó hatalommal: „...*a valóságban a kormány sokkal magasabb értelemben és sokkal nagyobb mértékben birtokosa a törvényhozó hatalomnak, mint a parlament. A parlament igazi szerepe az, hogy ellenőrzi a kormányzást s a törvények végrehajtását, s hogy a javasolt törvényhozás megakasztásával megkötheti a kormány kezét, s azt visszavonulásra kényszerítheti, hogyha megvonja tőle bizalmát.*”²⁴¹ Vagyis a törvények kezdeményezése, illetve végrehajtása immár egyaránt a végrehajtó hatalom feladata; a parlament pedig – az „uralkodó elmélettel” szemben – valójában „kiválasztja” az ország „kormányzóit”, akik az állami főhatalmat voltaképpen gyakorolják. Ottlik e helyen megerősíti a korábban már kifejtett álláspontját, hogy a „*jó kormányrendszer természeténél fogva csak arisztokratikus lehet, mert hiszen minden jó kormány eo ipso a jók, a legjobbak kormánya s az arisztokrácia nem jelent egyebet, mint a legjobbak uralmát.*”²⁴² Ugyanakkor – véleménye szerint – a legideálisabbnak tekintett arisztokratikus kormányzatnak is számolnia kell a demokráciával mint „végső elemi ténnyel”, amelyet nem lehet ignorálni. A demokratikus kormányzás ilyen elemi ténye pedig nem más, mint a „nép” megalégedettsége az „uralkodó viszonyokkal”, vagyis a kormányzattal.

Tanulmányában ezt követően a három mintául szolgáló európai parlamentáris politikai modellt mutatja be. Közülük – miképpen ezt már korábban is nyilvánvalóvá tette – az angol modellt tekinti a legsikeresebbnek és számára a legvonzóbbnak:²⁴³ „*Az angol rendszer... egyesíti magában az arisztokrácia és a demokrácia előnyeit: arisztokratikus kormányzást biztosít a legszeleesebb demokratikus alapon.*”²⁴⁴ Ottlik szerint

²⁴¹ OTTLIK László (1932): Parlamentárizmus és diktatúra. *Magyar Szemle*, XIV. köt. 4. sz. 388.

²⁴² Uo. 389.

²⁴³ „*Mi erősen »anglomániások« lévén, megszoktuk a demokrácia kérdését is angol szemmel nézni*” – írja egy 1928-ban megjelent írásában. OTTLIK László (1928a): Magyar nemzet – cseh birodalom. *Magyar Szemle*, II. köt. 2. sz. 112. (Az angol történelmet, politikátörténetet és kultúrát rendkívül nagyra értékelő gondolkodói attitűdje háttérben mindvégig felfedezhető a következetesen vallott konzervatív szemlélete és arisztokratikus értékrendje. Mindehhez társult öntudatosan vallott nemzeti elkötelezettsége, patrióta szellemisége.)

²⁴⁴ OTTLIK László (1932): Parlamentárizmus és diktatúra. *Magyar Szemle*, XIV. köt. 4. sz. 391.

az angol „kétpártrendszer” funkcionálisan minden tekintetben biztosítja e princípium megfelelő működését, hiszen a két egymással versengő arisztokratikus természetű politikai szerveződés folyamatosan készül a kormányzásra, illetve gyakorolja a kormányzati hatalmat. A két politikai erő közötti pozíciómegosztást a mindenkori választói akarat megnyilvánulásaként előálló többség-kisebbség viszonya alakítja ki.

Részletesen elemzi az angol parlamentáris kormányzás kialakulásának menetét az 1688/89-es „dicsőséges forradalomtól” kezdve. A szuverenitásért folytatott évszázados küzdelem ekkor a parlament javára döntötte el a harcot. A 18. század közepére született meg a parlamenti pártkormányzás, s ebben az időben lépett a királynak mint a kormány tulajdonképpeni fejének helyébe a „kabinet” vezetője, az első miniszter. Ekkor még a parlament merőben oligarchikus testület volt, amelynek tagjai jórészt névleges választás útján foglaltak benne helyet. Új helyzetet az 1832-es „reformtörvény” teremtett, amely a népszuverenitás elvét kívánta érvényre juttatni. Ottlik szerint az új cenzusos rendszer jellegzetesen angol alkotás volt: utat nyitott a demokráciának, de megtartotta a vezetés arisztokratikus jellegét. Ez a reform a kétpártrendszer megszilárdításával egyúttal a király politikai hatalmának végleges megsemmisítését jelentette. Az első világháború végéig, a Labour Party előnyomulásáig, a whig és tory parlamenti képviselők és kormányzatok tagjai egyértelműen az arisztokrácia („gentleman”-ek) soraiból kerültek ki.

Ottlik felveti azt a kézenfekvő kérdést, hogy az arisztokrácia politikai szerepvállalása és a helyesnek tekintett arisztokratikus kormányzás evidens módon összekapcsolódik-e, illetve mennyiben „fedik egymást”. Álláspontja szerint a „született” arisztokrácia ajándékba kapta az anyagi függetlenséget és a „magasabbrendűség” érzését. A társadalom e csoportját anyagi előnyökért nem befolyásolható és az ügyek megítélésében tárgyilagos nézőpontot elfoglaló magatartás, továbbá kiváló neveltetés és előkelő modor jellemzi: „*Függetlenség, tárgyilagosság és előkelőség ekképp azok a megbecsülendő értékek, amelyeket egy születési arisztokrácia hagyományosan hoz magával, [...] mindezek szellemi értékek, amelyek nem a vér, hanem a nevelés: egy bizonyos étosz elsajátítása útján származnak tovább.*”²⁴⁵ Ugyanakkor a születési arisztokrácia Ottlik szerint jó ideje helyet ad egy „tiszán szellemi és morális arisztokráciának”, amely az arisztokrácia összes erényeit és hagyományait képes megőrizni.

²⁴⁵ OTTLIK László (1932a): Parlamentárizmus és diktatúra. *Magyar Szemle*, XV. köt. 1. sz. 100.

Történelmi tényként említi, hogy a nép parlamentáris képviselője, továbbá a tisztségek és hivatalok túlnyomóan a gentryknek jutott, s az angol arisztokrácia bebizonyította, hogy e feladat ellátására minden szempontból méltó. Az angol gentleman így vált a nép, a kisember által megálmodott emberi eszményképpé. Érdekes hasonlatot használ, amikor az arisztokratikus alakulatoknak nevezett parlamenti pártok működéséről, szervezetéről és irányításáról értekezik. A sporthoz, a legnépszerűbb csapatküzdelmekhez (krikett, labdarúgás, evezés) hasonlítja a parlamenti politika világot, ahol döntő a fegyelem, az önfeláldozás, a csapatkapitánynak mint „természetes vezérnek” való alávétel: *„A politika... Angliában... nem egyéb, mint a sportnak, a csapatjátéknak egy neme, ahol ugyancsak két csapatnak kell lenni, ahol mindkét csapat »válogatott csapat«, amelybe a nemzet legjobbait kell beállítani és ahol mindkét csapatban mindenkinek, helyes erőeloszlással, a legjobb munkát kell végeznie a hivatott vezérnek, a kapitánynak irányítása szerint.”*²⁴⁶

A kontinentális „kísérletekről” ugyanakkor nincs jó véleménye. Az angol és a kontinentális modell közötti alapvető különbséget a „parlamentáris” és az „alkotmányos monarchia” fogalmi kettősségben ragadja meg. Míg a parlamentáris monarchiában a parlamentet, addig az alkotmányos változatban az uralkodót illeti meg az „utolsó szó”, ahol a kormányhatalom forrása a fejedelem. Ugyanakkor a hatalommegosztás doktrínája valamelyest bonyolulttá teszi ezt a képletet. A kontinens közjogi gyakorlatában, némiképp ellentmondva a valóságnak – érvel Ottlik –, megfelelve a montesquieu-i teóriának, különválasztják a fejedelmi hatalomtól a kormány „végrehajtó” hatalmát, s az uralkodó – Benjamin Constant „úttörő” gondolata nyomán – a kormány és a parlament közötti „semleges” (független és pártatlan) hatalomként a két konkurens államhatalom vitájában, vitáhatatlan tekintélyére támaszkodva, a közjó szellemében dönt. Joggal állapítja meg, hogy *„a kontinentális parlamentekben az alkotmányos monarchia uralma alatt az elvek gazdag palettája alakult ki és a sokpártrendszer a szabály”*.²⁴⁷ A kormány és ellenzék harcának is egészen más a viszonya, mint az angol parlamentben: *„Míg... az angol parlamentben némelykor igen harcias szellemben is voltaképp konvencionális lovagi torna folyik:*

²⁴⁶ Uo. 102.

²⁴⁷ OTTLIK László (1932a): Parlamentárizmus és diktatúra. *Magyar Szemle*, XV. köt. 2. sz. 194.

a kontinentális parlamentek még konvencionális formák között is reális, irtó háborúk színhelyei."²⁴⁸

A kontinentális modell ellentmondásosságait Franciaország példáján mutatja be. A harmadik köztársaság megalakulása óta a franciák éppen 87 kormányt „fogyasztottak” el, ami nem is különös, hiszen itt a parlament funkciója nem az, hogy támogassa vagy éppen irányítsa, hanem elsősorban ellenőrizzé és akadályozza a kormányt. Ottlik szerint itt nem a kormány és ellenzék, hanem a „bürokratikus adminisztráció” – melynek alapjait már az ancien régime rakta le, majd Napóleon tovább építette –, vagyis a liberális értelemben vett „állam” és a parlament mint az ellenzéki „társadalom”, a „nem-állam” képviselői állnak egymással szemben. a parlamenti kormányzat hiányzó egységét és kontinuitását a centralizált bürokrácia tökéletes egysége és folyamatossága pótolja. A német parlamentarizmusról, vagyis a weimari alkotmány közjogi berendezkedéséről a következőket állapítja meg: „...a világnézeti díszruhákba öltözött társadalmi érdekképviseletre tagolt német birodalmi gyűlés, noha a weimari forradalmi alkotmány előírta a közjogi parlamentárizmust, – mai napig sem találta meg a módját annak, hogyan tegye életképpé a parlamenti kormányzást”.²⁴⁹ A korabeli társadalmi, gazdasági és politikai problémák a kontinensen, bár eltérő mértékben és formában, a parlamentarizmus válságát még inkább kézzelfoghatóvá teszik. Ottlik a francia kormányzati rendszerben felfedezni véli a parlamenttől független „diktatúra” felé történő elmozdulást. Németországban a még komolyabb válságjelenségek a parlamenttől független „prezidenciális” kormányzati rendszer kiépülése irányába mutatnak. Ugyanakkor – véleménye szerint – jelen pillanatban a weimari rendszer annyiban különbözik az amerikai elnöki rendszertől, hogy a parlament és az elnök közé egy parlamentáris kormány van beiktatva, mely végső soron a parlamenttől függ.

Az 1932 nyarán megjelent írásban az 1930-as német választások eredményére reflektálva megállapítja: „A parlamentáris német pártoknak... végeredményben nem igen van más lehetőségük, mint választani Hitler és Hindenburg diktatúrája között. Csak természetes, hogy a parlamentárizmus hívei Hindenburgot választják, akinek diktatúráját »kivételes« és »átmeneti« rezsimnek tekintik s akitől éppen a »normális« állapotok helyreállítását várják: a liberális-parlamentáris intézmények megóvását

²⁴⁸ Uo. 195.

²⁴⁹ Uo. 198.

*a fasiszta forradalom ellenében.*²⁵⁰ Majd ezt követően megjegyzi, hogy a mai Németország egyik legnagyobb közjogásza szerint – és itt egyértelműen Carl Schmittre utal, akinek a szemináriumait ekkoriban Berlinben maga is látogatta – a birodalmi elnök a kivételes hatalom szükségszerű gyakorlásával a weimari alkotmányos rend legfőbb hivatott védője.

A továbbiakban a korabeli európai tendenciákra, így a diktatúrák nyílt és kevésbé nyílt válfajainak kialakulására hívja fel a figyelmet. Nem csupán Németországban, hanem Olaszországban, Oroszországban, Portugáliában, Jugoszláviában, illetve Törökországban, Lengyelországban, Romániában látja intézményes vagy „de facto” megnyilvánulásait. A diktatúrakísérletek közül számos eredménytelen és bukásra ítélt próbálkozás mellett az olasz fasiszmus állama és annak diktátora tűnik Ottlik szemében sikeresnek. A parlamentarizmus rendszerének hívei szerint – a sok-sok válságjelenség dacára – a diktatúrákkal szembeni előny a „normalitás” szempontjainak érvényesülése. Ugyanakkor Ottlik szerint a jelenlegi általános európai folyamatok – az államhatalomra gyakorolt növekvő politikai és morális nyomás – között a „parlamentarizmus kontra diktatúra” kérdésben a parlamentarizmus javára – legalábbis „ma” – nem lehet dönteni.

Mindazonáltal a kontinentális viszonyokra jellemző válságjelek fölvetik a diktatúra kialakulásának lehetőségét, illetve esetleges „szükség-szerűségét”. A liberális felfogás szellemtörténetileg igazoltnak látta, hogy a parlament – melyben az individuumok sokaságából álló „polgári” társadalom – a szabad és nyilvános vita színtereként, a racionális érvekkel való meggyőzés terepeként a közjó megteremtésének a legalkalmasabb intézménye. Ezzel szemben Ottlik meggyőződéssel vallja, hogy a politikai liberalizmus „izolált” embere ugyanolyan fikció, mint a gazdasági liberalizmus „ökonómikus” embere.²⁵¹ A valóságban „*az emberek kivétel*

²⁵⁰ Uo. 200.

²⁵¹ A liberalizmus „korszerűtlenné” válása, a polgári demokrácia intézményeinek világszerte tapasztalható válsága és az erre válaszként egyre kiterjedtebb etatizmus jelenségei kapcsán a *Társadalomtudomány* folyóirat 1934-es első számában körkérdést intézett a magyar társadalom „közproblémáival” foglalkozókhöz, elsősorban társadalomtudósokhoz, hogy mondják el véleményüket ezekben a kérdésekben. A válaszadók között találjuk Ottlik mellett többek között Albrecht Ferencet, Dékány Istvánt, Hegedűs Józsefet, Horváth Barnát, Ihring Károlyt, Krisztics Sándort és Ruber Józsefet. Vö. LIBERALIZMUS ÉS ETATIZMUS (1934): Liberalizmus és etatizmus (A Társadalomtudomány körkérdésére). *Társadalomtudomány*, XIV. évf. 1–2. sz. 1–80. Ottlik figyelemre méltó megállapítást tesz válaszában, amikor azt írja, hogy a „*liberalizmus mint szilárd tulajdonvédelmet feltételező s egyébként minden téren...*

nélkül kisebb-nagyobb körű vérségi, területi, hivatási, gazdasági, kulturális csoportokhoz tartoznak s ezeknek érdekeit akarva-nemakarva képviselik”²⁵² Schmitt gondolatiságát idéző megállapítást tesz, amikor azt írja, hogy az állami főhatalom a parlamentek „zsákmánya” lett, amelyek nem mások, mint a „*töredékes társadalmi érdekcsoportok anarchikus gyűlekezetei*”.²⁵³ Úgy véli „a »diktatúrák« keletkezésében korántsem szabad merő anomáliát, patolgikus jelenségeket keresni”, inkább helyesebb volna az állam működésében keletkezett problémák, orvosi hasonlattal élve a „vitális szervi épségében megtámadott politikai test” gyógyulási folyamatát elősegítő tényezőt látni benne, hiszen jelenleg a „*demokratikus parlamentek az érdekek vásárteréből a társadalmi csoportok élet-halál harcterévé alakultak át*”.²⁵⁴

Érdekes megállapítást tesz 1934-ben a náciizmussal kapcsolatosan a *Társadalomtudomány* „liberalizmus és etatizmus” témájában megfogalmazott körkérdésére adott válaszában, amikor azt mondja, hogy az végeredményben nem egyéb, mint „a szükségállapot idealizálásának kísérlete”.²⁵⁵ Vallja, hogy az etatizmust, vagyis a politikai hatalom beavatkozásának növekedését a gazdasági „deorganizáció” és az állami szociálpolitika indukálja. E két feladat – véleménye szerint – ellentétben van egymással, hiszen a gazdasági folyamatok „racionalizációját” a szociális szempontok akadályozzák. Az olasz példát, Mussolini korporatív államát sem tekinti igazából járható útnak: „*A »korporációk« nem egyebek, mint az etatizmus karjainak meghosszabbításai a gazdasági élet felé. Mussolini azzal, hogy a »korporatív« állam eszméjét felállította, csupán tetszetősebb*

az egyének szabad versenyére alapított társadalmi berendezkedés a valóságban soha és sehol nem állott fenn.” (Uo. 55.) Csupán „részleges” érvényesüléséről lehet beszélni, melyet mindenféle – főként állami – beavatkozás korlátozott. Úgy véli, hogy a liberalizmus a 19. századi gazdasági fellendülés korának „szellemi reflexiója”, s nem annak előidézője volt, éppen ezért nem hibáztatható annak 20. századi megtorpanásáért. A politikai liberalizmus pedig nem más, mint a nagyobb bőség kiaknázásának kevésbé küzdelmes modellje. A rendszer „beomlását” valójában a szuverén államok nacionalizmusa, illetve az államok véres összeütközése – utalás az első világháborúra – eredményezte.

²⁵² OTTLIK László (1932a): Parlamentarizmus és diktatúra. *Magyar Szemle*, XV. köt. 3. sz. 289.

²⁵³ Uo. 290.

²⁵⁴ Uo. 291.

²⁵⁵ OTTLIK László (1934b): Otlík László válasza. In Liberalizmus és etatizmus (A Társadalomtudomány körkérdésére). *Társadalomtudomány*, XIV. évf. 1–2. sz. 57.

*homlokzatot adott e folyamatnak, azt a hitet iparkodott a társadalomba beültetni, hogy e homlokzat mögött egy új mágia csodatevő erői lappanganak. A lángeszű államférfi ötleteit azonban hosszú időn át kedvező gazdasági konjunktúra támasztotta alá s ezért a fasizmus számunkra nem lehet irányadó példaadás.*²⁵⁶

A modern diktatúra célja és értelme Ottlik szerint a pluralisztikus társadalmi erőktől és az ezeket képviselő parlamentáris rendszertől független „közvetlen cselekvésre képes személyes hatalmasság” felállítására. A diktatúrák útján a kontinentális politikai rendszerekben a monarchiát igyekeznek pótolni, mert ellentétben az arisztokratikusan kormányzott angol állammal, a kontinentális állam „kormányformája” a monarchia. Álláspontja szerint a diktatúrák háttérében a monarchikus intézményes keretek húzódnak meg. Hangsúlyozza, hogy a félreértések elkerülése végett monarchia alatt e helyen nem államformát, hanem kormányformát ért. A kontinentális kormányzati rendszerek egykor a monarchiából nőttek ki, és mivel a parlamentarizmus alapvetően mégiscsak arisztokratikus intézmény, a változás iránya Ottlik szerint nem lehet más, mint visszatérés a monarchikus kormányzati rendszerhez: *„A monarchia mint kormányforma alatt... nem a »királyság« fogalma értendő, hanem az a politikai rend, amelynek értelmében a kormányzás irányítása egyetlen személyiség kezében van, akit politikai kérdésekben az »utolsó szó« megillet: – mellékes, hogy ezt a tényezőt egyébként »királynak«, »vezérnek«, »elnöknek«,... vagy egy párt főtitkárának nevezik-e.*²⁵⁷ Tanulmánya végén a Mussolini által kiépített rendszert, a „hivatási képviselő” eszméjét megvalósító korporativista államot említi példaként, amelyben a parlamenti reform lényege: a politikai hatalmat meg kell szabadítani a parlamenttől, a parlamentet pedig a politikai hatalomtól. Ugyanakkor megállapítja, hogy minden nemzetnek megvan a saját közjogi hagyománya, amelyre mint szilárd alapra lehet építeni a politikai és közjogi intézményeket.²⁵⁸

²⁵⁶ Uo. 58.

²⁵⁷ OTTLIK László (1932a): Parlamentarizmus és diktatúra. *Magyar Szemle*, XV. köt. 3. sz. 292.

²⁵⁸ A kormányzói intézmény reformjáról szóló polémia részeként 1937-ben jelent meg a *Magyar Szemle*ben egy tanulmánya, mely Csekei István – a korszak vezető közjogásának – korábban közzétett írására reflektált. Ebben kifejti, hogy az a közjogi provizórium, amelyben Magyarország „ma” él, tartós közjogi megoldásnak tűnik. Ottlik úgy véli, hogy a kontinentális állam kormányformája általában monarchikus, ahol a király tekintélye, népszerűsége és „hatalma” a stabil állami és társadalmi rend biztosításának az alapja. Mindehhez társul Magyarországon a „Szent Korona

Ottlik gondolatainak hazai fogadtatása kapcsán Albrecht Ferencnek a *Társadalomtudományban* megjelent írására érdemes utalni.²⁵⁹ A terjedelmes vitacikkben – mely értékesnek, figyelemre méltónak, sőt kiválóknak nevezi Ottlik tanulmányát – a szerző alapállításával szembeni kritikai észrevételeket, illetve a korabeli hazai politikai közállapotokra való közvetlen utalásokat olvashatunk: „*A gyanakvó olvasóban Ottlik László tanulmánya megerősíteni látszik a készülő magyar diktatúráról szállongó politikai híreket, hiszen a magyar közélet egyik cselekvő tényezőjének szemlájében futalás Bethlen István volt miniszterelnökre, a Magyar Szemle szerkesztőbizottsága elnökére – Sz. J.] teljes tudományos objektivitással és magaslaton a fejlődés szükségképpen eredményének tüntettetik fel a diktatúra, amelynek azért kell elkövetkeznie, mert a parlamentarizmus*

eszméje”, melyben kifejezést nyer „*a szívós ragaszkodás a történeti királyság formáihoz, s a történeti alkotmány architektúrájához*”. [OTTLIK László (1937a): A kormányzói intézmény reformja. *Magyar Szemle*, XXIX. köt. 3. sz. 215.] Ottlik javaslata szerint vissza kell nyúlni a jelen helyzetben a magyar közjogi hagyományhoz és a nádori méltóság 1848:III. tc. rendelkezéseiben szabályozott modell szellemében a jövőben a kormányzó mint „Kormányzó Nádor” „nemcsak a végrehajtó hatalmat, hanem a teljes királyi jogkört »a törvény és az alkotmány ösvényén teljes hatalommal gyakorolja«, mindaddig, amíg az országnak nincsen törvényesen megkoronázott királya. (Uo. 217.) A tanulmány végén a „nemességadományozás korszerű formájaként” említi a „vitézi szék” létrehozását, melyet, mint „szép magyar” intézményt, a monarchikus szellem érvényre juttatásának tekinti. Mindezt a hivatalban lévő kormányzó „legszemélyesebb” alkotásának nevezi.

A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában fellelhető (5 gépelt oldalas) „Választójog és alkotmányreform” című – nem publikált – írás, mely a szövegben található egyik utalásból következően 1932 után készült, az 1930-as évek választójogi reformtörvényeinek kérdésében kívánt állást foglalni, illetve alkotmányreformjavaslatot is megfogalmazott. A választójog területén a tradicionális angol választási rendszer „lemásolását” javasolja, melyet a szavazás „teljes szabadsága”, illetve a szavazói akarat „szabad érvényesülése” jellemez. Az alkotmányreform kapcsán a következőket írja: „A reform útja... világos: azt a magyar alkotmány írja elő. Csak ennek restaurálásáról kell gondoskodni. A parlament maga, vagyis annak képviselőháza legyen a demokratikus akarat mennél hívebb megtestesülése, de ne legyen összetéveszthető a »törvényhozással«, vagyis a végső szuverénitás birtokosával, mert ez közjogunk szerint az országgyűlést és az államfőt együtt illeti. Még kevésbé legyen a parlament szükségképp a végrehajtó hatalom ősforrása, mert ez közjogunk szellemében éppenséggel az államfő és senki más.” (MTA Kézirattár Ms 4740/13-14.)

²⁵⁹ ALBRECHT Ferenc (1932): Parlamentarizmus és diktatúra. *Társadalomtudomány*, XII. évf. 3–4. sz. 345–354. (Albrecht Ferenc ügyvéd, közíró, az Erdélyben megjelent *Hitel* című periodika munkatársa volt 1936 és 1940 között.)

életképtelenné válván, az ország, a nemzet, a társadalom kormányzatát már csakis a monarchikus »egyetlen személyiség« láthatja el...»²⁶⁰ Elhibázottnak látja Ottlik azon tételét, hogy az első világháború utáni korszakban a kontinensen összeomlott monarchikus rendszerekben a parlament lett volna az „örököse” a politikai hatalomnak. Ezzel szemben azt állítja, hogy a háború utáni diktatórikus kísérletek ellenére a kormányok kezébe került a hatalom. A parlamentarizmus kontra diktatúra vitában Albrecht a tökéletesnek ugyan nem nevezhető intézményes garanciákon nyugvó parlamenti rendszer mellett foglal állást, melyet a ma elérhető „maximumnak” nevez. Mindezzel szemben a diktatúrában csak az egyéni felelősségérzet „esetlegessége” áll, s „államférfi legyen javából az a diktátor, aki az osztályok közjogilag szervezett osztályérdekeiből az egyetlen nemzeti gondolatot ki tudja emelni és uralkodóvá tenni”.²⁶¹

Ottlik a folyóirat szerkesztőjének írt levelében, melyet a kritikus írást követően le is közölték, csupán röviden reflektált Albrecht kijelentéseire. Ebben cáfolta, hogy tanulmánya megírásában bármi szerepe lett volna a „mai parlamenti többség vezérének”, illetve a személyének tulajdonított „állítólagos” törekvéseknek. Szerzőként az általános európai tendenciákkal kívánt foglalkozni, s az „államtudomány szerény munkásaként” konkrét politikai kérdésekben – „legyen-e diktatúra Magyarországon” – nem óhajtott állást foglalni.²⁶² Sajnálatosan Ottlik nem használta ki a lehetőséget, hogy érdemben polemizáljon az Albrecht által megfogalmazott kijelentésekkel. Láthatóan félreértette és az általa mindig nagyra becsült és tisztelt Bethlen István elleni megnyilatkozásnak tekintette Albrecht írását.

Az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején több írásban foglalkozott a német politikatörténet múltjával, jelenével, különösen a weimari köztársaság politikai rendszerének válságával és a fasiszta állam létrejöttének előzményeivel és következményeivel. Mindezt alapvetően a modern állam első világháború utáni útkeresésének kontextusában vizsgálta. Demokrácia és diktatúra, liberalizmus és konzervativizmus, korlátozott állam és autoritativ állam mint kategóriapárok – és a sort tovább lehetne folytatni – újraértelmezésével találkozunk írásaiban.

²⁶⁰ Uo. 345.

²⁶¹ Uo. 350.

²⁶² OTTLIK László (1932b): A Társadalomtudomány szerkesztőjének [Levél Albrecht Ferenc „Parlamentarizmus és diktatúra” című tanulmánya tárgyában]. *Társadalomtudomány*, XII. évf. 3–4. sz. 354–355.

Hitler hatalomra jutását a weimari modellben a – születése pillanatától – benne rejlő hiba logikus következményének tekintette. Az átalakulás menetét „Weimartól Potsdamig” folyamatként írta le 1933 tavaszán keletkezett tanulmányában.²⁶³ A weimari alkotmány az állam berendezkedését és működését teljesen új alapokra kívánta fektetni: „...a nemzeti monarchia helyébe a népszuverenitás elvére épített egy nyugati stílusú parlamentáris és demokratikus köztársaságot”.²⁶⁴ A monarchikus államrend összeomlása után Weimarban – véleménye szerint – nem sikerült egy modern értelemben vett államrendszert megformálni, hanem „a közép-kori rendi anarchiának, a Római Szent Birodalomnak egy újabb változata” jelent meg. A megalkotott konstrukció kapcsán általános államelméleti megállapításokat tesz, amikor azt írja: „Állam ugyanis még nem jön létre azzal, hogy létrejön egy jogi rend, amelyet akár a legszélesebb társadalmi konszenzus szentesít, legitimál... [Á]llamról csak akkor beszélhetünk, ha valóban existál olyan hatalmi szervezet, amely a jogilag uralma alatt álló területen fölényesen áll szemben minden egyessel és minden más világi szervezettel: ami annyit jelent, hogy hatalmával sikeresen szembeszállni senkinek és semmilyen alakulatnak sem lehet kilitása.”²⁶⁵ Weimarban nem ilyen államhatalom jött létre. Schmittre hivatkozva megállapítja, hogy az első világháború utáni Németországban egy „pluralisztikus” rendszer valósult meg, ahol az állam „csupán egy szervezet, amely más szervezetekkel konkurál”. A részérdekek és eszmék sokaságában az új, parlamentáris kormányrendszer hamarosan csődöt mondott. A Reichstagban helyet foglaló politikai pártok, a kormány és a birodalmi elnök együttműködésének hiánya a weimari alkotmányos rendszerbe kódolva volt. Hamisítatlan „rendi liberalizmusról” beszél, ahol egyetlenegy pontban egyeznek meg a politikai élet szereplői: az államrendet a politikai liberalizmus szellemében kell felépíteni.

²⁶³ OTTLIK László (1933a): Weimartól Potsdamig. *Magyar Szemle*, XVII. köt. 4. sz. 308–319. Említésre érdemes esszéje jelent meg ez idő tájt Ottliknak a *Nouvelle Revue de Hongrie* egyik 1933-as számában, ahol az olvasót röviden szembesíti a korszak új politikai fejleményeinek (bolsevizmus, nácizmus) még igencsak kiszámíthatatlan következményeivel. A Hitler hatalomra jutását követő hónapokban keletkezett írásában Németország jövőjét illetően várakozó álláspontot foglal el. Vö. OTTLIK László (1933b): Le problème. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVI. (3) Tome XLXIX. (juin-décembre 1933). 646–650.

²⁶⁴ OTTLIK László (1933a): Weimartól Potsdamig, 309.

²⁶⁵ Uo. 315.

E helyütt ismételten szembesülhetünk a liberalizmuskritikájával. Kategorikusan megállapítja, hogy a liberalizmusnak nincsen „konstitutív” államelmélete, csupán az egyén és a társadalom szemszögéből, vagyis a „nem-állam” oldaláról közelít az államhoz, amelyről csak „negatív”, „limitatív” szemlélete van: *„Amikor »liberális« államról beszélünk, nem olyan államot értünk, amely a liberalizmus elveire van fölépítve, mert ilyen állam nincsen: hanem olyan államot, amely a maga hatalmát és befolyásának körét a liberalizmus szellemében korlátozza. A liberális államszemlélet tehát már feltételezi, hogy van állami hatalom s ezt az egyének és társadalmi érdekeinek védelmében korlátozni, mérsékelni kívánja. Merő korlátokból nem lehet fölépíteni az államot: ellenkezőleg reá korlátokat rakni csak akkor szabad, ha elég erős ahhoz, hogy a korlátozás ráférjen: a liberalizmus helyesen felfogva tehát nemcsak azt feltételezi, hogy van állam, de azt is, hogy ez az állam erős – és mennél erősebb az államhatalom, mennél szilárdabban áll a lábán, annál inkább tehet engedményeket, annál inkább lehet liberális.”*²⁶⁶

Egy rövid eszmefuttatás erejéig az államok tipizálása is szóba kerül. Itt – némileg ellentmondva az előbbieknél – „liberális” és „autokratikus” állam megkülönböztetésből kiindulva jegyzi meg, hogy mindkét államalakulat a maga „dinamikus” szerkezete – a hatalom forrásai – szerint lehet: „dinasztikus állam, osztályállam vagy nemzeti állam”. Mindezekből a nemzeti államot tekinti olyan képződménynek, ahol a hatalom erői megoszlanak a társadalom összes rétegei között. 1933 elején a hitleri nemzeti-szocialista párt győzelmét abban látta, hogy a politikai hatalomért küzdő szervezetek sokaságában az egész német nemzet „képviselését” vállalta fel egy erős, autoritatív államhatalom megteremtése érdekében. Az új hatalom jellemzésekképpen megállapítja, hogy ereje a hierarchikus szervezetéből és katonás fegyelméből adódik, melynek minden „egyes” önként aláveti magát. A vereséget szenvedő weimari liberális állammal szemben biztató jövőképet fest fel, amikor az új állam demokratikus, alulról, a széles néprétegekre építkező jellegéről ír. Az állam élén álló „Vezér” a népből, a sokaságból kerül kiválasztásra, akiben „az egyszerű ember saját magának inkarnációját látja”. Meggyőződése szerint a fasiszta mozgalom „két-séggkívül demokratikus államot, népállamot akar építeni, amikor a régi történeti államépület romjain visszatér az államalkotás ősforrásához,

a néphez... ”²⁶⁷ Írása konklúziójaként megállapítja: „Az új peloponnézoszi háború véget ért: Weimarnak, a német Athénnek politikai rendszere összeomlott és Potsdam, a porosz Spárta, ünnepi zászlódíszben üdvözli a győztes hadvezéreket, akiknek teljesítménye, stílszerű »lakonikus« rövidséggel szólva: államalapítás az endémikus polgárháború zürzavarában... az épület felépítése még hátra van, de az alapok már le vannak téve.” Majd megjegyzi: „Tekintet nélkül arra, hogy rokonszenvezünk-e a Náci mozgalom konkrét eszméivel, vagy sem, – egész vizsgálatunkban a mozgalmat, s nem annak programját szemléltük – mindnyájan egyetérthetünk abban, hogy a német népnek ma nem negatív bírálatra van szüksége, hanem szilárd vezetésre és bizalomra.”²⁶⁸

Akár elmélettörténeti tárgyú írásnak is tekinthetjük a két évvel később, 1935-ben megjelent „Machiavelli és a Führer-elv” című esszéjét, melyben a reneszánsz kor felülmúlhatatlan gondolkodójának kijelentései és a saját kora közötti párhuzamok kifejtésére vállalkozik. A modern diktatúrák természetrajzának leírásához szolgál adalékul ez az írás.²⁶⁹ Az államelmélet klasszikusának, az újkori politikai gondolkodás megteremtőjének nevezett firenzei szerzőt a modern államelmélet, a modern nacionalizmus és – „napjaink egyik legújabb vívmányának” nevezett – „Führerprinzip” szellemi ősenek tartja. Machiavelli „*Principe*” című műve főbb gondolatainak áttekintése és aktualizálása során fogalmazza meg, hogy a fejedelem „valósággal azonos a mai diktátor történeti alakjával”. Ottlik szerint Machiavelli jelentősége abban van, hogy szakítva a középkori állambölcselek moralizáló stílusával, az államelméletet mint „valóságtudományt” műveli, és a politika világát a célszerűségi belátás által motivált cselekvések területének tekinti. Vallja, hogy a „machiavellizmus” egy új értékrendet hirdető világnézetté válik, ahol a „nagyság” és az „erő” mellé a „gonoszság” mint erény (virtu) társul. E világban az erkölcsi értékítélet, illetve a politikai szükségszerűség diktálta magatartás a legritkább esetben esik egybe. Az államrezon etikáját a régi római maximával jellemzi: „*Salus rei publicae suprema lex...*” Mindazonáltal megállapítja, hogy a Machiavelli-életmű későbbi, főként a „*Discorsi*”-ban kifejtett nézetei alapján az itáliai gondolkodót nem lehet az „állami

²⁶⁷ Uo. 318.

²⁶⁸ Uo. 319.

²⁶⁹ OTTLIK László (1935a): Machiavelli és a Führer-elv. *Magyar Szemle*, XXIV. köt. 3. sz. 201–208.

öncélúság”, illetve a „totális állam” korai képviselőjének tekinteni. Bár hirdetője lett a fejedelmi autokráciának, mert úgy vélte, hogy a szétdarabolt, anarchikus Itália egyesítését „csak egyetlen ércből öntött akarattal” lehet megvalósítani; és azt is tisztán látta, hogy „*a polgári szabadság, amelyen humanista lelke egész hevével csüngött, másképp mint egy erős és jól rendezett államban nem lesz biztosítható*”. S ez az államrend csak egyetlen „alkotó akarat” munkájával valósítható meg. Ugyanakkor „*ennek az alkotásnak intézményessé kell válnia, s ezért sürgősen gondoskodni kell annak kiszélesítéséről és egy szilárd jogállam létesítéséről, amelyben a törvény és nem a hatalmasok önkénye uralkodik*”.²⁷⁰

Az 1930-as évek közepének politikai történései, így az anarchikus viszonyok visszaköszönnek a politikai pártok tevékenységében és célkitűzéseiben. Úgy véli, hogy az ilyen „felfordulásból” csupán egy párt végső győzelme és egyeduralma lehet az ideiglenes kiút: „*De egy ilyen oligarchikus, egyetlen párt uralma nem lehet politikai végcél. Minden diktatúra jogtalan állapotot teremt, mit csak a szükségesség igazolhat, »quia necessitas legem non habet«.* Az egypárt-uralomnak nem lehet egyéb hivatása, mint megteremteni a rendnek azt a biztonságosabb állapotát, amelyben azután a szellemi élet, a vélemények szabad hullámzása újból létrehozhatja a békésen, a közjó szolgálatában mérkőző pártok pluralizmusát.”²⁷¹ Vagyis mindenfajta hatalomkoncentráció csupán addig igazolható, amíg végső soron megteremti a pluralista politikai rendszert. Ottlikban is, mint oly sokakban ekkoriban, nyilvánvalóan az első világháború utáni gyakran ellentmondásos európai politikai történések, illetve a korábban nem tapasztalt viharos társadalmi változások motiválták a határozottságot és kiszámíthatóságot sugárzó erő iránti igényt.

6.4. Rendszeres politikaelmélet

Az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején láttak napvilágot könyv alakban azok az összefoglaló jellegű, oktatási igényeket kielégítő, a szélesebb olvasóközönséghez is szóló politikatudományi munkái, amelyekben rendszerezett módon kívánta közzétenni a tudományszakról vallott elméleti felfogását. Nagyobb lélegzetű műveinek tervei már az 1930-as évek

²⁷⁰ Uo. 207.

²⁷¹ Uo. 208.

elejétől érlelődhetek benne. Érdemes egy Szekfűvel folytatott levélváltásból idézni, mely bizonyítékul szolgál arra, hogy külső, baráti motiváció is közrejátszott a művek megszületésében. Szekfű 1933. január végén a következőket írta: „*Újra elérkezett az idő, hogy a »Magyar Szemle« könyvei számára irandó nagyobb méretű »Politiká«-d dolgában Nálad alkalmatlankodjam és megkérdezzem, nem számíthatunk-e arra, hogy a folyó esztendő karácsonyára e kötettel megjelenhetünk és most már Veled szerződésre is léphessünk.*”²⁷² Ottlik 1933. február elején kelt válaszában az alábbiakat írta: „*Fogadd igen hálás köszönetemet azért a végtelenül jóleső és kitüntető figyelmedért, hogy a tavaly már szóba hozott politikai munka kérdését ismét fölveted! Mint akkor is hangsúlyoztam, nincsen semmi feladat, amelyet szívesebben oldanék meg, mint egy ilyen könyvnek a megírását. »Politiká«-ról természetesen nem lehet szó, minthogy a textbook fogalmának engesztelhetetlen ellensége vagyok s szerintem a politikának, amely csakis történeti s konkrétizálható diszciplínaként existálhat, keréketörését és haszontalan skolasztizálását jelenti minden látszat-szisztémának a felállítása, ami csak arra jó, hogy az igazi problémához ne hagyjon hozzáférközni. Ha tehát írnék valamit, csakis monografikus feladatra mennék vállalkozni, amely vagy a »Modern kormányformák« vagy a »Modern politikai gondolat« témáját ölelné fel. Ezzel a két kérdéssel nem is tudok nem foglalkozni. De hogy egy könyvvel belátható időn belül elkészülhettek-e, ez olyan kérdés, amelyre nem tudok válaszolni.*”²⁷³ Mindezekből kitetszik, hogy Ottlik nem kívánt egy „hagyományos”, tankönyvszerű „Politiká”-t írni, mint nagyra becsült egykori mestere, Concha; ehelyett a modern politikai gondolkodás kialakulása és a modern kormányformák kérdésköre monografikus feldolgozása foglalkoztatták. A következő bő fél évtized így a tervezett munkák előkészítése és megírása jegyében telt el.

Nehéz megítélni az utókor szemlélőjének, mennyiben teljesültek Ottlik eredeti szándékai. Csupán azt tudjuk, hogy a tervezett célokhoz kapcsolódóan három mű született meg, melyek szervesen illeszkednek egymáshoz. Kronológiailag elsőként a Kornis Gyula, Gratz Gusztáv, Hegedűs Lóránt és Schimanek Emil szerkesztette *A mai világ képe* négykötetes sorozat második darabjaként 1939-ben jelent meg a könyvnyi terjedelmű

²⁷² Szekfű Gyula 1933. január 30-án kelt levele Ottlik Lászlónak. OSZK Kézirattár Fond 7/1573.

²⁷³ Ottlik László 1933. február 4-én kelt levele Szekfű Gyulához. OSZK Kézirattár Fond 1/2441-2442 [21878].

A politikai rendszerek című műve.²⁷⁴ Ebben – a politikatudomány legfontosabb alapfogalmainak rövid tisztázását követően – részletesen bemutatja a „jelenkori politikai rendszereket”, így az ún. polgári demokráciák ideáltípusainak tekinthető angol kabinetrendszert, a francia parlamentarizmust, illetve az amerikai prezidenciális politikai rendszert, valamint a két világháború közötti időszakban bekövetkezett politikatörténeti szempontból jelentős eseményeket és történéseket. Ugyancsak e művében tekinti át az első világháborút követően kialakult modern totális államok európai típusainak a kialakulását és jelen állapotát. Szovjet-Oroszországot mint az „új despotizmust”, a fasiszta Olaszországot mint az „új abszolutizmust”, a harmadik német birodalmat pedig mint az „új ceszarizmust” mutatja be.²⁷⁵

Időben másodikként jelent meg a Magyar Szemle Társaság nevezetes „Kincsestar” sorozatában *A politikai rendszerek története* című kis könyve, mely a középkortól az újkoron át a 20. század elejéig mutatja be ismeretterjesztő jelleggel az európai politika- és jogtörténeti fejleményeket. Az 1940-ben közzétett mű előszavában arra utal, hogy e tanulmánya és az egy évvel korábban megjelent *A politikai rendszerek* című munkája „szervesen” kapcsolódnak egymáshoz, mivel utóbbi a két világháború közötti, az idő szerint „jelenkori” politikai rendszereket tárgyalja. Ottlikot mindig mélyen foglalkoztatta a politikai ideológiák története, melyet a műveltség fontos részének tekintett. Álláspontja szerint a politikai eszmerendszerek befolyásának ismerete nélkül a társadalmi, történeti, politikai folyamatok összefüggései nehezen lennének értelmezhetők, hiszen a politikai eszmék „az emberiség politikai öntudatának valóságos fényszórói”. Egy az 1930-as évek közepén megjelent esszéjében megállapítja, hogy a társadalmi és politikai alapfogalmaink, kategóriáink, amelyekben ma is gondolkozunk, kevés kivétellel, a görög állambölcselektől

²⁷⁴ OTTLIK László (1939): *A politikai rendszerek*, 361–530.

²⁷⁵ A műről elismerő szemleciikket írt a *Társadalomtudomány* hasábjain – Moór Gyula és Horváth Barna egykori tanítványa – Szabó József, a hazai közjogi és jogbölcseleti gondolkodás jeles alakja. Vö. SZABÓ József (1940): *Közvéleményünk társadalomlélektani tényezői. Társadalomtudomány*, XX. évf. 2. sz. 169–194. A mű jelentőségét a recenziens a következőképpen foglalja össze: „Nagy szociológiai érzékkel, komoly tudományos apparátussal megírt munka; és mégsem tudományos mű. Több annál: irodalom. Láthatólag nem azt tekinti hivatásának, hogy egy szűk tudományos körnek szóljon, s ezért jelentősége nem rövid jogászai analíziseiben van... Feladatát a nagy politikai rendszerek elébünk vetítésében találja meg. Sorából félelmesen dübörögnek elő azok a kísérteties erők, amelyek azóta egy újabb európai háború lángnyelveibe fonódtak össze.” (Uo. 171.)

származnak.²⁷⁶ A görög államelmélet már rámutatott számos „örök” problémára, melyet a tudományszak művelői mint végső kérdéseket azóta is megválaszolni töreksenek. A politikai gondolkodás történetével azért kell foglalkozni, mert a végső problémák vizsgálatakor minden alkalommal szembe találjuk magunkat régmúlt korok jeles állambölcseleinek a kérdésekre adott, ma is releváns válaszaival. Ugyanakkor véleménye szerint minden általánosító megállapítás csak az adott történeti-társadalmi kontextusban nyeri el valós értelmét és jelentését: „*Minden államelméletnek csak úgy van értelme, amint az egy konkrét politikai valóság, egy történelmi társadalom és közélet intézményeivel, szellemével és egyszeri, soha nem volt és soha vissza nem térő problémáival összefügg és benne gyökerezik a kor probléma-tudatában.*”²⁷⁷

Végül e tárgykörben utolsóként, 1942-ben jelent meg a *Bevezetés a politikába* című könyve, melynek előszavában a következőket írja: „*E kis kézikönyv szövegét »Politikai rendszerek« című munkám 35 lapra terjedő bevezetéséből a kolozsvári egyetemen tartott előadásaimmal kapcsolatban fejlesztettem ki. Az első három fejezet anyaga [a politikatudomány és a politikai rendszer alapfogalmai – Sz. J.] e közben nemcsak tetemesen kibővült, hanem gyökeres átdolgozáson is ment át. Ezzel szemben az utolsó fejezet, amely a jelenkori problémák megértéséhez történeti bevezetéssel kíván szolgálni, csaknem változatlan maradt.*”²⁷⁸ Vagyis ebben a könyvében alapvetően a politika mint diszciplína fogalmi rendszerének további részletezésére tesz kísérletet. Szintén az előszóban utal arra, hogy tudomány módszertani és -kritikai gondolatait nem e helyütt, hanem *A társadalomtudomány filozófiája* című – másfél évtizeddel korábban megjelent – könyvében fejtette ki. Ugyancsak megemlíti, hogy a „politikai gondolkodás klasszikusaival való eszmecsere” csak történeti fejtegetések keretei között lehet „termékeny”, melyet, mint írja, *A politikai rendszerek története* című művében igyekezett „megoldani”.

²⁷⁶ OTTLIK László (1935d): A politikai eszmék a történelemben. *Társadalomtudomány*, XV. évf. 1. sz. 28–34.

²⁷⁷ Uo. 32.

²⁷⁸ OTTLIK László (1942): *Bevezetés a politikába*, 5. Említésre érdemes, hogy a mű előzményeként Kolozsvárott 1941-ben – ugyanazon címmel – napvilágot látott egy 74 oldalas nyomatos változat. Vö. OTTLIK László (1941b): *Bevezetés a politikába*. Ottlík László egyetemi ny. r. tanár előadásai alapján kiadja a Diákvédő Hivatal, Kolozsvár. (MTA Kézirattár Ms 4740/43.)

Ezek után vegyük részletesen szemügyre Ottlik által a politikatudomány²⁷⁹ legfontosabb kérdéseinek tartott témaköröket, melyeket maga a szerző igyekezett az említett három művében hol didaktikusan – az egyetemi diszciplínákkal szemben támasztott követelményeknek megfelelően –, hol esszéisztikus, a „művelt” olvasóközönség számára érthető módon, hol pedig szaktudományos alapossággal körbejárni. Ennek során alkalmanként szembesülhetünk a korábbi írásaiban már kifejtett gondolatai újrainterpretálásával.

6.5. A „politika” tudományának fogalmi keretei

Elsőként az Ottlik által használt politikatudományi fogalmi keretet érdemes rekonstruálni. Ezeket legteljesebben a *Bevezetés a politikába* című könyvében fejtette ki,²⁸⁰ bár egyes fontos fogalmi elemekkel már *A politikai rendszerek* című művének bevezetőjében is találkozhatunk.²⁸¹ Ottlik szerint a „politika tudományának” legfőbb feladata olyan fogalmak alkotása és ismeretek közlése, amelyek megkönnyítik a közélet eseményeinek megértését, illetve lehetővé teszik a közéleti kérdésekben a sikeres tájékozódást és állásfoglalást. A modern politikatudományi fogalomalkotásról a már hivatkozott 1930-as enciklopédia szócikkben a következőket írja: „...a politikai tudomány mindinkább túlhaladva az államelmélet merőben analitikus, fogalomelemző feladatain, a politikai történetes realis tényezőit, a különböző társadalmi erőket és folyamatokat iparkodik tüzetesebb, szintetikus tanulmány tárgyává tenni”.²⁸² Ebből is jól látszik, hogy Ottlik törekedett a hagyományos állambölcseleti fogalomelemzésen túllépve a számára mértékadó angolszász politikatudomány módszertani szten-derdjeit adaptálni.

²⁷⁹ Ottlik a tudományszak diszciplináris megnevezésekor szinonim fogalomként egyaránt használja a „politika”, a „politika tudomány”, illetve a „politikai tudomány” kifejezéseket.

²⁸⁰ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 7–98.

²⁸¹ OTTLIK László (1939): *A politikai rendszerek*, 363–381. (A „politika tudomány” alapfogalmainak rekonstruálására a *Bevezetés a politikába* című – kibővített változatnak szánt – művében kifejtettek alapján kerül sor.)

²⁸² OTTLIK László (1930d): *Állam* [szócikk], 89.

A diszciplína központi fogalma a „hatalom”, vagy miként fogalmaz: „*A politika... nem egyéb, mint a hatalomról szóló tudomány.*”²⁸³ Ottlik nyilvánvalóvá teszi, hogy csak megfelelő fogalmi apparátussal lehet a politikai (hatalmi) jelenségeket tanulmányozni és leírni, ezért már a mű első fejezetében tisztázni kívánja az általa használt terminusok jelentés-tartalmát. Ennek keretében definiálja a társadalom, a legfontosabb társadalmi normák, az uralom, az állam, a nemzet, a szuverenitás, az autarkia, a civilizáció és a kultúra fogalmát.²⁸⁴

Elsőként a társadalom fogalmát, illetve a „társadalom hatalmát” veszi górcső alá. Ennek során megállapítja, hogy a társadalmi szocializáció (nevelés, tanulás) eredménye a társadalom hatalmának, tekintélyének önkéntes elfogadása, amit előszeretettel nevez fegyelemnek. Mindezt a társadalomban „konvencionális” és a „parancs” jellegű szabályok juttatják érvényre. A konvenció, a nemzedékről nemzedékre átöröklött hagyomány csupán a maga tekintélyére támaszkodhat, nem szavatolja az érvényesülését semmilyen „erőhatalom”. Ezzel szemben a parancs – miképpen már jogbölcséleti fejtegetéseiben is kiemelte – kikényszeríthető, illetve „ellenállás esetén megtorlásban fog részesülni” a nem engedelmeskedő. A parancs specialitását ekképp jellemzi: „*»Parancsot«... nem általában a társadalom, vagy annak egy olyan tagozata intéz hozzánk, amelynek »tagjai« vagyunk, hanem csakis olyan szervezett társadalmi alakulat, illetőleg ilyennek valamelyik »szerve«, amely szervezett ereje révén »uralmat« gyakorol fölöttük...*” Míg a konvenciót nyugodtan ignorálhatjuk, addig „*aki »parancsot« ad nekünk, az rendszerint képes arra, hogy ellenünk erőhatalmat, túlerőt vegyen igénybe...*”²⁸⁵ A parancsadás az uralom gyakorlása, amely mögött – miként fogalmaz – a „szervezett hatalmasság” áll. Az „uralkodó” hatalom szerveiben az uralmat „módszeres” munkamegosztás alapján meghatározott személyek gyakorolják az „alárendeltek” („alattvalók”) felett. Majd gondolatmenetét folytatva az állam, mint ilyen funkciót betöltő szervezet fogalmi meghatározására vállalkozik:

²⁸³ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 9.

²⁸⁴ A könyv egyik ismertetője kritikus megállapítást tesz a szerző fogalomtisztázó törekvésére: „A tudomány művelőjétől... elvárhatjuk, hogy fejtegetései... ne csak a felületen haladjanak, hanem különböző szempontok megvilágítása mellett a fogalmak helyes tisztázására vezessen. E tekintetben a mű némi hiányt rejt magában.” [HORVÁTH R. Károly (1943): Ottlik László: *Bevezetés a politikába* (Ismeretetés). *Athenaeum*, XXIX. évf. 3–4. sz. 370.]

²⁸⁵ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 10–11.

„Az az uralkodó hatalmi szervezetet... amely egy bizonyos, határozottan körülírható, azaz állandó »határok« között fekvő területen minden egyéb szervezettel szemben állandó túlerővel rendelkezik, »állam«-nak nevezjük. Röviden és markánsan szólva: az állam nem csupán uralkodó, hanem egyúttal »főlényes« hatalom birtokosa, azaz olyan hatalmasság, amelyvel szembeszállni eleve reménytelen vállalkozás...”²⁸⁶ Ottlik fontosnak véli az állam fennállásának feltételeként megemlíteni, hogy az alattvalók tekintélyes része magát erkölcsileg azonosítsa a hatalommal, illetve annak törekvéseivel. Az „alávetett sokaság” az uralkodó hatalom erejével fenn tartott béke és rend intézményes keretei között a biztonságos és nyugodt élet feltételeinek megteremtésével hozzászokik ahhoz a gondolathoz, hogy a hatalom fennállása helyes és szükséges, azaz erkölcsileg igazolt, ezért parancsait teljesíteni kötelesség.²⁸⁷ A sokaságot pedig, amely magát morálisan az államhatalommal azonosítja, „államalkotó”, „államfenntartó” nemzetnek nevezi.²⁸⁸ Vagyis a nemzetnek nevezhető „embersokaságot” nemcsak az államhatalom kényszerítő hatalma egyesíti, hanem az egész nemzetet átható azon meggyőződés, hogy „az állam parancsainak, a jogszabályoknak, eleget tenni erkölcsi kötelesség”.²⁸⁹ Így az állam parancsainak érvényessége Ottlik szerint elsősorban az egyének „lelkiismeretében” élő társadalmi konvenciók erején alapszik, azaz „az állam hatalma konvenciók erejével biztosított uralom”.²⁹⁰

²⁸⁶ Uo. 11. Az állam mint „főlényes hatalom” megfogalmazással találkozhatunk a „Nemzet és nemzetiség” című 1930-ban megjelent tanulmányában is. Vö. OTTLIK László (1930b): *Nemzet és nemzetiség*. Klny. a „Magyar Kisebbség” Nemzetpolitikai Szemle IX-ik évfolyamából. Husvéth és Hoffer Ny., Lugoj [Lugos]. 4.

²⁸⁷ Ottlik mindezzel kapcsolatban az állam „tekintélyéről” is említést tesz. A konzervatív politikai filozófia e fontos kérdéséről a következőket írja: „Mennél erősebb az uralkodó szervezet és mennél helyesebb, bölcsőbb szellemben érvényesül a vezetőik hatalma, annál nagyobb lesz az állam tekintélye, s annál inkább fogja a sokasághoz tartozó egyes alattvaló kötelességének érezni, hogy annak magát önként alávetse, hogy parancsainak önként engedelmeskedjék.” [OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 23–24.]

²⁸⁸ A hatalom erkölcsi igazolásának problémájára Ottlik nem tér ki. Egykori recenzense ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a szerző nem néz szembe azzal a lehetőséggel, amikor a hatalom parancsai kezdettől fogva „erkölcsi defektusba szenvednek”. A morális szempontok ebben az esetben „előbb-utóbb szétrobbantják, vagy lassan szétmálasztják az ilyen hatalmat”. [HORVÁTH R. Károly (1943): Ottlik László: *Bevezetés a politikába*, 370.]

²⁸⁹ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 12.

²⁹⁰ Uo. 13.

Az állam „kitüntetett” szerepéről szólva Arisztotelész *Politikája* nyomán az állam mibenlétének meghatározásakor három szempontot emel ki: „*A mai tudomány műszavaival kifejezve, azt mondhatjuk, egy uralkodó szervezet akkor érdemli meg az »állam« nevet, ha meg tudja valósítani 1. a »szuverenitás«, 2. az »autarkia«, 3. a »civilizáció« feltételeit.*”²⁹¹ A szuverenitás lényegét abban látja, hogy az állam minden egyéb szervezett hatalommal szemben a határain belül „állandó túlerőben” van, s a határokat minden külső hatalommal szemben meg tudja védeni. A szuverenitás mint „állami főhatalom” fogalmát később így jellemzi: „*A szuverenitás az államhatalom fölényességét, ellenállhatatlan erejét jelenti: szuverén tehát az, aki az államhatalom egészével rendelkezik. A szuverén hatalom... a mindenkori kormányzó hatalom birtokában van...*”²⁹² Az „autarkia” alatt azt érti, hogy az adott állam képes legyen a lakosságát az anyagi életfeltételeket biztosító „termelvényekkel” ellátni. A civilizáció fogalma pedig arra vonatkozik, hogy az állam „rendet” tart saját területén, vagyis biztosítani tudja a belső békét: „*Civilizáció ott van, ahol szilárd »jogrend« uralkodik, amely mindenkinek megszabja a maga »szabad«, azaz jogszerű tevékenységének korlátait és biztosítja azt, hogy az egyesek között felmerülő ellentétek kiegyenlítése békés úton legyen lebonyolítható.*”²⁹³ Civilizált viszonyok tehát ott vannak, ahol az állam fenntartja magának az erőszak alkalmazásának a jogát, de egyben megteremti az arisztotelészi „jó élet” feltételeit, vagy miként nevezi, a „kultúrát”. A kultúra – Ottlik meghatározása szerint – nem egyéb, mint „*anyagi és szellemi javak, azaz értékes dolgok termelésére irányuló tudatos és sikeres tevékenység s e tevékenység útján létrehozott javak összessége*”.²⁹⁴ A nemzeté lett társadalomban kifejlődött kultúra egységes „stílust” ölt magára, amelyet „nemzeti kultúrának” nevez. Mindezek alapján összefoglaló jelleggel az állam fogalmát a következőképpen adja meg: „*...egy bizonyos »autarkiaival« bíró területen fölényesen uralkodó (»szuverén«) hatalmi szervezet, amely*

²⁹¹ Uo.

²⁹² Uo. 22. Itt érdemes megjegyezni, hogy Ottlik 1935-ben egy esszét szentelt a kisebbségi autonómia kérdésének, melynek során nagy terjedelemben tárgyalta a szuverenitás jelentésének történeti vonatkozásait. Vö. OTTLIK László (1935b): Kisebbségi autonómia. *Magyar Kisebbség*, XIV. évf. 5. sz. 105–115. Írását francia nyelven is közzétette: OTTLIK László (1935c): Autonomie et souveraineté. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVIII. (4) Tome LII. (janvier-mai 1935). 220–232.

²⁹³ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 14.

²⁹⁴ Uo.

*a hatalmának alávetett terület (»ország«) egész lakosságát a »civilizáció« áldásaiban részesítve, egyúttal megteremti az illető országban a »kultúra« kibontakoztatásának legfontosabb előfeltételeit».*²⁹⁵

E bevezető gondolatok után lát hozzá a politikai rendszer tanulmányozását lehetővé tevő fogalmi rendszer leírásához. Először a „politikai analitikának” nevezett fogalmi kategóriarendszer felállítására vállalkozik, mely alkalmas a politikai rendszerek statikus jellemzésére. Szakítva a korabeli politikai kézikönyvek hagyományos beosztásával, az „Alkotmánytan” helyett a „politikai rendszerek tanának” nevezett kérdéssel foglalkozik, amelynek a „valóságos” alkotmányok vizsgálata, vagyis a közjogi, normatív renddel nem feltétlenül egyező realitás bemutatása az elsődleges tárgya. Véleménye szerint a politikai rendszerek megismeréséhez e kategóriákra van leginkább szüksége a politikatudományoknak.

A következőkben négy kérdéskör és az ahhoz kapcsolódó fogalmak analitikai elemzésére kerül sor. Ennek során több olyan terminus pontosítására, sajátos ottliki definiálására kerül sor, amelyeket korábbi műveiben már használt, de értelmezési kontextusát csupán a *Bevezetés a politikába* című könyvében fejtette ki bővebben. Elsőként a ki (kik) kormányozzák az államot – vagy másképpen, „kinek a birtokában van a politikai főhatalom?” – kérdésről esik szó. Az erre adott választ a „kormányforma” fogalmával igyekszik leírni. Ottlik szerint elsődlegesen itt érhető tetten a közjog és a politikai tudomány közelítési módjai terén tapasztalható különbség. A közjog arra keresi a választ, hogy a hatályos jogszabályok alapján az állam mely szerve gyakorolja a „kormányzó hatalmat”, helyesebben a kormányzás „jogkörét”. A politikai tudomány ezzel szemben arra fókuszál, hogy ki vagy kik gyakorolják valóságosan a kormányzó hatalmat, „tekintet nélkül arra, hogy e hatalmasok maguk töltik-e be az államnak ama fő szervét, amelyet a kormányzó hatalom az alkotmányjog előírásai szerint megillet”.²⁹⁶ Ottlik tehát nem közjogi, hanem politikai értelemben vett kormányformáról beszél, illetve ennek megfelelően használja a „politikai kormányforma” kifejezést.

A fogalmi tisztázás során elsőként két kategóriát kíván pontosítani. Tipizálásának az az alapja, hogy hány személy a birtokosa a kormányzó hatalomnak. Ha egy személy gyakorolja a hatalmat, akkor „monarchiáról”, ha több, akkor „poliarchiáról” lehet beszélni. Ugyanakkor a több személy

²⁹⁵ Uo. 17.

²⁹⁶ Uo. 19.

a valóságban – empirikus értelemben – csupán „kevés” személy lehet, ezért a poliarchia valójában mindig csak „oligarchia” lehet. A poliarchia lényegét és valóságát illetően megállapítja, hogy *„ahol a főhatalom névleg, azaz közjogilag népesebb testületeket vagy gyülekezeteket illet, ezek elkerülhetetlenül pártokra oszlanak és egy vagy más pártnak, illetőleg a pártok vezetőiből alakult szűkebb csoportoknak irányítása alatt állanak. Ahol pedig ilyen csoportosulás útján sem lehet valamelyest tartós hatalmi rendet, politikai hierarchiát teremteni, ott a »poliarchia« előbb-utóbb minden »archia« ellentétébe, »anarchiába« megy át...”*²⁹⁷ Nem véletlenül nevezi Otlík a politikát „valóságtudománynak”, melynek célja nem a fikciók, hanem a létező valóság, az „élő és ható erők” tanulmányozása. Ugyanakkor a végső kategoriális kérdések közül a kormányformát tekinti az egyetlen tiszta „ténykérdésnek”. Minden más kérdés a politikai rendszer működésére, magára a kormányzásra vonatkozik.

A kormányforma fogalmától elkülöníti az államforma mint elméleti konstrukció definícióját. Az államforma fogalmi meghatározásakor a következő kérdésekre keresi a választ: *„Milyen jogcímen, kinek a nevében kormányoz a főhatalom birtokosa?” „Ki szentesíti a kormányzóhatalom rendelkezéseit?” „Ki a szuverénitás alanya?”* Vagyis: *„Egyszóval: »Ki uralkodik?»”*²⁹⁸ Az államforma fogalma valójában a kormányzó hatalom gyakorlásának „jogcíméről”, illetve annak igazolásáról szól.

Otlík a „lehetséges” államformákat – ismételten görög fogalmakat használva – három fő csoportba sorolta: 1. „autokrácia” mint egy személy uralma; 2. „arisztokrácia” mint a „legjobbak” uralma és 3. „demokrácia” mint a „sokaság” uralma.²⁹⁹ Az autokrácia eszmetörténeti szempontból a monarchikus kormányforma, az arisztokrácia pedig az oligarchia jogcímét

²⁹⁷ Uo. 20.

²⁹⁸ Uo. 22.

²⁹⁹ Uo. 25. Vázlatos formában az államformákra vonatkozó téziseit már egy 1930-ban megjelent enciklopédia-szócikkben is megfogalmazta: *„...a következő államformákat különböztetjük meg: 1. a korlátlan (abszolút) monarchiában a legfőbb hatóságot egyetlen személy (»államfő«) tölti be, és pedig eredeti joggal; 2. a korlátolt (helytelenül ú. n. »alkotmányos«) monarchiában a legfőbb hatóságot az államfő az állampolgárok egyetemet képviselő testülettel együttesen tölti be; 3. az arisztokráciában egy köztestület a szuverénitás közvetlen hordozója, amely kifejezetten és hagyományosan nem az összes állampolgárokat, hanem ezeknek csak kisebb részét foglalja magában, illetőleg képviseli; 4. a demokráciában ellenkezőleg az állampolgárok többségét, vagy e többség választott képviselét illeti meg az állami főhatalom; 5. a cezarizmus végül csak abban különbözik az abszolút monarchiától, hogy az államfő nem eredeti*

volt hivatva „szentesíteni”. A demokrácia elmélete pedig úgy jött létre, mint a tekintélyuralom „ellenelmélete”, negációja. Az államformák elméleti konstrukciói Ottlik nézetei szerint a kormányformák tükrében, azokkal összefüggésben válnak a politikai tudomány mint valóságtudomány számára érdemben értelmezhetővé. A történelem bonyolult folyamatai így olyan kormányzati konstrukciókat tudtak és tudnak létrehozni, amelyekben a három államforma mindegyike előfordul akár monarchikus, akár oligarchikus kormányforma viszonyai között. Az idők folyamán ezek a „kapcsolatok” jellegzetes politikai rendszerek „formaruháját” vették magukra. Az ún. önálló politikai rendszerek ottliki tipológiáját érdemes a szerző gondolatainak hosszabb hivatkozásával bemutatni: „*Ha a fejlődési autokrácia nevében a tényleges hatalmat egy személy (maga a fejlődés vagy mindenható államminisztere, »kancellárja«) gyakorolja, »személyes« kormányzásról, ha viszont egy kifelé zárt egységet mutató testület, »titkos tanács« a hatalom birtokosa, »kabinet«-kormányzásról szokás beszélni. Az, amit a kézikönyvek »felelős alkotmányos« kormányrendszereknek, illetőleg »konstitucionalizmus«-nak neveznek, nem egyéb mint arisztokratikus monarchia. Viszont az arisztokratikus oligarchia a klasszikus »republikanizmus«-ban (Róma, Velence) s a »parlamentarizmus« régebbi típusában (Anglia Gladstone előtt) testesült meg. Az antik »cezárizmus« és ennek modern hasonmásai (Napoleon, Hitler), úgyszintén az Amerikában otthonos »prezidencializmus« a demokratikus monarchia iskolapéldái, – s végül az újabb »parlamentarizmus« (Franciaország a harmadik köztársaság idején), illetőleg a jelenkori parlamenti »kabinetrendszer« (Anglia) a demokratikus oligarchia jellemvonásait viselik.*”³⁰⁰ Az egyszerűbb áttekinthetőség kedvéért táblázatos formában is érdemes rekonstruálni Ottlik politikai rendszerek tipizálására vonatkozó kijelentéseit:

jogcímen, hanem mint az állampolgárok egyetemének képviselője uralkodik.” Lásd OTTLIK László (1930d): Állam [szócikk], 87.

Ottlik *A politikai rendszerek története* című 1940-ben megjelent művében a kormány-, illetve államformák tipizálását röviden a következőképpen összegzi: „[A] kormányzás, vagyis a hatalom gyakorlása egy személy, vagy egy szűkebb csoport feladata lehet s következésképp csak kétféle kormányforma lehetséges: monarchia és oligarchia. a hatalmat azonban monarchiák és oligarchiák egyaránt gyakorolhatják egy személynek, a »legjobbakknak«, vagy a nagy tömegeknek mint »szuverénnek«, azaz minden jog és hatalom alanyának nevében s így háromféle államforma lehetséges: autokrácia, arisztokrácia és demokrácia.” [OTTLIK László (1940b): *A politikai rendszerek története...*, 36.]

³⁰⁰ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 26.

		Kormányformák	
		<i>monarchia</i>	<i>oligarchia</i>
Államformák	autokrácia	autokratikus monarchia („fejedelmi autokrácia”, „személyes kormányzás”)	autokratikus oligarchia („kabinet-kormányzás”)
	arisztokrácia	arisztokratikus monarchia („felelős alkotmányos kormányzás”, „konstitucionalizmus”)	arisztokratikus oligarchia
	demokrácia	demokratikus monarchia („cezárizmus”, „prezidencializmus”)	demokratikus oligarchia

A politikai rendszer leírása és jellemzése során analitikai terminusként mutatja be a politikai vita fogalmát. A társadalomban, annak szűkebb közösségeiben a politika (közügyek) helyes viteléről állandó vita folyik. a politikai vitát a politikai vetélkedés, „békésebb” formájának nevezi, amely a „fejek beverése helyett azok megnyerésére törekszik”: „...*mennél inkább lép előtérbe a logikus, racionális érveket kereső politikai, közéleti vita jelentősége, annál kevésbé érheti be a politikai hatalom birtokosa azzal, hogy a maga hatalmát merőben jogcímének hangoztatásával támassza alá*”.³⁰¹ Vagyis logikus, racionális érvekkel kell bizonyítani, hogy a kormányzás helyes célokat követve a közérdeket szolgálja. Otlík szerint a vita értelme és egyben célja, hogy a felek meggyőzzék egymást. Ennek elengedhetetlen feltétele, hogy a meggyőző érvek tekintetében egyetértés legyen közöttük.³⁰² A vita során a közvéleményt befolyásoló érvek rendszere „elvi, eszmei, világnézeti alakot” ölt, amely mozgósító erőt képes gyakorolni. Otlík a világnézet fogalmát és lényegi vonásait – az analitikai elemzés szempontjából szükségesnek tartva – egy lábjegyzetben ekképp határozza meg: „*Világnézetben általában elméletet értünk, amely tudatos értékelő állásfoglalásból ered és zárt, minden másnak érvényét kizáró elvek, eszmék rendszerévé igyekezik kiépíteni. (Így: »nacionalizmus«,*

³⁰¹ Uo. 29.

³⁰² Otlíkkal e kérdésben vitába száll Szabó József, aki kijelenti, hogy „*igazi világnézeti ellentétek esetén nincs értelme vitának, mert tulajdonképpen nincs közös nyelv, amin a vitatkozók megérthetnék egymást, más lévén a közös kifejezések mögött a jelentés...*” [SZABÓ József (1940): Közvéleményünk társadalomlélektani tényezői, 173.]

»szocializmus« stb.) A világnézeti elméletek főtémája az ember állásfoglalása a környezetével szemben; célja az embereket ilyen vagy olyan állásfoglalásra bírni; eszköze pedig az embereknek adandó rendszeres útmutatás arra nézve, hogy az életben rájuk váró feladatokat hogyan tűzzék ki és hogyan oldják meg. Az ilyen útmutatás eredménye filozófiai rendszer: etika, morális filozófia, ha az individuumokkal – embertársaival, Istennel – állítja szembe; politikai filozófia, ha az egyesnek a társadalommal, az emberi közösséggel szemben elfogadható álláspontját igyekszik meghatározni.”³⁰³

A politikai-világnézeti vita Ottlikot elvezeti két további analitikai fogalomhoz. A legitimitás és legalitás kérdéseiről szólva megjegyzi, hogy szorosan összekapcsolódnak a hatalom (hatalmi célok) igazolhatóságának és gyakorlásának témájával. A legitimitás kérdését a politika gyakorlati célszerűségi szempontjai alapján veszi górcső alá. A politika célja – illetve „attitűdje” – kétféle irányultságú lehet: „A politikának számtalan konkrét célja mellett attitűdje mindig okvetlenül »individualizmus« vagy »kollektivizmus«. Következésképp minden államforma legalább is kétféle létjogon existálhat.”³⁰⁴ Ezen szempontok alapján az államformák további tipizálását a következőképpen végezte el:

„A) Az autokrácia »tirannisz« (zsarnokság), ha merőben az uralkodónak személyes vágyait, szeszélyeit vagy rögeszméit szolgálja – és »abszolutizmus«, ha célja az általa képviselt istenség vagy glorifikált emberi közösség (család, dinasztia, patrimoniális állam) dicsőségét szolgálni. (Az abszolutizmus viszont ehhez képest »teokratikus«, »dinasztikus« vagy »felvilágosult«, azaz közérdek, államérek szerint igazodó autokrácia.)

B) Az arisztokrácia »timokratikus« – itt becsvágy van előtérben, – vagy »putokratikus« – itt a vagyonosságon van a hangsúly –, ha csak az uralkodó osztály tagjainak boldogságát tartja szem előtt és »patriotikus«, ha az ország, a haza dicsőségét tekinti zsinórmértéknek.

C) A demokrácia politikai attitűdje »szocializmus« – előtérben a jólét –, vagy »pacifizmus« – főcél a béke –, ha a népnek mint egyénekből álló sokaságnak boldogságát tartja irányadónak; »nacionalizmus«, ha a népet örökéletű eszmei egésznek, »nemzetnek« tekinti és ennek dicsőségét kívánja szolgálni, illetőleg »imperializmus«, ha e dicsőség megvalósulását

³⁰³ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 32 (1. sz. lábjegyzet).

³⁰⁴ Uo. 34.

a hódításban, más népek és országok leigázásában látja.”³⁰⁵ Érdeemes az államformatípusok ottliki osztályozását is táblázatban szemléltetni:³⁰⁶

Államformák			
	<i>autokrácia</i>	<i>arisztokrácia</i>	<i>demokrácia</i> ³⁰⁷
Individualisztikus attitűd (cél)	„tirannisz” (zsarnokság)	1. „timokratikus” 2. „plutokratikus”	1. „szocializmus” 2. „pacifizmus”
Kollektivistá attitűd (cél)	„abszolutizmus” a) „teokratikus” b) „dinasztikus” c) „felvilágosult”	„patriotikus”	1. „nacionalizmus” 2. „imperializmus” ³⁰⁸

A legalitás analitikai fogalmát a közhatalom két „fő eszköze” – a hatalom (hatalmi apparátus), illetve az egyén mint a hatalom alárendeltje – oldaláról, pontosabban viszonyának exponálásával közelíti meg. E tekintetben a legalitás két (ideál)tipikus formájaként különbözteti meg a „liberalizmus”, illetve az „etatizmus” habitusát. Az előbbiben „minden szabad, ami törvényesen megtiltva nincs”, az utóbbiban „csak az szabad, ami a törvények szelleméből következik” attitűdje érvényesül.³⁰⁹ Ha azonban a hatalom birtokosa a „törvényesség” fogalmát, illetve a hatalom gyakorlásának korlátját nem ismeri és döntéseinek végrehajtását a pillanatnyi „opportunitás” határozza meg, a rendszer működésében semmilyen

³⁰⁵ Uo. 35.

³⁰⁶ Uo. 34–35. [Ugyanez megtalálható OTTLIK László (1939): A politikai rendszerek, 370.]

³⁰⁷ *Bevezetés a politikába* című művében – különösebb részletezés nélkül – a demokrácia három lehetséges típusát különbözteti meg: 1. „polgári”, 2. „népi”, 3. „proletár”. Vö. OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 74.

³⁰⁸ Horváth R. Károly az imperializmusnak a demokrácia politikai attitűdjeként való ottliki felfogását erőteljesen kritizálja. Úgy véli, hogy a szerző nem indokolja meg állítását, ami abból a közkeletű felfogásból ered, mely demokratikus álláspontnak tekinti a nemzetek önálló, más nemzetektől nem függő entitásként való felfogását. Mindebből „logikus” következményként adódik a „*felfokozott nemzeti öntudat s a hatalmi és gazdasági érdekekért küzdő imperialista állam eszméje*”. Ez a felfogás azonban a recenzens szerint „már rég elhagyta a demokratikus felfogás talaját”. [Vö. HORVÁTH R. Károly (1943): Ottlik László: *Bevezetés a politikába*, 370–371.]

³⁰⁹ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 36.

„legalitás” nem érvényesül. Az ilyen uralmi rend tehát nem törvényes, hanem önkényes, és a „deszpotizmus” attitűdjével jellemezhető.

A politikai rendszerek ugyanakkor állandó változásban vannak. Ottlik szerint a „politikai dialektika” éppen ennek megragadására vonatkozó vizsgálódásokat jelent a politikatudományban: *„Dialektikai tünődéseink arra tanítanak, hogy a politika is, mint a létező dolgok egész világa, amelynek az csupán egyik szegmentuma, a szüntelen mozgás, hullámzás, változás törvényének uralma alatt áll.”*³¹⁰ Ennek kapcsán elsőként a politikai vitában formálódó közvélemény kérdésével foglalkozik. Ottlik az élet részét képező politika változásait a közvélemény változására vezeti vissza. Álláspontja szerint a közvélemény „végső társadalmi realitás”, amely hatást gyakorol, és amit a társadalmi és politikai „áramlatok” megformálni igyekeznek. Ugyanakkor a felszínen mindig a „világnézeteket” látjuk, amelyek egyes társadalmi csoportok által kívánatosnak tartott viszonyokról szólnak. Ezzel szemben a közvélemény *„a társadalomnak arról való felfogása, hogy mi az adott pillanatban a »realitás«, vagyis, hogy melyik az a világnézet, amelynek a fennálló körülmények között túlnyomó győzelmi esélyei vannak. A világnézetnek állásfoglalás, a közvéleménynek megállapítás jellege van. A világnézet küzdelemre készítet, de a közvélemény dönti el, hogy ebben a küzdelemben kinek lesz igaza.”*³¹¹

Ottlik a korszak egyik megkerülhetetlen szociálpszichológiai kérdését exponálva vizsgálja a közvélemény formálódásának motivációit, és az ebben meghatározó egyén, közösség, illetve tömeg szerepét. Megállapítja, hogy a tömegnek és így a többségnek valójában nincs „véleménye”, cselekedeteit, állásfoglalásait többnyire az érzelmek és ösztönök irányítják. A közvélemény alakításában a társadalom „intelligens”, vezető rétegeinek van meghatározó szerepe. E helyütt szól a közvélemény, a világnézet és a propaganda viszonyáról. A propaganda jelentőségét és erejét elsősorban abban látja, hogy nem érvekkel kívánja „áldozatát” meggyőzni, hanem az ellenállást egyre fokozódó „szuggesztíóval” próbálja megtörni. A „behódolás” eredménye a saját világnézet pozícióinak feladása, a megalkuvás, majd pedig indokok találása lelkiismeretünk megnyugtására.

A következő definícióként a társadalmi osztály fogalmát járja körül. Kiinduló megállapítása szerint az osztály *„egy társadalmi embertípushoz*

³¹⁰ Uo. 76.

³¹¹ Uo. 37–38.

tartozó egyesek összessége”.³¹² A kulcsfogalomként használt „embertípus” meghatározásában részben gazdasági („életszint”, anyagi erőforrások), részben társadalmi (hasonló szokások, ízlések, érdekek) fogalmi kategóriák alkalmazásával találkozhatunk: *„Egy embertípushoz e szerint azok tartoznának, akik ugyanazon az életszinten, hasonló körülmények között élve, hasonló szokások uralma alatt állnak, akik tehát egymást nehézség nélkül meg tudják érteni, mert a »világ«-ról, amelyben élnek, megközelítőleg azonos képük van. Eszerint az embertípus gondolatvilágát az osztályhelyzet határozza meg, amely a szokások, az ízlések, az érdekek messzemenő azonosságát fejleszti ki...”*³¹³ Mindezek alapján a „szokásos” osztályozás alapján három plusz egy osztályt különböztet meg: felső, közép- és alsó osztályokat, valamint egy negyediket, az ún. legalsó osztályt, vagy másképpen nevezve, „nincsteleneket”, „proletárokat”. Megállapítja, hogy az osztálytagozódásnak nem egyetlen forrása és ismérve az anyagi erő („vagyon- vagy jövedelemeloszlás”) és az ezt tükröző életszínvonal, hanem a társadalom egész hierarchiája, „vízszintes tagozódása”, azaz a rangkülönbségek rendszere is meghatározó szerepet tölt be. Így az anyagi osztályhelyzet nem lehet az adott „embertípus” világnézetének egyetlen forrása; mindehhez társul az a benső, nem feltétlenül tudatos meggyőződés, hogy őt a „természettől fogva” egy bizonyos osztályhelyzetnek megfelelő életszínvonal és annak megfelelő „megbecsülés” illeti meg, vagyis neki is megvan a társadalmi hierarchiában a maga helye és rangja. Mindez elsősorban az adott személy társadalomban betöltött szerepéből következik: *„Az osztálytagozódás eredetét ekképp a társadalmi munkamegosztásban s a funkcióknak konvencionálissá vált társadalmi értékelésében kell keresni. Az egyén osztálytudata a társadalom kialakult értékrendjére támaszkodik: ez adja annak hitelességét, a tárgyilagos erőt.”*³¹⁴ E helyütt is markánsan tetten érhető Ottlik konzervatív szemlélete és értékrendje.

A politikai dialektika egy további fontos intézményével is behatóan foglalkozik. Az érdekképviselet és annak modern formájaként létrejött politikai pártok funkciójáról a következőket írja: *„A politikai pártnak bizonyos tekintetben ugyanaz a funkciója, mint az érdekképviseleti szervezeteknek: a társadalmi osztályokat, rétegeket alaktalan és cselekvőképtelen sokaságokból társadalmi csoportokká, azaz állandósult organizációval,*

³¹² Uo. 43.

³¹³ Uo. 44–45.

³¹⁴ Uo. 48.

»szervekkel« rendelkező élő valósággá tömöríti és alakítja.”³¹⁵ Míg a klasszikus érdekképviselőt célja az adott osztály, illetve mesterség, foglalkozási csoport „legitim” érdekeinek a közérdek határai közötti védelme, a fennálló hatalmi erőviszonyok között elérhető legkedvezőbb kompromisszum elérése, addig a pártok világnézeti alapon folytatnak politikai küzdelmet, és céljuk nem elsősorban a kompromisszum, hanem a győzelem kivívása, a politikai hatalom meghódítása.

Ottlík *A politikai rendszerek története* című művében a pártrendszer működésének rövid elemzését adja. Definíciószerű meghatározása szerint: „*A politikai pártok nem egyebek mint szűrők, amelyeknek feladata a társadalmi érdekcsoportokat világnézetek szerint »megszűrni«, rendezni és azokat így lecsökkentenni arra a számra, amely a politikai harc racionalizálását lehetővé teszi, azaz biztosítja, hogy a politikai harc rendes mérkőzés formáját öltse és ne fadjuljon általános tumultussá.*”³¹⁶ Ezért egy pártrendszer annál jobban megfelel a célnak, annál „normálisabb”, minél kevesebb számú párt verseng egymással. Természetesen nem lehet versengő pártrendszerrel beszélni ott, ahol a pártok száma egyre csökken, mert így a „világnézetek küzdelméről” nem lehet szó: „*A »párt« ebben az esetben – írja Ottlík – csak névleges párt, a valóságban az állami apparátus egy alkatrésze, az állami hatalom egy szerve.*”³¹⁷ Az „értelmes pártalakulás” feltétele, hogy a társadalomban a különböző érdekcsoportokból szabadon alakulhassanak politikai pártok. Mindenfajta „mesterséges” hatalmi befolyás csak negatív következményekkel járhat a pártrendszerek alakulására.

A „pártharcok dialektikája” kapcsán megállapítja, hogy a politikai párt kétségkívül „ellenzéki alakulat”, annál inkább számíthat sikerre, minél élesebben fordul szembe a fennálló hatalommal. Ugyanakkor a pártok „küldetése”, hogy az adott ország kormányzásában részt vegyenek, azt befolyásolják. Ehhez elsősorban világnézeti alapon törekszik híveit mozgósítani. Ottlík kiemelkedően fontosnak itéli a kormányzáshoz szükséges képességek – pl. „ismeretek, tapasztalatok, intuíciók, ítélőerők és erkölcsi tulajdonságok” – meglétét, s csupán másodlagos jelentőségűnek gondolja a világnézeti meggyőződést. E „járulékos tényező” ugyanakkor mégis fontos eleme a kormányzásnak, illetve az arra való törekvésnek, hiszen

³¹⁵ Uo. 49.

³¹⁶ OTTLIK László (1940b): *A politikai rendszerek története...*, 64.

³¹⁷ Uo.

a világnézet jelenti egy politikai párt „metafizikai azonosságát”. A pártok világnézeti alapját – melyre a pártharcok során az ellenfelek részéről kritikai összűz zúdul – összetett jelenségnek tekinti: *„Minden világnézet... két abszolútumnak egymással való összefüggését fejezi ki. Ez a két abszolút adat, amellyel egy politikai párt világnézetét meghatározhatjuk, egyfelől politikai eszméinek foglalatja, másfelől ama társadalmi osztályhoz tartozó embertípusnak jellegzetes gondolkodásmódja, amelyre a párt elsősorban apellál, amelyből híveinek törzsökös tábora, közönsége kikerül. A politikai hatalomért vívott harcában, taktikai helyzetéhez képest a párt hol politikai eszméit – szoros értelemben vett világnézetét – tartja szem előtt, hol azt az osztályt és a hozzá tartozó embertípust, amelyre elsősorban támaszkodik. Ehhez képest gyakorlati attitűdje inkább individualisztikus, vagy inkább kollektivistikus hangsúlyt kap.”*³¹⁸

Ottlik – Szabó József véleménye szerint – e két „irányzat” ellentétét egészen eredeti módon fogja fel. Ha a pártvezetők optimistán ítélik meg a helyzetet, s úgy vélik, hogy a politikai hatalmat „rohammal” el tudják foglalni, akkor arra fognak hajlani, hogy kollektivistikus hangsúllyal fogalmazzák meg eszméiket. Ez szerinte azt jelenti, hogy annak az osztálynak az embertípusát, amelyre az adott pártalakulás „apellál”, a többenél különbnek, a nemzet vagy akár az egész emberiség elit típusának tekinti, s egyben igényt formál arra, hogy az „egészt” („a” nemzetet, „a” társadalmat, „a” civilizációt, az emberiséget) képviselje, s e révén a társadalom többi elemén uralkodjék és a politikai hatalom monopóliumát magának tartsa fenn. Ha viszont a helyzet óvatosságra int és a pártvezetők nem tartják magukat elég erősnek a közvetlen „agresszív” fellépésre, akkor individualisztikus hangsúllyal fogalmazzák meg világnézeti célkitűzéseiket, és az emberi egyenlőség eszméje alapján tagjainak a hatalmon lévő csoport tagjaival egyenlő jogokat, szabadságot, boldogságot követelnek. A közvélemény folyamatos „egyensúlyváltozásai” közepette az egyes politikai pártok e dinamizmus segítségével szinte észrevétlenül tudnak attitűdöket változtatni, anélkül hogy világnézetüket valójában megváltoztatnák.³¹⁹ Mindebből arra a következtetésre jut, hogy a hatalmon lévő csoportoknak a kollektivistikus felfogás felel meg inkább, az ellenzékben viszont az individualisztikus beállítódás tesz jobb szolgálatot. Vallja, hogy a szilárd politikai vezetéshez „ügyünk igazságába vetett meggyőződésre”

³¹⁸ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 57.

³¹⁹ Uo. 59.

és önbizalomra, vagyis saját erőkbe vetett hitre van szükségünk, amelyet csak a saját „természetes felsőbbségünkbe” vetett kollektivistá szellemű meggyőződés biztosíthat.

Ezt követően még szót ejt az alkotmányformák, a forradalom és az egy-pártrendszer kérdéséről. Az alkotmányformák kapcsán megjegyzi, hogy az alkotmányosság „formái” a politikai dialektika szempontjából nézve nem egyebek, mint „*jogászi architektonikával kiépített homlokzatai a hatalomért küzdő, vetélkedő erők... kompromisszumainak*”.³²⁰ E „statikus homlokzat” mögött a politikai vita eszközével tovább folyik a küzdelem az egyezkedő felek között. Az alkotmányos keretek, amelyek – álláspontja szerint – mindig történelmi kompromisszumok eredményeiként jönnek létre, a „jogászi logika szabatoságával rendezik a tények erejéből s a [társadalmi – Sz. J.] funkciók természetéből eredő munkamegosztást” a kormányzat, a törvényhozás, a közigazgatás és a többi érintett között. A forradalom mindezekkel szemben erőszakos „megoldás”, vagyis az alkotmányos kompromisszum törvényes jogi rendje szempontjából illegális tevékenység: „*Másfelől [erkölcsi értelemben – Sz. J.] jogos – legitim – a forradalmat szervező és irányító »ellenzéki« párt vagy pártok s az általuk képviselt társadalmi osztályok világnézete szempontjából, amely eleve szemben állott az alkotmány kompromisszumos rendjével. És ugyancsak jogossá válik a forradalom a közvélemény szemében, amely éppenséggel utólag – »post eventum« – ítélt, »legitimáknak...*”³²¹ A forradalmi erőszak eszközével a „győzelmes” párt – Ottlik szerint – a maga világnézetének kizárólagos legitimitása alapján szervezi újjá a politikai rendszert. A politikai párt jellegzetes ismérveként említi, hogy törekvései végső sikerét csak akkor éri el, ha a kedvező forradalmi „konjunktúra” kiaknázásával, a többi párt „kiküszöbölésével” megteremti az egypártrendszert, s ezzel a maga kizárólagos és korlátlan uralmát: „*Ha... az egyéni abszolutizmus a politikai fejlődés kiindulópontja, a pártabszolutizmus az a végpont, amely felé a politikai dinamika benső kényszerénél fogva halad.*”³²² Ottlik saját demokráciainterpretációjából kiindulva állítja, hogy a korlátlan egypártrendszer csak a legszélesebb demokratikus alapon, csak a széles tömegek meghódítása révén lehet megalapozható. Saját kora tapasztalataként megállapítja, ha egy állam népessége mindinkább azonossá válik azzal

³²⁰ Uo. 63.

³²¹ Uo. 71.

³²² Uo. 72.

az egy osztállyal, amelynek politikai képviselőjét az adott párt programjában felvállalta, annál inkább lesz belőle „egyszélyű” társadalom.³²³ „Az egyszélyű társadalom természetesen egypártú társadalom és pártja eo ipso csak demokratikus lehet: hiszen az egész népsokaságot képviseli.”³²⁴ a demokráciát a pártdiktatúrával, illetve az egypártrendszerrel szembeállító politikai álláspontot a legnagyobb tévedésnek nevezi, mely a „misztifikáció birodalmába” tartozik: „Diktatúra és demokrácia nemhogy nem ellentétek, hanem egy és ugyanazon politikai rendszernek eleve egymásra utalt, egymást kereső alkatrészei.”³²⁵

A „politikai egység” alcím alatt a nemzet, nemzetiség, asszimiláció, disszimiláció, nemzetformák és a zsidóság³²⁶ kérdéseit tárgyalja. Elsőként az állam „azonosságát” biztosító nemzet mint sajátos entitás fogalmát járja

³²³ A korabeli „egyszélyű” társadalmak két fajtájáról egy lábjegyzetben a következőket írja: „A marxizmus – mint ismeretes – egy »osztály nélküli« társadalom megteremtésében látja a fejlődés eszményét; az újabb »jobboldali« romantizmus viszont az »egyszélyű« társadalomért rajong. A két álláspont elvileg élesen szemben áll egymással. Az »osztály nélküli társadalom« a szélsőséges individualizmus eszménye, amelyben éppenséggel csak maguknak élő egyének vannak – holott az »egyszélyű társadalom« a kollektívizmus teljes diadalát, az egyeseknek tökéletes standardizálását és egyetlen tagolatlan kollektívumban való maradéktalan felolvadását jelenteni. Azok után, hogy amiket a pártharcok dialektikájáról tudunk, nem csodálkozunk azon, hogy a valóságban a marxizmus is elérkezett az egyszélyű: t. i. proletár-társadalomhoz. Ezen alapszik a bolsevizmus gyakorlata (nem elvi!) és »átmeneti« kollektívizmusa: a proletariátus forradalmi diktatúrája, illetőleg a kommunista egypártrendszer.” (Uo. 73–74, 6. lábjegyzet.)

³²⁴ Uo. 73–74.

³²⁵ Uo. 74.

³²⁶ Ottlik az 1938-as zsidótörvény apropóján a *The Hungarian Quarterly*-ben írt cikkében a nyugati olvasó számára részletesen ismerteti a „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának” megteremtését célzó új numerus clausus törvényt. Vö. OTTLIK László (1938c): *The Hungarian Jewish Law. The Hungarian Quarterly*, vol. IV. no. 3. 399–412. Szeffű Gyula a még kéziratban lévő műről véleményként azt írta, hogy „kitűnő”, „tanulságos és igen tartalmas cikk” a „zsidó-kérdésről”, de javasolja annak rövidítését. Lásd Szeffű Gyula 1938. július 19-én kelt levele Ottlik Lászlóhoz. OSZK Kézirattár Fond 1/2441-2442 [21940]. Arra vonatkozóan nincs semmilyen adat, hogy a cikkben kifejtett véleményét befolyásolta-e az a tény, hogy a korabeli kormányzat magas beosztású tisztviselőjeként „ragadott tollat”. A szövegben statisztikai adatok, illetve közismert hazai történelmi események és ebben a zsidóság szerepvállalásának részletezésén túl szó esik az esetleges mentesülés lehetőségeiről is. Az alapvetően kormányzati „tájékoztatási” szándékokat tükröző, végső soron apologetikus írás az antiszemitizmus hazai és nemzetközi okaira vonatkozóan sztereotíp indokokat tartalmaz. Így többek között olvashatunk az antiszemitizmus okaiként a szembeszökő zsidó túlsúlyról,

körül.³²⁷ A már korábban egyértelművé tett álláspontját megismételve a nemzetet „államalkotó”, „államfenntartó” társadalomnak nevezi,³²⁸ illetve megállapítja, hogy az egyik sem lehet meg a másik nélkül: „*A nemzet éppen fogalma és lényege szerint államalkotó társadalom, noha igaz, hogy mégis »társadalom«, amelyet nem merőben egy hatalmi apparátus, hanem konvenciók, íratlan szabályok, normák ereje tart össze.*”³²⁹ Ez utóbbit nevezi a nemzet (nemzetiség) szellemiségének.³³⁰ E szellemiség biztosítja az adott nemzet önazonosságát, melynek képzete a politikai (közjogi) rendszerváltozások egész sorozatán át fenntartja a nemzeti lét folytonosságát. Mindez két elemre támaszkodik, így az általa „hagyományos nemzeti értékrendnek” nevezett szellemi hagyatéokra, amely nemzedékről nemzedékre örökölődik, illetve az „önmaga azonosságát” kifejező nemzeti „öntudatra”, mely utóbbi szövegekben, azaz „irodalomban” („elméletek sokaságában”)

illetve az „intellektuális romlottság” elkerülhetetlen következményeinek hatásáról. Vö. OTTLIK László (1938c): *The Hungarian Jewish Law*, 411.

³²⁷ 1930-ban terjedelmes írásban teszi közzé a „nemzet és nemzetiség” kérdéskörében ekkoriban magántanárként tartott egyetemi előadásainak „vezérfonalát”. Ennek keretében az európai – angol, német, francia, szláv – nacionalizmusokat, a nemzeti determinizmus kérdését szigorúan elméleti, történeti, analitikus és „objektív szemléltörténeti összefüggések” keretében mutatja be. Számos gondolata, megfogalmazása helyet kap a *Bevezetés a politikába* című későbbi művében. Vö. OTTLIK László (1930b): *Nemzet és nemzetiség. Magyar Kisebbség*, IX. évf. 13. sz. 477–484; 14. sz. 509–522. (A további hivatkozások a különlenyomatként megjelent változatra történnek: *Nemzet és nemzetiség*. Klny. a „Magyar Kisebbség” *Nemzetpolitikai Szemle* IX-ik évfolyamából. Husvéth és Hoffer Ny., Lugoj, 1930.)

³²⁸ A több mint egy évtizeddel korábban megjelent tanulmányában erről így ír: „*Azok... akiknek erőivel az állam feltétlenül rendelkezik, akik annak engedelmeskedni erkölcsi kötelességüknek tartják: azok az államfenntartó nemzet tagjai. A nemzet tehát az államhatalom hordozóinak erkölcsi köteleke.*” [OTTLIK László (1930b): *Nemzet és nemzetiség*, 4.] *Bevezetés a politikába* című művének „könyomatos” változatában a nemzet fogalmát a következőképpen definiálja: „*A nemzet az a legátfogóbb társadalmi kötelek, amellyel szubsztanciálisan, azaz metafizikailag azonosítjuk magunkat.*” [OTTLIK László (1941b): *Bevezetés a politikába*, 73.]

³²⁹ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 78.

³³⁰ Már *A társadalomtudomány filozófiája* című művében – melyben a nemzetet tekinti a társadalmi fejlődés legmagasabb rendű termékének – a nemzeti szellem jelentőségéről a következőket írja: „*A politikai siker nem az államférfiak nagyságának, hanem a nemzetek létének, életképességének fokmérője: a szilárdan kialakult, kifejlődött nemzeti szellem a legjelentéktelenebb politikusokat is emeli, a hanyatlásnak indult, önmagával meghasonlott, szétbomló közszellem a legnagyobbakat is aláássa...*” [OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 195.]

megformulázott tételekből áll. A nemzeti öntudat elmélyülése csak olyan nemzedékekben következik be igazán, ahol egy kollektivistikus korszak el-
lem befolyása alatt nőnek fel a nemzedékek.³³¹ Könyve „könyvomas” vál-
tozatában az állam és nemzet kapcsolatáról és viszonyáról szólva a „nem-
zeti állam” előnye között kiemeli, hogy az „*állam iránti hűséget, annak
erkölcsi tekintélyét... a nemzeti érzés biztosítja: aki a nemzettel azonosítja
magát, eo ipso azonosítja magát az állammal is*”.³³²

Az asszimiláció, azaz „nemzetiségváltás” fogalmi meghatározása
kapcsán kiemeli, hogy az nem más, mint az államhatalom nélküli nemze-
tek, illetőleg nemzetrészek „felszívódása” a felettük uralkodó államnem-
zetbe.³³³ E folyamat, illetve az új nemzetiségtudat annál inkább megszi-

³³¹ „A kollektivista szellem ugyanis áthelyezi az értékhangsúlyt az egyénről a közös-
ségre, csoportra, kollektivumra, – ebben az esetben a nemzetre. Ezáltal nemzeti azo-
noságtudata egyúttal értéktudattá válik. A kollektivista nem merőben azért vallja
magát egy nemzet tagjának, mert éppenséggel annak keretében kell élnie és boldo-
gulnia, hanem, mert annak értékes lényéből őreá is fény sugárzik...” [OTTLIK László
(1942b): *Bevezetés a politikába*, 82.] Majd később megjegyzi: „...az igazi individua-
listának voltaképp nincsen hazája, sem nemzetisége”. (Uo. 83.)

³³² OTTLIK László (1941b): *Bevezetés a politikába*. Ottlik László egyetemi ny. r. tanár
előadásai alapján..., 70.

³³³ A hivatkozott „könyvomas” művében a „liberális-nacionalista” nemzetfogalom
„tág” értelmezésébe belekerültek a „nyelvükben fölületesen asszimilált, idegen lelkü-
letű elemek, így mindenekelőtt a magyar nyelvű zsidóság nagy tömegei...” (Uo. 70.)
a nemzeti azonoságtudatát egyszer elvesztő zsidóságot a „metafizikai hontalanság”
mintapéldájának tekinti. Véleménye szerint így vált a „modern” zsidóság egy „világ-
történeti sorstragédia hőisévé”. (Uo. 73.) Állítása igazolásaképpen egy első világhá-
ború alatti személyes élményét osztja meg olvasóival: „*Mint frontkatona annakidején
nem egy zsidó bajtársat ismertem, aki kötelességteljesítésben, vitézségben és ál-
dozatokészségben ragyogó példát mutatott mindnyájunknak. Közülük több hősi halottnak
emlékét mindhalálig kegyelettel fogom megőrizni. De a velük való intim beszélgetések
folyamán mindig kiderült, hogy magatartásukat szívük mélyén oktanal fényűzésnek
tekintik s egyáltalában nincsenek meggyőződve annak helyességéről. Az ügyet, ame-
lyért életüket kockára tették s fel is áldozták, jó ügynek tartották, de nem az ő ügyük-
nek. A legjobbak közülük olyan önkéntes lelkesedéssel ontották véréüket, mint a[z] ...
idegen szabadsághősök a 48-as honvédseregben. Magyaroknak vallották magukat, de
metafizikai azonoságtudatuk eltéphetetlenül a zsidósághoz fűzte őket s világos volt,
hogy ugyanazzal az egyéni gavallériával állottak volna helyt adott esetben az angol,
francia vagy olasz nemzet oldalán. Ugyanekkor számos magyar katonával volt dol-
gom, aki nem volt hős és a legcsekélyebb ürügyet is szívesen felhasználta arra, hogy
a tűzvonalból kikerülhessen. De mindegyik pontosan tudta, hogy a tűzvonalba állni
nem fényűzés, hanem keserű »kutyakötelesség«, hogy az ügy, amelyért szenvednie kell,
ha jó, ha rossz: mindenképpen az ő ügye...*” (Uo.)

lárdul, minél több nemzedék van „mögötte”. A disszimiláció alapvetően a „nemzetiségi” mozgalmak működésének velejárója, amikor „*a nemzettestet »nemzetiségi« csoportokra s az államterületet is... különböző közjogi vagy legalább is közigazgatási egységekre, »autonóm« jogterületekre igyekeznek széttagolni*”.³³⁴ A végső cél sok esetben az asszimiláció ellentétékekppen egy „új nemzet”, illetve „nemzeti állam” megteremtése. E törekvésekből született meg szerinte a nacionalizmus eszmerendszere és jól ismert axiómái: „*A nemzet addig terjed, ameddig a »nemzeti« nyelv. 2. Az ország addig terjedjen, ameddig a »nemzet«.* 3. *A »nemzet« addig terjedjen, ameddig az ország: vagyis az országban mindenki csak egy nyelven beszéljen.*”³³⁵ Mindennek negatív következményeként lesz

A Politikai génius – politikai elit című 1944-ben megjelent írásában is érinti a zsidóság kérdését. Ezzel összefüggésben megállapítja: a 19. századi liberális társadalomszemlélet abból a feltevésből indult ki, hogy a társadalmat magára kell hagyni, szabaddá téve az egyének versenyét és ez a verseny gondoskodik arról, hogy mindenütt a „legjobbak” érvényesüljenek. Csakhogy ez a felfogás – Ottlik szerint – olyan országokból terjed szét a világban, ahol az üzleti, kereskedői képességek régi és virágzó „iskoláival” rendelkeztek, mely az évszázadok során a társadalom szerkezetét jelentősen befolyásolta. E képességek későbbi érvényesüléséhez pedig nem volt másra szüköség, mint szabadságra. Majd kijelenti: „*Azt persze már régen elfelejtette mindenki, hogy a szabadság e korszakát megelőzte a »merkantilizmus«: az ipart és kereskedelmet pártoló »mécénás« fejedelmek és államférjak hosszú és következetes tevékenysége, amelynek hiányában ama kereskedői »iskola« hagyományai sohasem szilárdulhattak volna meg.*” Ugyanakkor azokban az országokban, ahol a történelem menete nem eredményezett hasonló állami „gyámoltó” patronálást, a liberális korszak „reformjai” nem pótolhatták a „*tehetségek évszázados iskoláját s a gazdasági szabadságok, a liberális magán- és kereskedelmi jogrend kialakítása elsősorban az idegenből bevándorolt tehetségeket juttatta szóhoz. A hazai »zsidókérdés« megszületésének ez a titka és nem az, hogy a magyar »faj« nem termel kereskedelmi képességeket.*” [OTTLIK László (1944a): *Politikai génius – politikai elit*, 40.] A „bevándorlás” – a nemzedékről nemzedékre továbbadott tudás – Ottlik megfogalmazása szerint „*mindenütt áldásos hatással van az illető ország gazdasági és kulturális életére*”. Mindez együtt jár a „gazda-társadalomba” való beolvadással, asszimilációval, amely egyben a többségi társadalomra is jótékony hatást gyakorol. Ugyanakkor markáns véleményt fogalmaz meg, amikor azt állítja, hogy e kölcsönös, pozitív hatásmechanizmusban „*a zsidóság éppen asszimiláhatatlanságánál fogva válik feltűnő kivétellé*”. (Uo. 41.) E gondolatainak olvasásakor is a korabeli konzervatív keresztény középosztály nagy részét jellemző szemléletmódot tükröző véleménnyel szembesülhetünk.

³³⁴ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 86.

³³⁵ Uo. 94.

a nacionalizmusból „imperializmus”, a nemzetek függetlensége követelményéből pedig a más nemzetek feletti uralom kialakulása.

A politikai egység utolsó gondolati elemeként ír a „nemzetformákról”, illetve az azt meghatározó tényezőkről. Ezek között említi meg a politikai hatalmat, mely a nemzetet „rácba szedi”, a vallást, amely „lelkét megformálja”, valamint az irodalmat, mely a nemzet azonosságtudatát („nemzeti mitológia”) megfogalmazza. Mindezek alapján a társadalomfejlődés aránylag magas fokán jönnek létre az „egyoldalú” fejlődési irányt jelentő „államnemzetek”, a „vallásnemzetek” és a „kultúrnemzetek”, vagy – Ottlik szerint helyesebben – az „irodalomnemzetek”, amelyek a modern civilizált világban ma már eredeti alakjukban nem fordulnak elő. Csupán a vallásnemzetek „ásatag” maradványaként említi meg a zsidóságot, melyet álláspontja szerint egyaránt lehet vallásnak, „fajnak”³³⁶ vagy másképpen „rassznak”, illetve nemzetiségnek tekinteni. Sőt negyedik entitásként megemlíti, hogy a zsidóság „társadalmi osztálynak” is tekinthető, hiszen döntő többségük a vagyonos polgárságba, illetve a belőle „kisarjadt” értelmiségbe tartozik. A liberális polgári individualizmus idején ez utóbbi sajátosság eredményezte az asszimilációjukat a befogadó társadalmakba. Ugyanakkor egy ellentétes, disszimilációs folyamatra is felhívja a figyelmet. A bolsevizmus „szervezőinek” sorában a zsidóság szerepvállalását „feltűnőnek” nevezi. Ezzel kapcsolatban – nem kevés élel – megjegyzi, hogy „[a] bolsevizmusban a zsidó értelmiség »másodgarnitúrájának« a proletariátusra mint uralkodó osztályra támaszkodó kollektivistikus hatalmi törekvései jutottak érvényre”.³³⁷

6.6. Az újkori politikai rendszerek elmélettörténeti megalapozása

Ottlik *A politikai rendszerek története* című munkájában az újkori társadalomtörténet három nagy politikai tényezőjének a fejedelmi hatalmat, a történelmi rendiséget és a polgárságot jelöli meg, melyek ádáz harcot

³³⁶ A korábbiakhoz hasonló természetű megállapítást tesz a zsidókkal kapcsolatosan könyve egyik lábjegyzetében: „*Markáns »faji jelleg« ennek ellenére nem embertani adatokban mutatkozik – ezek elmosódnak az átlagban –, hanem fiziognómiai jellegzetességekben, s ezekben nagy rész illeti a habituálisan szerzett tulajdonságokat: pl. a tipikus arcjáték következtében kialakult redőket.*” (Uo. 97, 13. lábjegyzet.)

³³⁷ Uo. 98.

folytattak a politikai hatalom birtoklásáért. Elemzésében e történelmi folyamatot egészen az első világháborúig – utalva a nagy 18–19. századi eszmerendszerek lényegére és hatásmechanizmusára – igyekszik végigvezetni. A küzdelem alapvetően a hatalom gyakorlásának módjáról, a megfelelő politikai rendszer kialakításáról szól, ami elsősorban a már bemutatott három államforma (autokrácia, arisztokrácia és demokrácia) közötti rivalizálást eredményezett.

A középkor – pontosabban fogalmazva a kora újkor – jellemzésére alapvetően a polgárság politikai rendszert befolyásoló hatását veszi górcső alá. Megállapítja, hogy a polgárság az a társadalmi csoport, amely egyformán érdekelt a biztonság és a szabadság eszméjének gyakorlati érvényesülésében. A polgár mint „bourgeois” a politikai rendszert a saját képére igyekezett formálni; ennek lett a 19. századi végkifejlete a „liberális jogállam” létrejötte. Az ehhez vezető út a középkor évszázadaiban nem volt mentes küzdelmektől. Ottlik szerint a polgár szabadságát és biztonságát elsősorban a „hűbéri anarchia” fenyegette, amellyel szemben a királyi hatalommal lépett szövetségre. A fejedelmi hatalomnak ugyancsak a hűbéres nemesség volt a legfőbb ellenlábasa a központi államhatalom, illetve annak „szuverenitása” megteremtésében. A polgárság számára a legelső és legfontosabb szempont az élet- és vagyonbiztonság, s ezt fenyegette leginkább a feudális anarchia; éppen ezért „*a vagyonos és intelligens polgárság készen áll[t] a fejedelmi hatalom szolgálatára pénzzel, tollal, sőt fegyverrel is*”.³³⁸ Minden központosítási kísérlethez – állapítja meg a szerző – az uralkodónak katonaságra, a királytól függő tisztviselőkre és mindenekfölött pénzre volt szüksége. A polgárság elsősorban az adóztatás révén a központi államhatalom anyagi, illetve részben az értelmiségi pályák révén intellektuális bázisát tudta biztosítani.

A fejedelmi abszolutizmus – melynek három klasszikus európai modelljét (angol, francia, német) tekinti át – kiépítésének folyamatában teremtődtek meg a modern állam működésének előfeltételei, illetve jön létre a modern értelemben vett „szuverén államhatalom”. Ottlik Bodin tételét citálva jellemzi az abszolút szuverenitást, mely a római jog híres maximája szerint „*legibus soluta potestas*”, a törvényektől független hatalommal bír. E rendszer kialakulása paradox módon éppen a hűbérurak egyre inkább abszolúttá váló „territoriális” hatalmából fejlődött ki azáltal, hogy a küzdelem végén a fejedelem vált az ország mint egyetlen nagy

³³⁸ OTTLIK László (1940b): *A politikai rendszerek története...*, 10.

domínium hűbérurává. A merkantilizmus gazdaságfilozófiája az ország egészét egy központból abszolutisztikus eszközökkel irányító hatalom piacvédő logikájára épül. A reformációt követően az egyházak is a monarcha államot egyesítő akaratának a támogatóivá, sőt támaszává váltak. Szerinte e téren mindenképpen új fejlemény, hogy a keresztény egyházak megosztása lehetővé tette, hogy az abszolút fejedelem valamelyik felekezet „rokonszenvét” mindig meg tudta szerezni, mert „nem a hitelvek szerinti meggyőződés, hanem a politikai hatalommal szemben elfoglalt helyzetük határozza meg a politikai nézeteiket”.³³⁹

Az abszolutizmus politikai ellenzékében a nemesség mellett hamarosan a polgárság egy része is megjelent. A biztonság mellett a szabadság követelménye egyre inkább felértékelődött. Ottlik szerint mindez a „természetjogi liberalizmusban” jut kifejezésre, melynek megjelenési formája a „liberális” alkotmányosság, azaz a „konstitucionalizmus” elmélete. Ennek előzményét a középkori ún. alkotmánylevelekben véli fölfedezni, amelyek mint formális szerződések, egykor a király és a vele összeütközésbe került rendek között kötöttek. A természetjogi gondolkodás nem csupán a jog tartalmi sarokpontjait, hanem azt a „formát” is védte, amelybe „öntve megállapított”. A „pacta sunt servanda” elv így vált az újkori természetjogi felfogás egyik alapelvévé. A középkori hagyományhoz ragaszkodó konstitucionalizmus – Ottlik megállapítása szerint – tagadta a király önálló törvényalkotási jogát, már csak azért is, mert az abszolutizmus nem eredményezte mindazt, amit a polgárság (béke, biztonság, jogegység stb.) remélt tőle. A mindenbe beavatkozó „atyai” kormányzás az ésszerűség helyett az önkényességnek és az ötletszerűségnek nyújtott táptalajt, továbbá a régi rendi világ örökségét, sőt kiváltságainak jó részét sem számolta fel. Úgy véli, hogy a polgárság ekkoriban még nem szakított a monarchikus eszmével, a királyi hatalmat elsősorban az „ésszerűség uralma” alá kívánta rendelni. Ennek megvalósítását az ókori – főképpen arisztoteliai – természetjogi indíttatású jogfelfogás aktuális interpretálására kívánta alapozni: „A törvény... nem emberi akarat, hanem a tiszta ész megnyilatkozása: következésképpen e klasszikus felfogás alapján nehézség nélkül össze lehet egyeztetni a középkori sztatikus jogfelfogást az újabb kornak ésszerű haladására, reformokra törekvő dinamikus szellemével.”³⁴⁰ Ezzel teremthető meg az a „polgári” állam, amelyben nem

³³⁹ Uo. 16.

³⁴⁰ Uo. 20.

az emberek, hanem a törvények kormányoznak. Ottlik szerint a törvényes rend és az észszerű törvények eszméjének diadalútját nem csupán az észjogi, természetjogi gondolkodás, hanem az újkori természettudomány is elősegítette. A természet állandó törvényeinek a kutatása mély hatással volt a „kultúremberiség” és így a polgárság szellemi elitjének a szemléletére. A természet törvényeinek felismerése és az azokhoz való alkalmazkodás a természet világában való tájékozódást tette lehetővé. Nem csoda, ha a társadalmi elitet hatalmába kerítette az az érzés, hogy a társadalmi és állami életben is hasonló módon lehet tájékozódni.

A természetjogi liberalizmus eszmeisége álláspontja szerint az angol alkotmányos rendben valósult meg a legjellemzőbb módon. Az 1688/89-es „dicsőséges forradalom” eredményeképpen kialakult „konzervatív alkotmányosság” az európai történelmi fejlődéshez képest eltérő társadalmi viszonyok között formálódott. Míg a kontinentális Európában ekkor a feudális abszolútizmusok éltek a virágkorukat, addig Angliában a királyi hatalom közjogi jellege dominált, amely a közgondolkodásra termékenyítő hatást gyakorolt. A szigetországban ekkor a fejedelmi önkény és a hagyományos közjogi rend között kellett választani. A választás ugyanakkor nem lehetett kétséges hiszen *„az angol polgárság helyzetében a szabadság és a biztonság érdekei ugyanegy irányba mutattak és nem álltak egymással ellentétben, mint a kontinentális viszonyok között. Hiszen az angol polgárnak biztonságát is ugyanaz a tényező veszélyeztette, mint szabadságát: az önkényes, okvetetlenkedő, szeszélyes és mindenbe beavatkozni kívánó fejedelmi kormányzat. Ezzel pedig egy olyan kormányrendszer állott szemben, amely nem volt ugyan az ésszerűség megtestesülése, de amelyre a polgárságnak közvetlen és erőteljes befolyása volt.”*³⁴¹

Az angol politikai filozófiai gondolkodás két korabeli klasszikusa közötti különbséget a biztonság, illetve a szabadság utáni vágy eltérő előnyben részesítésében látja. Hobbes politikai elméletét az „egyetlen valóban lángeszű modern kísérletnek”, az abszolútizmus természetjogi megalapozásának, így a rend és biztonság megteremtésére irányuló törekvésnek tekintette. Locke állambölcséletében ugyanakkor a „hagyományos alkotmányos rend” melletti hitvallást, a tulajdon, a gazdálkodás, a vallás szabadságának elvi követelményével való összekapcsolását látja. Ottlik szerint Locke a szabadságok biztosítékát alapvetően a hagyományos alkotmányos rendben véli fölfedezni, amit a „középkori” természetjogi

³⁴¹ Uo. 22–23.

szerződéselmélet formájában vázol fel. Elméletében az ellenállás joga hangsúlyosan jelenik meg, amelynek legfőbb értelme, hogy indokolt esetben igazolja az „örökös” király eltávolítását a trónról. Az ekképp létrejött polgári társadalomban elsősorban a „tulajdon” (élet, szabadság, vagyon) védelmére a politikai hatalom törvényeket alkot. A törvény feladata elsősorban az, hogy megvédje és kiterjessze a szabadságot: *„Az állam hatalma nem szolgálhat egyébre, mint arra, hogy a szabadságot biztosítsa s következképpen az alkotmányosság főfeladata az államhatalom szigorú körülírása.”*³⁴² Ottlik ezt a felfogást tekinti a liberalizmus „ösforrásának”, amely az államhatalommal túlnyomóan „negatívisztikusan” áll szemben. Az 1689. évi „Bill of Rights”-ot, az angol alkotmányjog alapokmányát ezért nem tekinti másnak, mint annak felsorolását, hogy a központi államhatalomnak „mit nem szabad” tennie. Majd később megjegyzi: *„Az angol liberalizmus... alárendelt szerepet szán az államnak, mindazonáltal erős államot feltételez, nem merő »éjjeli őrt«, mint ironikusan mondogatták, mert csak erős államhatalom tudja a polgárság békéjét, szabadságát és tulajdonjogait sikerrel megvédeni.”*³⁴³

Ottlik szerint a francia polgárság, ellentétben az angollal, a biztonságot a szabadság fölé helyezte, sőt anyagi biztonságát is az abszolutista rendszer működtetéséhez kötötte. Bár Voltaire és Montesquieu a „szabad alkotmányosság” angol elméletének közvetítőiként erős hatást gyakoroltak a francia közgondolkodásra: *„[a]z angol alkotmányosság presztízstét Franciaországban nem is annyira a szabadság-ideológia, mint inkább a »törvényes rend« eszméje alapozta meg, de a törvény fogalmát a francia szellem elsősorban nem a természetjogi, hanem a természettudományi értelemben fogja fel. A törvényes rend nem az állam, hanem a »dolgok« törvényeinek rendje, természetes és ésszerű rend, amelynek a törvényeit fel kell kutatni és alkalmazni, ha a kormányzás feladatát helyesen akarjuk megoldani.”*³⁴⁴ A felvilágosodás eszmerendszere Ottlik szerint megkívánja az államférfiaktól, hogy a társadalmi valóság természettörvényeit úgymond „kifürkésszék”, és az állam törvényeit ennek szellemében alkossák meg. Vallja, hogy a francia felvilágosodás nagy gondolkodói – például Voltaire és Diderot II. Frigyeshez, illetve II. Katalinhoz fűződő viszonyát említi – nem ellenségei az abszolutizmusnak. Esményképükben

³⁴² Uo. 26.

³⁴³ Uo. 49–50.

³⁴⁴ Uo. 27.

visszaköszön a platóni értelemben vett bölcs uralkodó, aki a filozófusok tanácsaira hallgatva kormányozza az országot. E sorban talán az egyetlen kivétel az angol állambölcseleket követő Montesquieu, akinek a felfogását ekképp foglalja össze: „...a szabadság biztosítását csak úgy vélte elérhetőnek, ha az állami főhatalom funkcióit – törvényhozást, kormányzást, igazságszolgáltatást – különböző személyek egymástól független tekintéllyel gyakorolják, úgy hogy az egyik hatalom »megállíthassa« a másikat...”³⁴⁵ Ezzel szemben a fiziokraták alapvetően etatisztikus nézeteket vallottak, csupán a gazdaság működésében képviseltek liberális elveket. A francia felvilágosodás eszmerendszere Ottlik szerint meglehetősen sokszínű és összetett, amelyben egyaránt tetten érhető az etatizmus és a liberalizmus, az állami mindenhatóság és az egyéni szabadság egymással konkuráló értékrendje, alkalmanként diffúz összekapcsolódása. Ugyanakkor az 1789-es forradalmat megelőző időszakban a francia polgárság elfordult a fejedelmi abszolutizmus rendszerétől és az angol liberális (parlamentáris) monarchiát és alkotmányos berendezkedést tekintette mintának. a népképviselő és a miniszteri felelősség intézményes megvalósulása az 1791-es „alkotmánylevélben” a polgárság követeléseként jelent meg. Ezzel létrejött Ottlik terminológiájával az újkor első „individualisztikus” vagy másképpen „atomisztikus demokráciája”, mint sajátos új politikai rendszer, mely távol állt a mintául szolgáló „anglomán konstitucionalizmustól”. De ugyancsak elhibázottnak tartja az individualisztikus demokrácia – és így a liberalizmus – egyik alapintézményét, a Locke-nak és Rousseau-nak tulajdonított népszuverenitás-elméletet: „Arra még nem volt példa, hogy a hatalom valóban úgy jött volna létre, amint azt a népszuverenitás spekulatív elmélete elgondolta: az egyes önálló és egyenlő individuumok önkéntes megegyezése és a közöttük létrejött szerződés alapján.”³⁴⁶ Így vált – véleménye szerint – az 1789-es francia forradalom a demokrácia „nagy világtörténelmi laboratóriumává”, amely „kísérletileg” kimutatta, hogy a hatalom az atomizált társadalomból konszenzusos módon nem jöhet létre, „csupán a régi kínos úton, kisebb-nagyobb csoportok bandaszerű összeverődése, terrorisztikus fellépése és végül az alaktalan »atomizált« tömeg alávetése és megszervezése által...”³⁴⁷ „Elemi” lehetetlenségnek nevezi a népszuverenitás „dogmáját”, amely az egyes államalkotó individuumok tökéletes

³⁴⁵ Uo. 28–29.

³⁴⁶ Uo. 34.

³⁴⁷ Uo. 35.

egyenlőségéből indul ki. A modern individualisztikus demokrácia atyjának nevezett Rousseau-val szemben Ottlik megállapítja: „*Hatalom csak ott van, ahol fegyelem, ahol az emberek parancsoknak engedelmeskednek, s ahol az egyik parancsol, és a másik engedelmeskedik; ahol az egyesek nem az egyenlőség, hanem az alá- és fölérendeltség viszonyában vannak egymással.*”³⁴⁸ Mindebből azt a következtetést vonja le, hogy a demokrácia mint „kormányforma” sohasem valósítható meg; ugyanakkor a demokrácia „állandó alkotórésze” lett a politikai „atmoszférának”, mint minden kormányzás állandó „árnyéka”, illetve egy demokratikus „mítoszt” teremtve lélektani befolyást gyakorol a politikai közéletre.

A demokratikus mítosz egyik legismertebb kreációjának nevezi a 18–19. század fordulóján kialakuló nacionalizmust. A modern nacionalizmust a patriotizmus új, demokratikus formájának tekinti. Míg a „*régi hazafi szerette a hazát, mert hozzá tartozott: de nem annyira a haza volt az övé... mint inkább ő a hazáé*”, addig az „új nemzet”, amelyből a király, a nemesség, a papság mint „régii nemzet” ki volt zárva, „*egyértelmű volt a szuverén demokráciával, amelynek a haza most már közös birtoka*”.³⁴⁹ Így találkozik össze Ottlik szerint a többségi uralom fogalmában a demokrácia és a nacionalizmus, amely sajnálatosan vezetett ahhoz, hogy a modern nemzet – szemben a patriotizmus hagyományos szellemével – a kisebbségek „notórius” elnyomójává vált.

A nagy francia forradalom végkifejlete Napóleon „cezarizmusnak” nevezett egyeduralmi rendszerének kialakításával teremtette meg szerte a felvilágosult monarchiák „tisztá” típusát. Napóleon a hatalmat felvilágosult szellemben a polgári észszerűség követelményeire tekintettel, a közjót szem előtt tartó egyeduralmalkodóként gyakorolva számtalan, a polgári társadalom számára oly fontos vívmányt valósított meg. Ekkor teremtődnek meg a liberális jogrend alapjai, aminek emblematisztikus dokumentuma a Code Napoléon, amely az 1789-ben deklarált „emberi jogokból” megvalósítja mindazt, ami az egyén „magánszférájához” tartozik, elválasztva az „embert” az „állampolgártól”, így a „liberalizmust” a polgári demokráciától: „*Az »ember« szabad lesz, de nem szuverén: megmarad alattvalónak: szuverén csak a nagy kollektívum, a demokratikus nemzet, amelyet az államfő (akár konzul, akár császár) egyedül képvisel és megszemélyesít. Ezzel ölt testet a jogrend világában a liberális »homo*

³⁴⁸ Uo. 35–36.

³⁴⁹ Uo. 42.

oeconomicus»: az abszolút magánember eszménye, akinek szabadságát tökéletes biztonsággal egy ellenállhatatlan államhatalom garantálja.”³⁵⁰ Ezt az erős felvilágosult államot adta a francia polgárságnak Ottlik szerint az „Első Konzul”, mely a napóleoni kodifikáció szabályozási logikájából tekintve kétségtávolan a liberalizmus elvi alapján állt: „A napóleoni törvényhozás... valójában mindazt megadta a francia alattvalóknak, ami az 1789. évi deklarációban liberális követelmény: hiszen annyiban, amennyiben a polgárok szabadságát intézményesen korlátozta, ugyancsak hivatkoztak az emberi jogok deklarációjára, amely a »törvényes közrend« érdekében hozott rendelkezések alapján minden ilyen korlátozást megenged. A polgári liberalizmus világnézetét epigrammatikusan így lehetne köbe vézni: »A polgár szabad, de a törvény mindenható.«”³⁵¹

A nagy francia forradalmat követően a restauráció időszakában Európában a nacionalizmus eszmerendszere meghatározó doktrínává vált. E korszakban a nacionalizmus egyik „forrása”, a romantika hatása jelentős befolyással bírt a közgondolkodásra. A romantika – mely számos jelentésréteggel bír – mélyén Ottlik szerint egy alapvető attitűd munkálkodik: „...szembefordulás a racionalizmussal, mindenféle mesterséges, csinált dolgok kultuszával és »visszatérés« a »természethez«, ahhoz, ami öntudatlanul, mesterkéletlenül lett és »termett«, egyszóval, ami »organikus«”.³⁵² A romantika az emberi világban két ilyen jelenséget azonosít: a „népet”, illetve a „históriai államot”. Ottlik szerint e két organikus jelenség eltérő értékelése alapján válik el egymástól a romantika két ága. Így lehet megkülönböztetni a „forradalmi” és „konzervatív”, az „idealisztikus” és „realisztikus”, illetve a „bölcseleti” és „históriai” irányt. Míg az előbbi elmélet a „német talajban termett”, utóbbi mintapéldája a Burke nevéhez köthető politikai konzervativizmus, amely a „történeti-politikai nemzetegység” csorbíthatatlanságát hirdeti. A romantika német válfajára jellemző a történeti államegység hiányában a „népi egyéniség egységére” mint természetes realitásra való hivatkozás, ahol nép alatt nem a „demoszt” – az egyesekből álló „atomisztikus” sokaságot – hanem az „etnoszt” – a „vér” és „kultúra” szellemi egységén nyugvó közösséget – értik. A romantika így válik szerinte annak a szellemi mozgalomnak

³⁵⁰ Uo. 44.

³⁵¹ Uo. 51.

³⁵² Uo. 52–53.

a determinánsává, amely a napóleoni hódítással szembeni népi (nemzeti) ellenállásban, a sajátos német patriotizmusban fejeződött ki.

Míg Franciaországban Napóleon bukását követően az állam- és kormányformák hektikus változása – Ottlik tipizálása szerint: abszolút monarchia, individualisztikus demokrácia, despotizmus, cezarizmus, arisztokratikus monarchia, arisztokratikus oligarchia – következett be, addig Angliában a választójog módszeres kiszélesítése révén haladt előre „*az arisztokratikus monarchiától az arisztokratikus oligarchiáig, majd ettől ismét a demokratikus oligarchia felé*”.³⁵³ Sajnálatos, hogy Ottlik e művében a számára mindig is vonzó angol történeti fejlődési út bemutatása kapcsán semmifajta értékítéletet tartalmazó állásfoglalásba sem bocsátkozott az egyes állam- és kormányformák elemzése során.

A német (porosz) abszolutizmus rendszere a bismarcki reformokig is számos átalakuláson ment keresztül. A „teokratikus” és „patriotikus” legitimitáson nyugvó abszolutista rendszert a német egység megteremtésével egyre felerősödő nacionalizmus és az ahhoz – mint már korábban kimutatta – szorosan kötődő demokrácia eszméje jelentős mértékben befolyásolta. A vaskancellár „vérrel és vassal” teremtette meg az új német császárságot. Ottlik szerint Bismarck a német katonai hatalom egységesítését létre tudta hozni, ugyanakkor a szuverenitást meg kellett osztania az egyes német fejedelemségek között, sőt később az általános választójog bevezetésével az „arisztokratikus-feudális szövetségi alkotmányt” a demokrácia felé igyekezett kiegyensúlyozni, ezzel – és a szociális törvényhozással – a forradalmi „tényezőként” induló szociáldemokráciát békés, kispolgári mozgalommá tudta átalakítani.

Az „alkotmányos királyság” közjogi rendszere a 19. század nagyobb részében, egészen az első világháborúig Ottlik álláspontja szerint – az „átmenetiség” érzetét keltve – jelentős átalakuláson ment keresztül. a változás iránya egyértelmű. A „parlamentari alkotmányosság” eszméje a korábbi arisztokratikus államforma preferálásával szemben „*a parlamenti választójog alapjainak folytonos szélesbítése, kapcsolatosan az állandó szervezetű parlamenti pártok uralmával, a népképviselők akarata helyett mindinkább a választó néptömegeknek a pártprogramokra leadott szavazat útján kifejezett akaratát, a »népakaratot« teszi meg a szuverén állami akarat forrásává. Ezzel az arisztokratikus parlamentáris államforma*

*korszakát fokozatosan a demokrácia korszaka váltja fel.*³⁵⁴ E fejlődési út vezet nézete szerint a polgári demokráciák kialakulásához, melyben a kormányzás immár a politikai pártok által artikulált módon a nép „névében” történik. A háború ugyanakkor alapvetően befolyásolta e politikai rendszer működését, s menthetetlenül jött el a „forradalmi demokrácia” zavaros korszaka és az ezzel járó „ellenállhatatlan” forradalmak időszaka. A forradalom a „hatalom szétesésének jellegzetes folyamataként” együtt járt a „köztudat” elhalványulásával, illetve az egyéni érdekek győzelmével a közérdek felett. Keserűen állapítja meg, hogy még „normális” békeidőben is állandóan érvényesül az „atomizáció” folyamata. Az a jelenség azonban, hogy mindez a társadalom minden rétegében, így a társadalmat átszövő állami apparátus egészében is bekövetkezik, a forradalmi idők különlegessége: „ez maga a forradalom”, melynek következménye a „mindig jellemtelen csöcselék” benyomulása az „állami mechanizmus” üresen hagyott „rekeszeibe”. Végso konklúzióként megállapítja: „*A háborút követő forradalmak ily módon mindenütt megvalósították a demokrácia győzelmét az autokratikus és arisztokratikus államformák utolsó maradványának elsöprésével.*”³⁵⁵

6.7. A „mai” politikai világregnd kialakulása

Ottlik az 1939-ben megjelent „A politikai rendszerek” című művében tárgyalta a „mai” politikai világregnd kialakulásának kérdéseit.³⁵⁶ Ugyanezt a gondolatsort némi kiegészítéssel megtaláljuk a három évvel későbbi *Bevezetés a politikába* című könyvében.³⁵⁷ A „jelenkor” politikai világregndjének kialakulása szempontjából a 19. századi liberális polgári világregnd meghatározó szerepét emeli ki. E felfogás abból indul ki, hogy „*az emberiség »alapjában véve« egyenlő individuumokból, önálló gazdálkodó alanyokból, »homo oeconomicus«-okból áll*”, és az e polgári ember-típusból álló sokaság alkotja a „polgári társadalmat”.³⁵⁸ Az állam szerepe a polgári jogregnd megalkotására korlátozódik, amely „egyenlő elbánást”

³⁵⁴ Uo. 70.

³⁵⁵ Uo. 79.

³⁵⁶ OTTLIK László (1939): *A politikai rendszerek*, 381–400.

³⁵⁷ OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 99–128.

³⁵⁸ Uo. 99.

biztosít minden polgár számára. Ez a „liberális jogállam” lényegi vonása. A 19. század első felében az állam és társadalom, a közügy és magánügy szétválasztásának eszméje a „magánembert” helyezi előtérbe. Az általa „abszolút” liberalizmus szellemiségének nevezett korszakban a politika a „homo oeconomicus” szabad tevékenységének és biztonságának a garantálására redukálódik és utat enged a korlátlan szabad versenynek. A „gazdálkodó polgár” nem érzi szükségét, hogy az államügyek intézésébe közvetlenül belefolyjon, így az államvezetés Ottlik szerint marad a fejedelmek, urak (gentry) és a bürokraták dolga. Ez a munkamegosztásnak nevezett „egyensúlyi” állapot azonban nem maradhatott fenn sokáig, hiszen a „kapitalista polgárság” számára a gazdasági hatalom mellett a politikai uralom megszerzése is fontossá vált. A politikai „reformok” így teremtették meg a „polgári demokráciát”, amelyben az állam vezetését immár maga a polgárság kívánta ellátni. A „polgári józan ész” és az ésszel vezetett uralom gondolata megjelenik az alkotmányokban, illetve a törvényekben és ezzel egyértelművé teszik a viszonyokat: *„A polgárt megvédi a törvény, a törvényt védi a hatalom és a hatalmat megtartja a pénz. Íme, ebben van a polgári demokrácia végső argumentuma: az »arcanum regni«, a pénz az övé.”*³⁵⁹

Ottlik álláspontja szerint a polgári demokrácia hosszabb távú stabilitása azon alapszik, hogy mennyire tudja a „kisembert”, az alsó osztály tagjait a kapitalisztikus jólét fejlődésében, a biztos jómódban élő rétegek körébe beemelni, egyben kifejlesztve bennük a polgári szabadság és függetlenség iránti vonzalmat. Mivel azonban a jómód határvonalai meglehetősen viszonylagosak, táptalaját adják a politikai küzdelmeknek. A polgári középosztályra és az alsó osztályra támaszkodó politikai csoportok Ottlik szerint kétféle kompromisszumos megoldási formát alakítottak ki, amelyekben megvalósulhat a tartós együttműködés a polgári demokrácia általános keretei között. Az egyik esetben a polgári individualizmus a kisember kollektívizmussal, azaz a nemzeti öntudatával egyesül a „demokratikus polgári nacionalizmus” rendszerében. A demokratikus nacionalizmus úgy elégíti ki a „kisember” önértéktudatát, hogy őt alattvalóból szuverénné, a nép szabadságának hódító hőségévé „lépteti elő”. A másik kompromisszumos formát a „szociális demokrácia” rendszerének nevezi, amelyben *„a kapitalista polgárság a politikai hatalmat azon az áron tartja meg a kezében, hogy a nemzeti jövedelemből egyre növekvő részt juttat*

³⁵⁹ Uo. 102.

az alsóosztálynak – ipari munkásnak, kishivatalnoknak – és ezzel a »kisember« individualizmusára sikerrel apellál”.³⁶⁰ Az első világháború előtti korszakban a liberális polgári demokrácia legtisztább típusa az Amerikai Egyesült Államokban alakult ki. A polgári demokrácia két kompromisszumos formája közül a nacionalista demokrácia Franciaországban, a szociális demokrácia pedig Angliában vált tipikussá.

Ottlík szerint a nyugati társadalmakban működő eltérő jellegű polgári demokráciákkal szemben Közép- és Kelet-Európában a háború előtt túlnyomóan a „katonai autokráciák” uralkodtak, szoros „kompromisszumos szövetségben” a földbirtokos, hivatalnok- és tőkés középosztályokkal, többé-kevésbé a liberális jogállam külső formái között: „*Keresztmetszetben átszelve a háború előtti Európát, azt mondhatjuk, hogy keletről nyugatra haladva mind erősebb volt a pénztőke, tehát a polgárság jelentősége, ellenkező irányban haladva pedig mindinkább a szervezett katonai erő s ennek birtokosa, az örökös fejedelem lépett előtérbe. Érthető tehát, hogy amikor a háborús vereség összetörte a katonai monarchiák hatalmát, a polgári demokráciák nem léphettek simán a helyükbe, hiszen ezekben az államokban a háború elvesztése következtében nem csak az állam épülete omlott be, hanem összedőlt a kapitalista gazdálkodás finomművi szerkezete is.*”³⁶¹ Ottlík szerint mindennek következményeként a szilárd politikai hatalom megteremtésének feltételei bizonytalanná váltak, sőt a hirtelen bekövetkezett társadalmi válsággal a politikai hatalom összeomlása és az állami rend forradalmi felbomlása történelmi helyzetbe hozta a „negyedik osztályt”, a proletariátust, a „gyülelésszerűség” típusát, illetve azokat a politikai csoportokat, amelyek erre az osztálytípusra támaszkodtak, és ideológiájukat a politikai eszmevilágukkal összhangban fogalmazták meg. Ottlík a korabeli politikai világrend formálódását meghatározó világnézet lényegi vonásainak bemutatásakor röviden megismétli a marxizmus, szocializmus, bolsevizmus kapcsán már korábban részletesen kifejtett téziseit. Így külön szól a kapitalizmus „átalakulásáról”, a termelés és elosztás viszonyrendszerében értelmezett kapitalizmusról és szocializmusról, a szociáldemokrácia kialakulásáról, a bolsevizmus politikai elméletéről, a világforradalom esélyeiről, illetve a proletariátus forradalmi diktatúrája kialakulásának okairól és természetéről.

³⁶⁰ Uo. 104.

³⁶¹ Uo. 104–105.

Az európai állam- és társadalomfejlődésben a fasiszta „ellenforradalom” győzelmét látja az első világháborút követő időszak legmeghatározóbb jelenségének. Bár sokak számára a faszizmus evolúciója, miként írja, „megmagyarázhatatlan tömegőrület csupán”, a valóság szerinte ennél sokkal prózaibb. A forradalom és ellenforradalom sajátos dialektikáját abban látja, hogy a Marx által megjósolt forradalom és az általa „beígért” boldogság helyett csupán negatívumokkal, így elsősorban „meggyőződéses és akaraterők elhalásával” szembesültek az emberek, illetve megtapasztalták az „*általános végelgyengülését minden erőnek, ami a polgári világrendet fenntartja*”. A forradalom – megállapítása szerint – valójában a „gyengeség, az önkéntes szétmállás processzusa volt”. Mindennek valójában ellenszereként lépett fel a fasiszta ellenforradalom, mely „új erőcentrumot” és felkelést tudott szervezni a forradalom leverésére, és ennek lendületével talpra állította a „roskadozó” államhatalmat: „*Ez az államépítő, lélekfelszabadító felkelés volt a fasiszta mozgalom.*”³⁶² Némileg részletezve a véleményét, kifejti, hogy ez a mozgalom csak „alulról” szerveződhetett, illetve olyan „férfiú” gondolhatta ki, „*aki ismerve a népet, tudta, hogy az nem ideológiákkal táplálkozik, nem demokrata és nem marxista, hanem felszabadítót, vezetőt, főnököt vár, akiben megbízhatik, és aki a tanácstalanság szörnyű gondjait leveszi a válláról.*”³⁶³ A fasiszta hatalom és állam legfőbb jellemzőit pedig ekképp határozta meg: „*...amint a forradalom a hatalom szétesése volt, az ellenforradalmi inszurrekciónak azzal kellett kezdenie, hogy a hatalmat felépítse alulról, hierarchikusan, katonai fegyelemmel. Az új hatalom elkerülhetetlenül »katonás« hatalom lett és győzelme nem jelentett mást, mint a ledöntött monarchia helyreállítását.*”³⁶⁴ A fasiszta államapparátus egy „fejedelem” („Dux”) kezébe kerül, azzal a különbséggel, hogy ő nem csupán az államapparátusra támaszkodik, hanem elsősorban a maga kezdeményezésével teremtett „közvéleményre”. E művében az újfajta katonai monarchia, illetve a faszizmus példaadó megteremtőjének Mussolinint tekinti.

³⁶² Uo. 118.

³⁶³ Uo.

³⁶⁴ Uo. 119.

6.8. A „jelenkori” politikai rendszerek és típusai

Ottlík a témakör tárgyalásának bevezetésekképpen a „demokrácia kontra diktatúra” – korábban már részletezett³⁶⁵ – problémakör rövid exponálására vállalkozik. Már az 1929-ben megjelent „Diktatúra és demokrácia” című tanulmányában egyértelművé tette, hogy e két fogalom nem tartozik egy fogalmi „dimenzióba”, vagyis nem képeznek „poláris ideáltípusokat”. A diktatúra ellentéte a liberalizmus, ahol – miként fogalmaz – az egyéni szabadság elve érvényesül. Ugyanakkor – megerősítve korábbi véleményét – a liberális demokrácia „nem rekeszti ki” azt a felvilágosult diktatúrát és a cezarisztikus monarchiát, amelyben a fejedelem a népuralom és a szabadság nevében kormányoz. A nyugati (liberális) demokráciák sajátossága, hogy a politika irányításában a végső szót a „sokaság” mondja ki, vagyis – Thiers híres mondását interpretálva – „*a nép nemcsak uralkodik, hanem bizonyos értelemben kormányoz is*”, más szóval „*az egyesek sokaságából álló »polgári« társadalom uralkodik az állami apparátus fölött*”.³⁶⁶ A diktatúrákban ezzel szemben a diktátornak közvetlenül rendelkezése alatt álló államapparátus, mely a legfőbb hatalom birtokosa, nincs alávetve a társadalomnak. Mussolinire idézve: nincs semmi az államon kívül, vagyis az állam „totális”. Ami tehát a liberális demokráciákat a diktatúrák csoportjától megkülönbözteti „*az az egyik esetben a polgári társadalom uralma az állami apparátus felett, a másik esetben az állami totalitás, a társadalom felszívódása az államban*”.³⁶⁷ Lényegében ebben az értelemben különbözteti meg és állítja egymással szembe a „polgári demokráciát” és a „totális államot”.

6.8.1. A polgári demokráciák

Az 1939-ben megjelent „A politikai rendszerek” című művében a polgári demokráciák három nagy reprezentatív típusát: az angol „kabinetrendszert”, a francia „parlamentarizmust” és az amerikai „prezidencializmust” mutatja be részletesen. Megállapítja, hogy az első két modell kormányformája oligarchikus, de míg Angliában a kormányhatalmat egy szűk

³⁶⁵ Vö. a „Demokrácia – parlamentarizmus – diktatúra” című alfejezetben leírtakkal.

³⁶⁶ OTTLIK László (1939): A politikai rendszerek, 399.

³⁶⁷ Uo. 400.

„garnitúrára”, a kabinetre, addig Franciaországban a mindenkori parlamenti többségre ruházza rá a „szuverén” nép. Ezzel szemben az Egyesült Államokban a megválasztott elnök kormányoz, így a kormányforma monarchikus.

Elsőként a legnagyobb történelmi múltra visszatekintő angol kabinetrendszer ismertetésével kezdi, mely mintaképpül szolgált a másik két polgári kormányrendszer számára. Az angol kabinetrendszer kialakulásának előzményeivel már az 1932-ben megjelent „Parlamentárizmus és diktatúra” című tanulmányában behatóan foglalkozott. Hét évvel későbbi művében csupán röviden áttekinti a parlament és a végrehajtó hatalmat gyakorló uralkodó küzdelmét, illetve a parlament és a kormányzat funkcionális munkamegosztásában bekövetkezett változásokat, melyekhez a politikai rendszerben megfelelő intézményes kereteket biztosít: *„Az angol parlament ma... kezd a király sorsára jutni s maga is merő ornamentummá átalakulni az államépületen, amely mindinkább szilárdan kiépített bürokratikus óriásüzemmé alakul át.”*³⁶⁸ Így a kormányt a parlamentben nem csupán a miniszterek egy szűkebb csoportja, azaz a „kabinet” képviseli, hanem egy egész (parlamenti többséggel bíró) párt. S amint a kormánypártot „vezeti” a kabinet, ugyanúgy vezeti az ellenzéket is egy elit, amelyet „árnyék kabinetnek” neveznek. Utóbbi bármikor készen áll a kormányzás átvételére, vagy miként fogalmaz, *„az ellenzék főhivatása: hogy alternatív kormánygarnitúra legyen.”*³⁶⁹ A pártrendszerben bekövetkezett változások jól illeszkednek mindehhez. Látszólag a nép továbbra is „képviselőket” választ a parlamentbe, de ezek a képviselők immár elvesztették „függetlenségüket”, s a pártvezérnek, illetve pártvezetőségnek az engedelmes eszközeivé, „szavazóbábjáivá” váltak.

Az első világháborút követően kialakuló három kormányképes (párt)garnitúra, a konzervatív, a liberális és a munkáspárti elit küzdelmeit – a választók szavazataiért és a hatalomért – igyekszik részletekbe menően bemutatni. Megállapítja, hogy *„[a] parlamenti arénában ma csupán egy szűkkörű oligarchia uralkodik, amely a »játékszabályok«-ra ügyelve, a lovagi torna szellemében buktatja el egymást...”*³⁷⁰ Ugyanakkor megfigyelhető Ottlik szerint a politikai rendszer stabilitásának biztosítása végett a demokrácia és az oligarchia „békés együttműködése”, melynek

³⁶⁸ Uo. 416.

³⁶⁹ Uo. 402.

³⁷⁰ Uo. 410.

alapja az, hogy a kormányzó oligarchiák Anglia népességének nagy többségét kitevő „dolgozó” osztályok anyagi életfeltételeinek javítása érdekében kormányoznak. Az állam feladata tehát a közjót szolgálva a jó élet feltételeinek megteremtése, mert „*senki sem hiszi, hogy a hagyományos szabadságjogok érnének valamit a jólét nélkül*”.³⁷¹

Másodikként mutatja be a francia „parlamentarizmus” politikai rendszerét, mely a kontinentális államok közül a „legközelebb” áll Angliához. Míg Angliában csupán a 19. századra szilárdult meg az állami közigazgatás, addig Franciaországban a bürokratikus állami üzem a virágzó középkor hajnalától kezdve épült fel, s erre az alapra építette fel a modern francia közigazgatást Bonaparte Napóleon. E szigorúan centralizált és racionalizált közigazgatási gépezet azóta is jóformán változatlanul fennáll. Ottlik szerint erre a jól bevált közigazgatási rendszerre kívülről „ácsolt” rá a harmadik köztársaság alkotmánya egy „félleg angolos parlamentet” és parlamenti kormányt. A képviselő a kormánytól teljesen független, csupán választói-tól függ. A parlamentben nem alakultak ki az angliai mintának megfelelő szilárd párttömbök, melyek a kabinetkormányzás irányába terelnék a francia politikai és közjogi rendszert. Ennek következtében a francia parlament működésében az „örökös zavar” és válságjelenségek folyamatos jelenlétével szembesülhetünk. A kormány működése a külső szemlélő nézőpontjából mindig a „közeli összeomlás” képét mutatja. De Ottlik szerint ez merő optikai csalódás, hiszen a jól működő francia közigazgatás mindezt ellensúlyozni tudja: „*Az igazság az, hogy Franciaországot néhány tucat minisztériumi vezérigazgató kormányozza, akiknek működését az államtanács, a közigazgatás legfőbb gondolkodó szerve, rendezi össze. Az államtanácsban ülnek az ország legelső közigazgatási jogászai és szakértői; ők öntenek életet az összes törvényekbe a végrehajtási rendeletek megszerkesztésével és kiadásával.*”³⁷² Ezzel szemben a miniszterek mint egy-egy közigazgatási ágazat vezetői a referenseiknek kiszolgáltatva merő „aláírógépekké” válnak. Mindezzel a bürokratikus államapparátus működésének egy klasszikus anomáliájára hívja fel a figyelmet; ugyanakkor azt is szemlélteti, hogy a parlamenti és kormányzati működés diszfunkcionalitását a bürokratikus közigazgatás, mint „élő orgánus”, képes korrigálni.

³⁷¹ Uo. 415–416.

³⁷² Uo. 417.

Ottlik e helyen tartja fontosnak megemlíteni a polgári demokrácia két alapvető – francia példákon szemléltetett – ellentmondását. Az egyik szerint az állam hatalma túl nagy, ezért azt a szabadság érdekében korlátozni kell. A liberális eszmerendszer e feltevése szem elől téveszti azt az „elemi” igazságot, hogy minél erősebb az államhatalom, annál kevésbé tűri el a korlátozást, következésképpen a korlátozás annál eredményesebb lesz minél gyengébb az államhatalom. „A »győzelmes« liberalizmus – vallja Ottlik – így mindig egy olyan államot korlátoz, amely már inkább erősítésre szorulna. Végeredményben a liberális polgári államnak csak akkor szabad erősnek lennie, ha gyengesége már végzetes méreteket kezd ölteni.”³⁷³ A másik nehézség a polgári demokrácia individualisztikus világnézetéből és szocialisztikus értékszempontjaiból ered. A polgári demokráciát Ottlik szerint az egyes állampolgárok „egyenlő jólétének elve”, vagyis a szocializmus legitimálja. A „modern” polgári demokrácia csak addig virulens, amíg a kapitalizmus és a szocializmus követelményeit egyensúlyban tudja tartani egymással. Ezt nevezi egy helyen „szociális polgári demokráciának”. A modern polgári demokráciák mítoszájának tartja, hogy e politikai rendszert a jelenkor két „szélsőséges” diktatúrájától (fasizmus, bolsevizmus) kell elsősorban félteni: „...a valóságban a veszedelem a polgári demokráciát jellemző belső ellentmondásokban van, amelyeket a gazdasági válság könyörtelenül napvilágra hoz”.³⁷⁴

Harmadikként esik szó az egyesült államokbeli prezidencialiszmusról. Ennek kapcsán megállapítja, hogy a polgári demokráciák legkövetkezetesebb alkotása az amerikai alkotmány, melynek elméleti alapjairól megjegyzi: „Itt úgyszólván légüres térben dolgozhatott a »magánember« politikai filozófija. A függetlenségi harc, az angol kormány elleni felkelés, nem volt nemzeti mozgalom, hanem a »homo oeconomicus« felkelése a távoli merkantil államhatalom ellen, amely őt gazdasági szabadságában akadályozta s az anyaország érdekében közvetve adófizetésre akarta kényszeríteni.”³⁷⁵ Ugyancsak fontos történelmi momentumként említi, hogy a telepesek többsége disszidens protestáns felekezetek (szekták) tagjaiból került ki, akik világnézetében a középkori konstitucionalizmus és a modern felekezeti és gazdasági liberalizmus eszmevilága egyesült. Az 1787-es alkotmányozó konvenció elsődrendű célja volt, hogy egy

³⁷³ Uo. 427.

³⁷⁴ Uo. 428.

³⁷⁵ Uo. 428.

olyan alkotmánylevelet fogadjon el, amely a polgár szabadságát és biztonságát egyaránt tudja garantálni, aminek irányadó elve az egyensúly („balance”): „Következésképpen az alkotmányozók erős központi, monarchikus kormányt igyekeztek építeni, de Montesquieu szellemében – aki nagy hatással volt az amerikai alkotmány »atyáira« gondoltak arra, hogy az egyes hatalmak kölcsönösen korlátozzák egymást és lehetlenné tegyék a liberális demokráciának deszpotikus demokráciává való elfajulását.”³⁷⁶ Ezt a veszedelmet kétféle eszközzel lehetett Ottlík szerint elhárítani. Egyrészt a népakarattól független monarchikus (elnöki) kormányzat létesítésével, másrészt azzal, hogy az alkotmány intézményesen lehetőséget ad az egymással versengő érdekek kiegyensúlyozott érvényesülésére, hogy a többség ne uralkodhasson a kisebbség felett. Ezt szolgálja a két házból felálló kongresszus, a törvényhozó hatalomtól független elnöki, prezidenciális végrehajtó hatalom, az elektori testület révén, így nem közvetlenül a választópolgárok által nyert elnöki mandátum intézménye, illetve a polgár jogait és a jog uralmát biztosító bíróságok törvényhozó és végrehajtói hatalomtól való teljes függetlensége, továbbá a szövetségi államszerkezet, amely a hatalmak további egyensúlyozását (szuverenitásmegosztás) jelenti a szövetség és tagállamok közötti. Fontos és megkerülhetetlen intézményként említi meg az amerikai Legfelsőbb Bíróságot, melyet végső fokon az alkotmány „hiteles értelmezésének a joga” illet meg. Megjegyzi, hogy e „hatalom” gyakorlása során bizony „jogi hatáskör helyett politikai hatáskört sajátított ki magának”.³⁷⁷

E „remekbe készült sztatikus architektúra” történeti sorsa Ottlík szerint rávilágít arra, hogy az életet nem lehet jogi formulákkal „megbilincselni”. Az alkotmány megítélése szerint úgyszólván csak „fékek” áll, mozgásba pedig a közvélemény „motorja” hozza, amit a pártpolitika fűt. Ennek rövid másfél évszázados történetét – az unió létrejöttétől egészen Roosevelttel kormányzatának idejéig – áttekintve némi malíciával jegyzi meg: „Az amerikai polgári demokrácia a maga jólétével és a szuverén magasztalt »közönséges« embernek juttatott liberális vívmányaival végeredményben mégis csak a régi görög demokráciák szertelen méretűre

³⁷⁶ Uo. 429. Más helyen minderről így ír: „Az amerikai politikai rendszer a maga egyensúlyrendszerével és joguralmával, meglehetősen hű hasonmása a középkori rendiségnek. Abban sem volt, a mai Amerikában sincsen szilárd központi államhatalom, amely ne függne a kisebb quasi-feudális hatalmasságok tömegeitől.” (Uo. 442.)

³⁷⁷ Uo. 444.

*dagadt kópiája volt...*³⁷⁸ A korszak történetét meghatározó jelenségek közül szóba kerül a centralizmus és decentralizáció eszméinek jegyében folytatott küzdelem, az úgynevezett „spoils system” („a zsákmány a győzteseké”), vagy másképpen „tömegpatronázs” (politikai patronázs) rendszerének kialakulása és természete, továbbá a republikánus és demokrata pártok folytonos harca. Megállapítja, hogy a polgári demokrácia rendszerét az Egyesült Államokban – egyébként hasonlóan más országokhoz – a gazdasági, főképpen az ipari virágzás hosszú időszaka szilárdította meg, mely nagymértékű gazdasági autarchiával párosult. A gazdasági jólét és az állandó „polgárosodás” korszakát a nagy gazdasági világválság törte meg, de a roosevelti állami beavatkozáspolitikai és a szociális reformpolitika révén – megküzdve a Legfelsőbb Bíróság alkotmányos kifogásaival – végül a válság „megenyhült”.

Ottlik külön részletezi az amerikai demokrácia természetrajzának meghatározó elemét képező politikus, politikai vezető funkcionális szerepét. Úgy véli, hogy a hivatásos politikus típusa a politikát immár „normális üzleti vállalkozásként” űzi: *„A politikai vállalkozó mestersége a demokráciákban ugyanolyan üzleti képességet kíván, mint minden más üzleti szervező tevékenység. Az üzletember problémája ez: mennél szélesebb és mennél szilárdabb vásárlóközönséget szervezni magának, amely árúját rendszeresen megveszi. Evégből kettőre van szükség: jó árura, amely a közönség szükségleteit kielégíti és jó propagandára, amely a közönséget »megfogja».*³⁷⁹ Az amerikai „politikai üzletember” mindezen túl ahhoz is ért, hogy a gazdaság meghatározó szereplőivel a kölcsönös előnyök mentén megtalálja az együttműködés lehetőségét: *„A hivatásos politikusoknak a plutokratákkal való... üzleti társulása biztosítja Amerikában a polgári demokrácia szilárd fennmaradását. Ez az amerikai módszer egyúttal az egyetlen, amely a végső politikai hatalmat a vagyonos polgárság kezébe adja.*³⁸⁰

6.8.2. A totális állam

Az 1929-ben megjelent „Demokrácia és diktatúra” című tanulmányában a modern diktatúrák két válfajaként az „orosz kommün”-t és az „olasz

³⁷⁸ Uo. 438.

³⁷⁹ Uo. 439.

³⁸⁰ Uo. 441.

fasció”-t különböztette meg. Tíz évvel később „A politikai rendszerek” című művében a totális állam kategóriáját használva annak három reprezentatív típusáról – az orosz „Szovjet-Unió”-ról, a „fasiszta” Olaszországról és a „harmadik Németbirodalom”-ról – ír. Mind a három kormányformát monarchikusnak nevezi, melynek magyarázataként kiemeli, hogy mindegyik rendszer a forradalom káoszából felépült új államhatalomként jött létre. Ottlik szerint az új közhatalom (új „államalapítás”) úgy jött létre, mint az ősi időkben, vagyis egy rendkívüli személyes tekintéllyel bíró egyéniség karizmatikus hatalmaként, amely így megalapozta a monarchikus kormányformát. A monarchia e politikai rendszerben egyúttal „diktátor” is, mert minden hatalmi szerv és aktus elismerése elsősorban a személyes tekintélyén nyugszik. Míg a „régebbi időkben” a diktátor polgári vagy katonai volt, addig a „mai világ” sajátos típusa a népszerű „pártvezető” és „pártvezér”: „...ők nem üzleti alapon és nem anyagi erővel, hanem az európai hagyományok szerint felfogott hivatás, misszió tudatával és egy eszme, világnézet nevében gyűjtik maguk köré a híveket”.³⁸¹ S amint a pártvezérből állami vezető (kormányfő, államfő) lesz, úgy válik a párt az állam „politikai gerincévé”. A párt világnézeti ideológiája, illetőleg a pártnak az állami apparátushoz fűződő viszonya és politikai tevékenysége határozza meg az államformát. Ottlik szerint a totális államrendszerek közül a német és az orosz diktatúra demokratikus, az olasz fasiszta állam arisztokratikus államformájú. Utóbbi esetben a „Duce” nem a sokaság, hanem a nemzeti állam nevében kormányoz. A hatalom alapját illetően megállapítja, hogy a német és olasz államrend legitimitása kollektivistikus, az orosz szovjetrendszer pedig individualisztikus. Végül a legalitás kérdése kapcsán kijelenti, hogy a német és olasz rendszer egyaránt etatisztikus jellegű: „A fasiszta párt és a nemzetiszocialista párt egyaránt állami szervek és amennyiben hatalmi aktusokat fejtenek ki, alá vannak vetve a legális állami hierarchiának.”³⁸² Ezzel szemben a szovjet állami és politikai rendszerben a legalitásnak ilyen nyoma nincs: „...itt az államnak hivatalos, a diktatúra által proklamált szerkezete és névleges jogi rendje mellett a hatalmat egy merőben nem-hivatalos apparátus, a kommunista párt és ennek sem egészen hivatalos feje, a főtitkár, gyakorolja...”³⁸³ Az uralkodó párt jogi helyzete elvben nem különbözik attól,

³⁸¹ Uo. 448–449.

³⁸² Uo. 450.

³⁸³ Uo.

amelyet a politikai pártok a polgári demokráciában betöltenek, vagyis formálisan kívül állnak a hivatalos állami szervezeten. A totális államok politikai rendszereinek jellemzéseként érdemes hosszabban hivatkozni Ottlik 1939-ből származó – a második világháborút megelőző időszak tapasztalatain nyugvó – összefoglaló osztályozását:

„1. *A fasizmus jellegzetes felvilágosult abszolutizmus, amennyiben a diktátor hivatalos kormányfő, aki korlátlan hatalommal, de az állam nevében és az állami közérdek megvalósításának célzatával, az állami hatalom legális útján és a tőle megállapított jogrend szellemében kormányoz.*

2. *A német »vezéri« állam politikai rendje cezarizmus. A diktátor hivatalos államfő, aki nemcsak, hogy demokratikusan, a nép nevében, kormányoz, de hatalmát szabályszerűen »akklamáltatta« is a néppel – mint az antik cézárok – és minden döntő fontosságú állami aktust népszavazással ratifikáltat – mint a modern cézárok, a Napoleonok. Emellett a diktátor hatalma az állami szerkezet rendes útján, legálisan érvényesül.*

3. *A Szovjet politikai rendje deszpotizmus. A diktátor hatalmát demokratikusan, a szuverén proletariátus nevében, de illegálisan, önkényesen, minden felhatalmazás és hatáskör nélkül, a saját magától proklamált és elismert állami rend és jogi szabályozás keretein kívül és nemcsak azoktól függetlenül, de azoknak teljesen figyelmen kívül hagyása mellett gyakorolja.*”³⁸⁴

A modern totális államok politikai rendszereinek bemutatását a korabeli Szovjet-Oroszországban kialakult „új-deszpotizmusnak” nevezett típus részletes elemzésével kezdi. A marxi vízió kelet-európai gyakorlati megvalósítását összefoglaló néven bolsevizmusnak nevezi. Ottlik szerint Lenin 1917/1918 fordulóján maga sem hitte, hogy a kommunista eszményeket meg lehet valósítani Oroszországban, ha a világforgóradalom nem követi az ottani eseményeket, s átgondolatlanul tartotta azt a feltételezést, hogy a „*polgári államgépezet lerombolása mellett a forradalom átveheti és tovább igazgathatja a közgazdaság egész apparátusát*”.³⁸⁵ Úgy vélte, a „forradalom apostolai” nem számoltak a „közélet fegyelmének szétesésével” arányosan kifejlődő dezorganizációs folyamattal. Lenin, miután szembesült a világforgóradalom elmaradásával, a proletariátus diktatúrájának más szerepet szánt, és új értelmezési keretbe helyezte, vagy

³⁸⁴ Uo. 451. [Ottlik ugyanezt megismétli: OTTLIK László (1942b): *Bevezetés a politikába*, 128.]

³⁸⁵ Uo. 454.

miként fogalmaz, „félfordulattal” átalakította a marxi víziót, melynek eredményeképp megszületett a bolsevizmus: *„A forradalom célja ezideig a szocializmus megvalósítása, az egész emberiség, helyesebben az összes emberi individuumok lehető legteljesebb anyagi jólétének és szabadságának a biztosítása volt... Mihelyt azonban számolni kellett azzal, hogy e cél messze eltolódik, az »átmenet«-nek tartós formákat kellett adni, hogy önmagában is megállhasson.”*³⁸⁶ Ezzel megtörtént a fordulat az „individuálszocializmustól a kollektivistikus proletár-demokrácia felé”, amelynek következtében létrejött a proletariátus új „osztály-állama”. Ez az állam Ottlik megítélése szerint egyértelműen diktatúra, melyben a – jakobinusokat is túlcitáló – terror eszközt alkalmazó elnyomó hatalom nem csupán a polgári osztállyal, hanem a „nem meggyőződéses” proletárokkal szemben is érvényesült. A szovjetek szerepének visszaszorítása után a proletariátus diktatúrája a gyakorlatban a kommunista párt diktatúrájává vált. A kommunista „pártvezetőség” kezében diktatori hatalom összpontosult, ugyanakkor álláspontja szerint a szovjetrendszer formálisan megőrizte a „proletár-demokrácia” közjogi rendszerét: *„A tanácsrendszer az egymásba illesztett dobozok rendje szerint többfokozatú közvetett képviseletet létesített, azonban a választottság és visszahívhatóság elvét minden delegátusra és minden tisztviselőre kiterjesztette. Ilyenformán a végrehajtó hatalmat megtestesítő népbiztosok tanácsának tagjai is választás útján nyerték el hivatalukat és visszahívhatók lettek. Ez a körülmény tette szükségessé, hogy a kormányzás súlypontja a hivatalos végrehajtó hatalmat hordozó népbiztosok tanácsa helyett a kommunista párt egy bizottságába téessék át, amely semmilyen hivatalos szerepet sem játszott és semmiféle fórumnak nem tartozott felelősséggel. Lenin a maga személyében még »perszonális unióba« foglalta a szovjetkormányt és a kommunista pártvezetőséget, de utóda, Sztalin, megelégedett a kommunista párt főtitkárnak igénytelen titulussal, amely azonban neki tökéletes korlátlanyságot és felelőtlenséget biztosított.”*³⁸⁷ A szuverenitás névleges és osztatlan képviseletét ellátó „Szovjetkongresszus” helyett tehát a valóságos hatalmat a kommunista párt, illetve annak egyes testületei és vezetője gyakorolta. Ottlik szerint egyáltalán nem meglepő – és a demokrácia mint államforma esetében ez nem is lehet másként –, hogy a valóságos hatalom gyakorlója és a közjogi értelemben vett szuverenitás alánya nem esik egybe. Fontos

³⁸⁶ Uo. 457.

³⁸⁷ Uo. 460.

megállapítást tesz ennek kapcsán az 1936-os új („sztálini”) alkotmányról, mely a *„szovjetállam homlokzatáról a demokrácia szempontjából kifogásolható elemeket gondosan eltüntetni igyekezett*”. Így megszüntette a nyílt szavazást, és az addig szavazati joguktól megfosztott „polgári elemeknek” is megadta a választójogot, továbbá véget vetett a közvetett képviselőten alapuló tanácsrendszernek, és helyette a közvetlenül választható „legfőbb tanácsot” alkotta meg, melyet az állam legfőbb (képviseleti) szervének nyilvánított. Ugyanakkor az új alkotmány továbbra is fenntartotta az egypártrendszert, és a gyakorlatban a kommunista párt jelöltjeiből kerültek ki a törvényhozó testület tagjai. Ottlik konklúzió gyanánt kijelenti: *„Az egész mutatvány... egyrészt a nyugati demokráciák baloldali közvéleményének rokonszenvét igyekezett megnyerni, másrészt azt akarta demonstrálni, hogy a szovjetállam immár annyira szilárd, hogy nincs mit tartania a demokráciától.*”³⁸⁸

A sztálini tervgazdaság jellemzésekor a szovjet állam működésének sajátos anomáliájáról szól. A felelősségi viszonyok terén tapasztalható gyakorlat túlmutat a gazdaság működésén. Általános jelenségként írja le a szovjet államban érvényesülő „gépies fegyelmet” és azt az attitűdöt, amely inkább megkísérli a lehetetlent és „fatalisztikusan” várja, hogy mi lesz a sorsa. A felelősség kérdése így kifogástalanul megoldódik, hiszen *„a hibákért semmiesetre sem a proletárállam berendezése vagy vezetése felelős, hanem mindig egyes funkcionáriusok »árulása«, ellenforradalmi áskálódása, felforgató tevékenysége*”.³⁸⁹ Minthogy pedig a szovjet állam politikai „egyensúlyát” a vörös terrorral lehet fenntartani, mindazok a szabályok, amelyek az állami tevékenységet „alkotmányos” jogi keretek közé igyekeznek szorítani, Ottlik szerint állandóan „üzemen kívül” vannak és csupán papíron érvényesek: *„Ezért nincs a szovjet állami »rendjének« semmiféle legalitása, ami más szóval azt jelenti, hogy Szovjet-Oroszországban nincs állami rend, csupán egy ötletszerűen és önkényesen alkalmazott államrezon uralma, amelyet a diktátor merőben saját pillanatnyi belátása szerint alkalmaz. A szovjetállam elvi »jogrendszere« merő papiros halmaz, makulatúra: a valóságban mindig csak a diktátor konkrét parancsai számítanak...*”³⁹⁰ Végezetül megállapítja, hogy Sztálin politikai rendszerét semmiféle európai politikai formához nem lehet hasonlítani,

³⁸⁸ Uo. 467.

³⁸⁹ Uo. 468.

³⁹⁰ Uo. 468–469.

mint egykoron az orosz cárok rezsimjeit sem. Mindkettőt „hamisítatlan ázsiai deszpotizmusnak” nevezi.

Ottlík már az 1930-as évek első felében felfigyelt a Mussolini és mozgalma által felépített fasiszta olasz állam sajátosságaira és bizonyos eredményeire. Ekkor úgy jellemezte a korporatív államot, mint amelyben az etatisztikus hatalom gyakorlását a korszak gazdasági konjunktúrája alapozta meg. Fél évtizeddel később „A politikai rendszerek” című művében az „új abszolutizmus” rendszereként mutatja be a fasiszta Olaszországot, amely a 19. század utolsó harmadától – az olasz egység megteremtésétől – az első világháborúig terjedő időszakban külsőleg feltűnő hasonlóságot mutatott a francia parlamentarizmus rendszeréhez. a világháború végén, bár győztes hatalomnak számított, Olaszország gazdasági, társadalmi és politikai válságba került. A különböző baloldali, szocialista mozgalmakból hamarosan kiemelkedett az egykori szocialista újságíró, Mussolini vezette politikai csoportosulás. A „lángoló harcos vérmérsékletű” politikus irányította mozgalom a nemzeti eszmék és értékek védelmére hivatkozva erőszakkal is szembeállt a fenyegető kommunista forradalommal. Ottlík történelmi helyzetértékelése szerint Mussolini politikai mozgalma nem csupán a kommunista (bolsevista) ideával, hanem a liberális demokrácia eszményével is szembehelyezkedett. Ennek magyarázatát abban látja, hogy mind a liberalizmus, mind a bolsevizmus világnézete individualisztikus, az egyes embert tekinti a dolgok mércéjének. Az államnak e felfogás szerint csak annyiban van létjogosultsága, amennyiben az egyes ember jólétét, szabadságát és boldogságát szolgálja: „Abban... mindkét felfogás megegyezik, hogy az államot szükséges rossznak, a puszta erőszak apparátusának tekinti, amelynek nincsen erkölcsi alapja s ezért nem lehet tekintélye... Maga az államhatalom így mindkettőben a tekintély nélküli, amorális, gépies erőhatalom csontvázára redukálva jelenik meg.”³⁹¹ Ezzel szemben Ottlík szerint a fasiszta állam nem amorális erőhatalom, szemben a bolsevizmus államával, hanem a „morális hatalomért, a tekintélyen alapuló államért küzd, amely csak azért lehet korlátlan hatalom, mert önmagában hordja erkölcsi igazolását”.³⁹²

Ottlík politikatörténeti kontextusba helyezve mutatja be Mussolini hatalomra jutásának folyamatát, a kormányzati hatalom megragadásáig, illetve azt követően a liberális polgári demokrácia lassú átformálásáig,

³⁹¹ Uo. 483–484.

³⁹² Uo. 484.

az új, fasiszta intézmények kiépüléséig. A folyamat meghatározó fejleményeként emeli ki az 1925 legelején bekövetkezett közjogi változásokat, melyek az etatizmus szellemében formálták át Olaszországot. Mindezekről megállapítja, hogy „*az egyének metafizikai önállósága megszűnik: az egyén a kormányzat szempontjainak alárendelt állami szervvé lesz és szabad csak annyiban, amennyiben szabadságát az államkormányzat céljainak és elveinek szellemében használja fel*”.³⁹³ Teljes mértékben átalakul az állam alkotmányos rendszere, melyben közjogi státuszt kap a fasiszta párt, illetve az azt vezető „Duce”. 1928-ban a fasiszta párt vezetősége, a „Fasiszta Nagytanács”, az állam legfőbb központi intézményévé, Ottlik meghatározása szerint, amolyan államtanáccsá válik, így mintegy betetőzve a folyamatot, a párt is állami entitássá lesz. Az új rendben a közérdek megjelenítője és képviselője az egységes és korlátlan államakaratot megtestesítő kormányfő. Mindezekre tekintettel vallja, hogy „*az új Olaszország államformája tipikus felvilágosult abszolútizmus*”.³⁹⁴ Ennek kapcsán hivatkozza Mussolini egyik elhíresült gondolatát: „*Minden az államban, semmi az állam ellen, semmi az államon kívül.*” Ezzel összefüggésben fontos adalékként mutatja be a sajtószabadság helyzetének alakulását.³⁹⁵ Ottlik szerint a fasiszta állam igen hamar szembenézett azzal a ténnyel, hogy a közvélemény befolyásolása nélkül lehetetlenség sikeresen kormányozni. Ennek következményeként a fasiszta hatalom a kormányzás legfontosabb „orgánumát”, a közvélemény befolyásolásának eszközét, a sajtót monopolizálta, és a kormány korlátlan befolyása alá helyezte.³⁹⁶

A fasiszta állam végkifejleteként mutatja be az 1939 tavaszán létrehozott korporativista államot, ahol a képviselőkamara helyébe a „korporációk nemzetgyűlése” lépett. A fasiszta állam végső legális, alkotmányos alakját a korporativista szervezetben ölti fel, amely – Ottlik megállapítása

³⁹³ Uo. 487–488.

³⁹⁴ Uo. 489.

³⁹⁵ A sajtószabadság kérdésének tárgyalásakor Ottlik a „felelőtlen”, szenzációhajhász sajtóról tesz említést, mely különböző „tőkeérdekeltségek” hálójában működik. A korporativista államrend keretei között megoldhatónak véli a szellemi szabadság és a tárgyi-lagos hírszolgáltatás érdekeinek „megóvását”, ha a „*sajtó irányítása és fegyelmezése, állami vezetés alatt, a sajtó felelős képviselőtestületére bíztnék*”. (Uo. 496.)

³⁹⁶ Vö. uo. 496–498.

szerint – „az egyéni szabadságot az ifjú állami rend és a közjólét érdekeivel igazságosan összeegyeztetni igyekszik”.³⁹⁷

A fasiszta államrend általános jellemzéseként kiemeli, hogy legalitása abban különbözik a liberális jogrendszerétől, hogy nem ismeri el az államhatalom beavatkozása elleni abszolút korlátokat. Gazdasági szempontból a Mussolini-féle modellben „a köznek felelőssé tett és az állam által ellenőrzött, de e keretek között szabad kapitalisztikus termelés” és „az elosztásban egyre nagyobb nyomattal érvényesülő szocialista [szociális – Sz. J.] szempontok” érvényesülését véli fölfedezni, mely nem áll távol a korabeli liberális államok gyakorlatától, ahol az egyes ember jóléte és a nemzeti hatalom növekedése egyaránt fontos szempont. Az 1930-as évek végén, az olaszországi politikai, gazdasági, társadalmi viszonyokat értékelve, Mussolini „abszolutizmusáról” meglehetősen pozitív képet fest: „A politikai szilárdság, a gazdasági észszerűség és a szociális haladás akarata egyesül itt egy harmonikusan kiegyensúlyozott, a kor szükségleteit higgadtan mérlegelni tudó szintézisben.”³⁹⁸ Történelmi kontextusba helyezve a „Duce” szerepét, a következő kijelentést teszi: „...a fasizmust is, mint a liberalizmust, nem mint abszolút érvényességű jogeszmét, hanem mint történelmi kategóriát kell felfogni, amelynek megvan a maga időszerepe. S Mussolini elfogulatlanságának és biztos ítélőképességének egyik legnevezetesebb bizonyítéka, hogy ő ezt nyilvánvalóan tudja és nem áltatja magát azzal az illúzióval, hogy a fasizmus mindig és mindenütt egyformán jogosult alakja az állami jogrendnek.”³⁹⁹

A modern totális állam utolsó válfajaként a „harmadik” Német Birodalmat mint az „új cezarizmus” politikai rendszerét mutatja be. Kialakulását tekintve megjegyzi, hogy az első világháborút megelőző császári katonai autokrácia stabil rendszerét felváltó weimari köztársaság – a gazdasági felbomlás, majd válság, illetve a külpolitikai helyzet eredményeképpen – nem tudta a polgári parlamentáris demokrácia „egészséges formáját” kialakítani. A weimari rendszert – „üzemképes” kormánytöbbség hiányában – csak a birodalmi elnök, Hindenburg személye tudta ideig-óráig stabilizálni. Így következett be Hitler 1933. január 30-i kancellári

³⁹⁷ Uo. 527–528. Szalai Miklós szerint Ottlík a Mussolini-féle korporativista államot „ideális”, „korszerű” államformának tekintette. Vö. SZALAI Miklós (2015): Befogadás, értelmezés és kultusz: Mussolini és az olasz fasizmus megítélése a két világháború közötti Magyarországon. *Múltunk*, XXVII. évf. 4. sz. 65.

³⁹⁸ Uo. 496.

³⁹⁹ Uo. 494.

kinevezése, mely utat nyitott a nemzetiszocializmus „szervező és reformmunkájának”. Ennek lényegét három pontban foglalja össze Ottlik.

Elsőként emeli ki a birodalmi közigazgatási rendszer teljes centralizációját, az új birodalmi véderő kiépítését, valamint Ausztria és a cseh–morva tartományok bekebelezésével a „rég” Német-római Birodalom helyreállítását. A „reformok” második csoportjaként említi – az olasz fasiszta állammal „feltűnő hasonlatosságokat” mutató jellemzőként – a közjogi és politikai átalakítást, így a parlamentarizmus megszüntetését, a törvényhozó hatalom – bár formailag a német birodalmi gyűlés fennmarad – tényleges „ráruházását” a birodalmi vezér és kancellár személyére, illetőleg a vezetése alatt álló birodalmi kormányra, továbbá a politikai pártok feloszlását és megszüntetését, azaz az „egypártrendszer” megvalósítását. Fontos jellemzőként kiemeli a kormányzásban és a közigazgatásban érvényesülő „tekintély elvet”, vagyis az egyszemélyű döntés és intézkedés jogát, melyért az egyén teljes felelősséggel tartozik: *„Az állam monarchikus, kollektivistikus és totális: az államot a teljes hatalommal és tekintéllyel egyedül a »vezér«, a kormányfő, képviseli, de az ő hatalmának alapja nem csupán a katonai és civil állami apparátus, hanem egyúttal az egész nemzet egységes közvéleménye... Az egyesnek azonban csak mint a nemzetegész tagjának és mint állami orgánumnak, közkötelességek hordozójának, van létjogosultsága. A nevelés rendje ennél fogva spártai és katonás, az egyesnek az állami beavatkozástól független »magán-szférája« pedig nem részesül elismerésben és jogvédelemben. Ebből következik a liberalizmus tagadása és a teljes etatizmus.”*⁴⁰⁰ A magántulajdonnak is csak annyiban van elismerésben és védelemben része, amennyiben annak működése közérdeket szolgál. A „reformok” harmadik csoportjaként emeli ki a nemzetiszocialista rendszer sajátos, megkülönböztető vonásait. Nevezetesen azt, hogy a demokratikus államforma monarchikus kormányformával párosulva valósítja meg a demokratikus monarchia speciális válfaját, a „cezarizmust”. Az olasz fasiszta és a német nemzetiszocialista totális államok közötti különbséget a nemzetfelfogásban tapasztalható eltérésben látja. A fasiszta nemzetfelfogását spirituálisnak nevezi, ami annyit jelent, hogy a nemzet „történelmi személyiség”, egy szellemi hagyomány hordozója. Ezzel szemben a nemzetiszocializmus a nemzetet a „néppel” azonosítja, melyet nem a tradíció, hanem a „természet alkotásának” tekint és a közös vérből, a közös „rasszból” való leszármazásra

⁴⁰⁰ Uo. 508.

vezet vissza: „*A vezér, a kormányfő így nem csupán az államegység képviselője és az államhatalom főszerve, hanem egyúttal az államot alkotó »egyfajú« népsokaság kiemelkedő példánya és vezetője.*”⁴⁰¹ Mindebből folyik a „faj” szerinti – főképpen az „árja” és zsidó – megkülönböztetés nemzetiszocialista elve, amelyet a fasizmus eredetileg nem ismert. E naturalisztikus nemzetszemlélet kizárja Ottlik szerint az egyéni szabadság minden formáját. A germán fajeszemély a lelkek felemelése és önfegyelmzése mellett a lelkek teljes egyesítésére törekszik.

Ottlik művében mindezek után fontosnak tartja a nemzetiszocializmus világnézetének és szellemiségének „forrásait” is röviden számba venni. Így megemlíti a „demokratizált” formában megújított „porosz katonai étoszt”, amelyben a németiség puritán ösztöneinek fellázadását látja a weimari „szabadság”, az „erkölcstelenség metodikus kultusza” ellen. Fontosnak tartja továbbá a német nacionalizmus sajátos felfogásának hatását, mely a „csinált dolgok” kultuszával szemben a „természetten” nyugvó, organikus, „termett” világba való visszatérésen alapszik: „*A nyugat-európai nemzetfelfogással ellentétben, amelynek a nemzet elsősorban mindig államnép, »démosz«: az állampolgárok sokasága – a romantikus német nacionalizmus a nemzetet ekképp az egy nyelvű, egy kultúrájú és »egyfajú« nép, az »etnosz« fogalmával azonosítja.*”⁴⁰² Ugyancsak meghatározónak tekinti Hitler személyiségét és szerepét, aki hamar rájött a marxizmus sikereinek egyik fő titkára, a propaganda technikájára, továbbá arra, hogy a legnagyobb politikai hatást a szüntelen „terrorisztikus szuggesztíóval” lehet elérni, amely minden energiáját egyetlen feladatra, az ellenfél „megsemmisítésére” koncentrálja: „*Ezt a »koncentrált« ellenfelet Hitler a zsidóságban találta meg, amely az ő propagandájában ugyanazt a szerepet játszotta, mint a marxista propagandában a burzsoázia.*”⁴⁰³ A nemzetiszocialisták fajelmélete ellen tudományos érvekkel nem lehet küzdeni, az ilyen „politikai elmélet” valójában „harciszköz”, amely annál erősebb, minél inkább hisznek annak pragmatikus „igazságában”. Végül magáról a nemzetiszocialista mozgalomról kifejti, hogy az 1923-as puccskísérlés után egy „demokratikus-legalisztikus taktikára” tértek

⁴⁰¹ Uo. 509.

⁴⁰² Uo. 513–514. Majd így folytatja: „*S a romantika nem állott meg ennél, hanem ezt a »népi« gondolatot egész kultúrfilozófiává építette ki, megkísérelvén a szellemi, kulturális élet összes megnyilvánulásait – irodalmat, jogot, művészetet, erkölcsi felfogást – az ősi »népszellemre« visszavezetni.*” (Uo. 514.)

⁴⁰³ Uo. 517.

át. a „demokratikus szellem” megnyilatkozásában látja azt a döntő, gyakorlati különbséget, ami a fasizmus és a nemzetiszocializmus között megnyilvánul. Végül megállapítja: *„Szellemisségét tekintve... a nemzeti-szocializmus a mai világnak egyik leghitelesebben demokratikus politikai rendszere: a »kisember« típus igazi otthona.”*⁴⁰⁴

A művét záró epilógusban Ottlik kijelenti, hogy „korunk” egyik fő politikai kérdését, a demokrácia versus diktatúra vitát, helyes mederbe terelve mint a „polgári demokrácia” és a „totális állam” dualizmusát érdemes exponálni. E disputából mindenképp ki kell hagyni – véleménye szerint – a szovjetrendszer, amely „reménytelenül patológikus torzszülöttként” csupán *„az anarchia és a despotizmus két konvergens görbéjét kapcsolja egyetlen végzetes körforgásba”*.⁴⁰⁵ Ez a kettősség végső soron visszavezethető a liberalizmus és etatizmus, vagyis az egyéni szabadság és az állami rend egymással „farkasszemet” néző eszméjére. Konzervatív felfogásából adódóan megállapítja, hogy az egyéni szabadság biztosítása nem lehet államcél, az állam minden körülmények között az emberi együttélés „rendjének” szervezete, így a szabadság korlátja. A szabadság csak az egyén célja lehet és nem az államé. Az állami rend eszméjét a jólét és közbéke megvalósulásának szükségessége legitimálja: *„Az egyén világszemléletében a cél a szabadság, s a béke és a jólét ennek csak eszköze; az állam szemléletében ellenben a közbéke és a közjólét a cél, s az egyéni szabadság nem lehet más, mint ennek a célnak egyik eszköze. Az állami közcélok érdekében pedig az egyéni szabadságot, mint azoknak egyik eszközét, a szükség és a célszerűség szerint lehet és kell is korlátozni. Következésképpen ettől az úgynevezett liberális állam sem riad vissza. Liberalizmus és etatizmus, polgári demokrácia és totális állam között ekképp csupán a perspektívában, a módszerekben, nem az elvekben és célokban van a különbség.”*⁴⁰⁶

A totális államok létrejöttét véleménye szerint a jólét és állami rend romba döntése, közvetlenül pedig a háború és az azt követő forradalom eredményezte. A diktatúra mindenekelőtt „rendcsináló akció”, átmeneti megoldás a társadalmi rend helyreállítására: *„A »diktatúra« maga, amely az új állami rend alapjait megteremtette, nem valami eszményi politikai*

⁴⁰⁴ Uo. 523.

⁴⁰⁵ Uo. 525. (A totális államok közötti ilyen jellegű különbségtevés eléggé elterjedt volt a korabeli tudományos, illetve publicisztikai irodalomban.)

⁴⁰⁶ Uo. 527.

*rendszer képzete, amelyre következetesen és józan előrelátással törekedni lehetne, hanem egy szükségesség és egy lehetőség összetalálkozásán alapuló alkalmi, átmeneti megoldás... És végül: a leghivatottabb, leginkább gondviselésszerű diktatúra is csak félig tölti be hivatását, ha a maga lebontásának útját nem tudja előkészíteni.*⁴⁰⁷ Vagyis azon a véleményen volt, hogy a szovjet típusú totális állam kivételével a „diktatúrák”, illetve diktátorok, ókori római mintára, a megbomlott egyensúly helyreállítását, a társadalmi rend megteremtését szolgálják, ideiglenes jelleggel. Sőt egészen odáig elmegy, hogy a korabeli polgári demokrácia és totális állam fejlődésében a konvergencia gondolatát is felveti: *„Ahelyett... hogy egymással homlokegyenest ellenkező célkitűzéseket követnének, a liberális és a totális államok törekvései a valóságban konvergálnak és természetes nehézkedésükre hagyva, a totális államok fokozatosan mind liberálisabbak, a liberális államok fokozatosan mind totálisabbak lennének.*”⁴⁰⁸ Ottlik 1939-ben tehát ekképp látta a két „államtípus” viszonyát.⁴⁰⁹ Azt végképp nem tudja az utókor, mivel írásos nyoma nem maradt, hogy revideálta-e ez irányú téziseit a második világháború tapasztalatainak tükrében. Így azt sem tudhatjuk, hogy a háború után is érvényes megállapításnak tartotta volna-e a totális államokról korábban tett kijelentéseit.

⁴⁰⁷ Uo.

⁴⁰⁸ Uo. 528. A két („ideál”)-típus ugyanakkor nem alkalmas a korabeli államok sokaságának leírására. Ezzel maga Ottlik is tisztában volt, ezért egy lábjegyzetben röviden utalt a többi „civilizált” állam jellemzőire: *„Ebből a szempontból azokat a civilizált államokat, amelyek sem a polgári demokrácia, sem a totális állam csoportjába nem tartoznak, szisztematikus szempontból úgy lehet osztályozni, mintha valamiképp »középutt« lennének a két »szélső« típus között.”* (Uo.)

⁴⁰⁹ Említésre méltó, hogy ekkoriban az érdeklődés középpontjában álló totális hatalmi rendszerek megítélésében – főképpen az olasz fasiszta, illetve a hitleri nemzetiszocialista tekintetében – Ottliknál jóval kritikusabb hangnemet ütött meg Kovrig Béla, a *Magyar Szemle* szerzői köréhez tartozó és a katolikus társadalmi tanításokat képviselő társadalomtudós. Vö. KOVRIG Béla (1934): *Fasizmus – hitlerizmus. Új államfelfogások – társadalmi szemlélet és politika.* Gergely R. Könyvkereskedése, Budapest.

7. A magyar jövő kérdései

„A politikai sikernek egyik tényezője az ideális egyén, de a másik a reális társadalom s a siker maga nem egyéb, mint a kettőnek együttes terméke. Ezért nem csupán önmaga értékében, nemzete életképességében is hinnie kell a politikusnak s hogy a maga erőivel is annak erőt növelhesse, mélyen magába kell szívnia nemzete történeti kultúrájának szellemét.”⁴¹⁰

E sorokat Ottlik 1926-ban megjelent könyvében olvashatjuk. Mindebből világosan kiderül, hogy számára a nemzeti sorskérdések vizsgálata elválaszthatatlan a történeti és kulturális kontextusuk alapos ismerete és figyelembevétele nélkül.

Az 1920-as évek második felétől e tárgy körben megjelent számos írásában a korabeli konzervatív(-liberális) politikai és tudományos elit tagjaként maga is markáns állásfoglalásokban nyilvánított véleményt a Trianon utáni magyarság Kárpát-medencében betöltött szerepéről, jövőjéről.⁴¹¹ Alkotói

⁴¹⁰ OTTLIK László (1926c): *A társadalomtudomány filozófiája*, 196.

⁴¹¹ Lásd erről bővebben a teljesség igénye nélkül: PONGRÁCZ Kálmán (1931): Új Hungária eszméje és a mai fiatalság. In *Jancsó Benedek Emlékkönyv* (az EFE „Jancsó Benedek Társasága” megbízásából szerkesztette: ASZTALOS Miklós), Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest. 402–404; NÉMEDI Dénes (1972): A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusának szerkezetéről. *Történelmi Szemle*, XV. évf. 1–2. sz. 77–81, 83–84, 88–89, 91–95; MAJOR Zoltán (2000): A nemzet. Politikatörténeti fogalmak Ottlik László (1895–1945) munkásságában, 52–56; CAPLES, Matthew (2005a): Pax Hungarica. Ottlik László Új-Hungária-konceptiója, 15–18; CAPLES, Matthew (2005b): Et in Hungaria ego: Trianon, Revisionism and the Journal Magyar Szemle (1927–1944). *Hungarian Studies: A Journal of the International Association for Hungarian Studies and Balassi Institute*, Vol. 19 no. 1. 51–104; LACKÓ Miklós (2007): Válságkorszak – válságelméletek. *Múltunk*, 19. évf. 3. sz. 29; ZEIDLER Miklós (2009): *A revíziós gondolat*. Kalligram Kiadó, Pozsony. 153–155; EGRY Gábor (2010): Nemzetiségpolitikák Magyarországon 1919–1944. *Limes – Tudományos Szemle*, XXIII. évf. 2. sz. 5–6; DRABAN CZ M. Róbert (2011): Vox Auctoritas. Vélemények a „kultúrtáj” és a „natio hungarica” kérdéséről az 1920-as évek magyar politikai nyilvánosságában. *Gazdaság- és Társadalomtudományi Közlemények*, III. évf. 1. sz. 192–202; DRABAN CZ M. Róbert (2014): Új utakon. Patrióta szemlélet az 1920-as évek második felének politikai gondolkodásában. In JUHÁSZ Erika (szerk.): *Közösségi művelődés – közösségi tanulás*.

pályája során mindig nagy jelentőséget tulajdonított a régi és új nacionalizmusok, a nemzeti és kisebbségi problémák, a Trianon utáni közép-európai status quo megértése és jövője kérdéskörének. Műveinek központi témájává vált a régió jelenét, illetve jövőjét befolyásoló „neonacionalizmus”, vagy az általa helyesebb fogalomhasználattal élve „neopatriotizmus” felfogása keretében megfogalmazott új nemzetpolitika, az „Új Hungária”-koncepció kidolgozása.

Az új nemzeteszmé első, vázlatos megfogalmazásával a *Magyar Szemle* 1928. februári számában megjelent „Magyar nemzet – cseh birodalom” című írásában találkozunk. A tanulmány elején megállapítja, hogy „*Csehország népszavazás nélkül, a fegyverek jogán és a nagyhatalmak erőszakos diktátuma alapján jutott a Felvidék birtokába*”. Véleménye szerint Prága által a Felvidéken létrehozott hatalmi, közjogi rendszer valójában gyarmatosítással ér fel, megfosztva „Szlovenszkót” minden autonómiától. Álláspontja szerint Csehszlovákia nem egyéb, mint „cseh nemzeti birodalom”, mely önkényuralmat gyakorol a „bekebelezett” nemzeti, kulturális és etnikai kisebbség felett. A Felvidék ebben a helyzetben szükségképpen csak „kolónia” szerepre van utalva. Részletes történelmi, szociológiai elemzést követően megállapítja: „*Amit a cseh nemzet nem adhat meg, eo ipso nyugodtan megadhatná a magyar: a felvidéki autonómiát. a Szlovenszónak a mai gyarmati státusból – a brit gyarmati közjog nyelvén szólva a »dominium«-státusba való emelkedése csakis Szent István birodalmába való visszatérés útján lehetséges.*”⁴¹² Kezdetleges formában itt vázolja a később több írásában részletesebben kifejtett koncepcióját. Már e művében „magyarországi nemzetről” (*Natio Hungarica*) beszél, ahol „*minden tót könnyebben fogja elismerni ehhez a nemzethez való tartozását, hogyha nem kell egyúttal magát a magyar etnosszal is azonosítania*”.⁴¹³ A jövőt a több nyelven beszélő és gondolkodó egységes nemzeti lét keretében, a „Szent Korona kebelében” képzei el, melyben a „*magyarországi nemzet a területiális történeti egységnek*

Debreceni Egyetem, Debrecen. 45–50; MARCHUT Réka (2014): „Helyzetünk reális külső és belső szemléletére nevelve”. Gondolatok Európából és benne Magyarország helyéről a *Magyar Szemle* hasábjain (1927–1944). *Modern Magyarország*, III. évf. 1. sz. 138–141.

⁴¹² OTTLIK László (1928a): Magyar nemzet – cseh birodalom, 119.

⁴¹³ Uo.

a feudalizmusban gyökerező arisztokratikus, de liberális szellemű elvét képviseli”⁴¹⁴

Az ekkortájt megjelent „Diktatúra és demokrácia” című, alapvetően a politikai rendszer működéséről szóló tanulmányában a trianoni trauma kapcsán a „Magyarország elszakított részeivel megajándékozott új és demokratikus »nemzeti« államok kisebbségi politikáját” is elemzése tárgyává tette. Mint láttuk, politikatudományi műveiben demokrácia alatt a hatalomgyakorlás többségi módját – Tocqueville nyomán –, a többség zsarnokságát értette.⁴¹⁵ Álláspontja szerint az utódállamokban erőteljes törekvés mutatkozik a „demokratikus nacionalista diktatúrák” kialakítására, melyek megbontani kívánják a kisebbség szellemi egységét és integritását, sőt „materiális boldogulásának megakadályozására”, végső soron „fizikai épségének aláaknázására” indítanak „tervszerű hadjáratot”. Álláspontja szerint az utódállamok uralkodó nemzetei nem számíthatnak a magyarság „békés” asszimilációjára, ezért általában arra az álláspontra helyezkednek, hogy „ha nem lehet asszimilálni a magyar kisebbségeket, ki kell őket irtani”. E rendkívül súlyos szavakat az „eszközök” részletezésével teszi még érzékletesebbé, amikor így fogalmaz: „...nem érik be ellenük a kulturális háborúval, hanem soraikat az erőszakos terror és a kiüldözés eszközeivel is egyre ritkítván, egyúttal pénzügyi és gazdasági háborút is viselnek a magyar alattvalóik ellen”⁴¹⁶

⁴¹⁴ Uo. 120–121. A magyar és „tót” történelmi együttélés viszonyait elemzi Ottlik a *Magyar Szemle* egyik 1930-ban megjelent számában. Az írás apropója a „cseh uralom” jó évtizedes hatása, mely Ottlik szerint sok szempontból éket vert a magyar és szlovák közé, annak dacára, hogy e két nép „ezer évig testvéri életet élt egymás mellett”. Majd így folytatja: „A magyart nem érezte idegennek, magával ellentétesnek a tót, nemcsak azért mert megszokta a vele való együttélést, hanem, mert a magyaroknak puszta nyelvét kellett megtanulnia, hogy többé semmiben sem különböztek tőle. De a csehén felismeri a nyugtalanító idegent, ellentétest, visszatetszőt, annak dacára, hogy nyelvében rokon...” [OTTLIK László (1930c): „Tótok” és „magyarok”. *Magyar Szemle*, VIII. köt. 1. sz. 27.] Ottlikot a későbbiekben is foglalkoztatták a csehszlovák politikai történések, a nacionalizmus ügye és a kisebbségi problémák, melyet a szudétanémet kérdés csak tovább árnyalt. Vö. OTTLIK László (1938/39d): Democracy and the Multi-National State. *The Hungarian Quarterly*, vol. IV. no. 4. 586–594.

⁴¹⁵ Vö. OTTLIK László (1929d): Diktatúra és demokrácia, 85.

⁴¹⁶ Uo. 86. Szó szerint ugyanezt ismétli meg „Asszimiláció és kisebbségi kérdés” című publicisztikai jellegű írásában. Vö. OTTLIK László (1929a): Asszimiláció és kisebbségi kérdés. *Magyar Külpolitika*, X. évf. 3–4. sz. 48.

E rendkívül baljós helyzetértékelés után igyekszik részletesebben körvonalazni „Új Hungária”-koncepcióját, amely, mint láttuk, a Szent István-i állameszme némileg modernizált változatán alapszik.⁴¹⁷ A Szent István-i állameszme ilyen értelmű interpretálása nem volt ismeretlen a hazai szellemi életben; ideológiai és aktuálpolitikai tartalommal éppen Ottlik töltötte meg az 1920-as évek végén. Elképzelésének alapjául az István király *Intelmeiből* jól ismert – az egynyelvű és egytörvényű ország gyengeségéről szóló – kijelentés szolgált. Az erre (is) alapozott „Új Hungária”-elméletének két paradigmaticus kiindulópontjaként vallotta, hogy Magyarország nem korlátozódhat csak a magyarok lakta területekre, továbbá a Kárpát-medencében a magyarság hivatott a térség többi népének vezetésére.⁴¹⁸

Ottlik 1928 szeptemberében „Új Hungária felé” címmel nagy felhívást keltő cikket tett közzé a *Magyar Szemle* hasábjain.⁴¹⁹ Az írásban a „Szent István-i Magyarország” korszerűsített, föderalizált, autonómiákra építkező visszaállítását javasolta. A témakört kutató történészek szerint Ottlik – Bethlen egyik bizalmasaként – a miniszterelnök hatására tette közzé téziseit.⁴²⁰ Véltetően igaza lehetett a korabeli francia követnek, aki

⁴¹⁷ Ugyanakkor egy ekkoriban megjelent írásában – nem ejtve szót az „Új Hungária”-elképzelésről – azt vallja, hogy az utódállamok nem konszolidálódhatnak, ha nem lesznek képesek a kisebbségi kérdést megoldani, amely során megkerülhetetlen a „területi autonómiák” problémája. A megoldás egy lehetőségeként nevezi meg „a kisebbségi jogok rendszerének őszinte és a legvégső konzekvenciáig menő kiépítését”. Vö. OTTLIK László (1929a): Asszimiláció és kisebbségi kérdés, 48.

⁴¹⁸ E megállapítás a kérdés egyik kiváló amerikai történész kutatójától származik. Vö. CAPLES, Matthew (2005a): Ottlik László Új-Hungária-konceptiója, 15. (Ottlik számos írásában történeti kontextusba helyezve mutatta be a történelmi Magyarország népeinek békés együttélését és egymásra utaltságát. Mindezt a külföldi érdeklődő olvasók számára közérthető módon kívánta bemutatni. E mögött a korabeli hivatalos Magyarország külpolitikai szándékai, törekvései sejtethetők. Vö. OTTLIK László (1938b): A Period of National Peace in Hungary 1526–1790. *The Hungarian Quarterly*, vol. I. no. 2. 215–226.

⁴¹⁹ OTTLIK László (1928c): Új Hungária felé. *Magyar Szemle*, IV. köt. 1. sz. 1–9.

⁴²⁰ Kettejük viszonyát és „munkakapcsolatát” jól példázza Ottlik 1929. július 18-án kelt – már hivatkozott – levele. Ottlik – 6 gépelt oldalon – részletesen beszámol az angol és német egyetemeken (Oxford, London, Frankfurt am Main) neves professzorokkal folytatott megbeszéléseiről, melyet a revízió, az utódállamok megítélése és a kisebbségi kérdések tárgykörében folytatott. Sőt arról is olvashatunk, hogy Frankfurtban egyetemi tanárok és újságírók előtt előadást tartott „a magyar közéletben ma uralkodó szellemi áramlatokról s különösen a magyar nacionalizmusnak új

azt jelentette kormányának, hogy a szerző gondolatai „*aligha állnak meszsze Bethlenétől*”.⁴²¹ A csupán kilenc nyomtatott oldalas „cikk” közlésekor a szerkesztő fontosnak tartotta megjegyezni, és ebben nem tévedett, hogy

orientációjáról”, a „neopatriotizmusról”. (Ottlík László 1929. július 18-án kelt levele Bethlen Istvánnak. MTA Kézirattár Ms 4743/40.)

Bethlen István – a két világháború közötti Magyarország legjelentősebb miniszterelnöke – igen korán felismerte annak a fontosságát, hogy a trianoni békeszerződés megváltoztatására tett magyar kísérletekről kedvező nemzetközi vélemény alakuljon ki. Minden eszközt megragadott, amitől azt remélte, hogy jelentős hatást gyakorolhat az angolszász és a francia vezető értelmiségre. Vö. ROMSICS Ignác (1991): *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 237–297. 1933 novemberében – immár nem miniszterelnökként – felolvasó körútra indult Angliába. Az itt tartott előadásait a következő évben Londonban nyomtatásban megjelentette. Vö. BETHLEN, Count Stephen (1934): *The Treaty of Trianon and European Peace*. Longmans-Green, London–New York–Toronto; Magyar nyelven: BETHLEN ISTVÁN ANGLIAI ELŐADÁSAI [1934]: *Bethlen István angliai előadásai*. Genius Könyvkiadó Rt., Budapest, é. n. [1934]. Bethlen egyébként vegyes fogadatra talált vállalkozásáról a *Nouvelle Revue de Hongrie* 1934-es lapszámában részletes beszámolót olvashatunk Ottlík tollából, melyben Bethlent igazi államférfiként mutatja be, aki megfelelően tudja képviselni Magyarországot a nemzetközi közvélemény előtt. Vö. OTTLÍK László (1934d): Les conférences du comte Bethlen an Angleterre. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVII. (3) Tome L. (janvier-mai 1934) 72–77.

Érdeemes itt megemlíteni a magyar történelemmel behatóan foglalkozó Carlile A. Macartney skót történész és diplomata nemzetállamokkal és nemzeti kisebbségekkel foglalkozó könyvének ismertetését. Vö. OTTLÍK László (1934e): Etats nationaux et minorités nationales. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVII. (3) Tome LI. (juin-décembre 1934) 129–136. Ottlík recenziójában Macartney a trianoni békerendszert kritikusan szemlélő álláspontját mutatja be, aki többek között megállapította, hogy a magukat alaptalanul „nemzetállamnak” tekintő országok és a nemzeti kisebbségek érdekei valójában összeegyeztethetetlenek. Macartney megállapítása szerint a Dunamedencében az államok szoros gazdasági és politikai együttműködésére van szükség, melyet egy méltányos, az etnikai viszonyokat figyelembe vevő határmódosításra kell alapozni, ami sok szempontból megfelelőnek tűnt a békés revízió magyarországi hívei számára. Vö. JESZENSZKY Géza (2014): Magyarország a brit gondolkodásban és külpolitikában, 1848-tól 1945-ig. *Külgügyi Szemle – A Magyar Külgügyi Intézet folyóirata*, XIII. évf. 2. sz. 163–167.

⁴²¹ ROMSICS Ignác (1991): *Bethlen István. Politikai életrajz*, 182. (Van olyan vélemény, miszerint a miniszterelnök revíziós elképzeléseit Ottlík útján közölte a *Magyar Szemlében*. Vö. ZEIDLER Miklós (2009): *A revíziós gondolat*, 153 (270. lábjegyzet). Más történészi vélekedés szerint Bethlen meghatározó szerepét az írás megszületésében az tanúsítja, hogy a miniszterelnök ez idő tájt elhangzott beszédei sok vonatkozásban rokon vonást mutatnak a bizalmas munkatársa által kifejtett gondolatokkal. Vö. CAPLES, Matthew (2005a): Ottlík László Új-Hungária-koncepciója, 17.

Ottlík széles körben „nagy feltűnést keltő gondolataival” a következő számokban is foglalkozni fognak. A bel- és külföldön jelentős visszhangot kiváltó esszé szerzőjének reményei szerint nem csupán a magyarságnak, hanem a volt nemzetiségeknek is vonzó javaslattal állt elő.⁴²²

Az „Új Hungária”-koncepció és a Szent István-i állameszme szoros kapcsolatáról árulkodik Ottlík írásának nyitó gondolata: „*Nincsen jó magyar ember, aki kételkednék abban, hogy a Szent István Birodalom területi egysége előbb-utóbb helyre fog állni.*”⁴²³ A Bethlen-féle stabilizáció kül- és belpolitikai tekintetben ekkorra alkalmasnak látszó környezetet teremtett a trianoni döntések revíziójára. Az első világháború utáni évek életérzésének jellemzésekor irodalmi vénáját is megvillantva ábrázolja a korabeli magyar lelkiállapotot: „*A mai, magára maradt magyarnak nacionalizmusa valóban eo ipso más kell, hogy legyen, mint volt a háború előtt a belső expanzió napjaiban. A magyar ma kénytelen önmagára eszmélni, elzarándokolni a delphii Apollón szentélyébe és hozzálátni önmaga értékeinek kiépítéséhez. Sohasem érezhettük át nagyobb erővel, hogy »sem rokona, sem ismerőse nem vagyunk senkinek«, de éppen ezért »szeretnők magunk megmutatni, hogy látva lássanak« és vajmi nagyon, vajmi fájdalmasan »szeretnők, hogyha szeretnének.*”⁴²⁴ Az ilyen érzelmi állapotban józan gondolkodásra van szükség, szembe kell nézni mindazzal, ami a múltban nem volt helyes. Úgy véli, hogy a századforduló és az azt megelőző időszakkal szemben reális, racionális nemzetpolitikára van szükség: „*A neonacionalizmus éppen ezért, ennél az attitűdjénél fogva mozdítja elő a neopatriotizmus növekedését is. Neopatriotizmusnak pedig azt a felfogást nevezném, amely belátván azt, hogy Szent István hagyatéka nem kisebbség és nem többség, nem uraké és nem magyaroké csupán, hanem mindazoké, akiknek ősei a Kárpátok ölnyugszanak, akik véreztek vagy izzadtak ezért a földért s akiknek a nagyvilágon e kívül nincsen számára*

⁴²² A hazai és nemzetközi viszhangról részletes beszámolót közöl a *Magyar Szemle* 1929. évfolyam első száma. Vö. KL. (1929): Új Hungária felé – Sajtóviszhang. *Magyar Szemle*, V. köt. 1. sz. 72–77. Ugyancsak itt kell megemlíteni azt a rövid Ottlík-írást, amelyet „A magyar jövő kérdései” cím alatt a magyar név „becsületéért” aggódó Tunyogi Szücs Kálmán cikkére reagálva közölt, védelmébe véve és értelmezve a „neopatrióta” fogalom használatát. Vö. OTTLIK László (1929e): A magyar jövő kérdései II. Megjegyzések Tunyogi Szücs Kálmán cikkére. *Magyar Szemle*, V. köt. 4. sz. 361–362.

⁴²³ OTTLIK László (1928c): Új Hungária felé, 1.

⁴²⁴ Uo. 3.

hely, mind kevésbé érti immár az ellentéteket, amelyek magyart, horvátot, tótot, erdélyi románt elválasztanak egymástól és mindinkább látja, hogy e népek szenvedéseiket csak egymás keblén pihenhetik ki és problémáikat csak egymás támogatásával oldhatják meg: hogy különválva legázolás, megalázás, nyomorult helóta sors lehet csak az övék.” Majd később így folytatja: „Tudjuk, hogy tíz év alatt nagyot fordult a világ s tudjuk, hogy a Pater Familiasnak akkori fölényes helyzete helyett ma már legfőljebb az idősebb testvér szerepében vagyunk otthon. De azt is tudjuk, hogy az új »kiegyezés« korántsem egyedül a mi érdekünk.”⁴²⁵

Ottlik részletesen vázolja tanulmányában az „Új Hungária” terület-részeit, az egységes országba való visszatérés körülményeit és eltérő feltételeit a horvátok, a „tótok” (Felvidék), Erdély és Ruténföld (Kárpátalja) vonatkozásában. Ennek kapcsán szembeállította egymással az „Új Hungáriában” a nemzetiségekre váró boldog jövőt az utódállamokhoz került nemzetek, illetve nemzetiségek negatív tapasztalataival. Az Ottlik által megálmodott, egyes elemeiben föderalisztikus államalakulat megpróbált túllépni a 19. század liberális nacionalizmusán és az üdvözítőnek tekintett neopatriotizmus talaján – visszatekintve a középkori rendi eredetű patriotizmusfelfogásra, mely a területi integritáson alapult – a náció helyett a terrénumot tekintette az elsődleges összetartó erőnek. Mindezt azonban hungarocentrikus megközelítésben, a magyarság számára történelmi jogon járó vezető szerep mellett tudta csak elképzelni, amit a történeti tények és tapasztalatok alapján mindenképpen utópikusnak minősíthetünk. Egyet kell érteni azzal az utólagos értékeléssel, hogy a Szent István-i állameszme szöges ellentétben állt a modern kelet-közép-európai nacionalizmusokkal.

Ottlik esszéjének hazai fogadtatásából, mely többnyire kedvező volt, érdemes kiemelni egy meglehetősen kritikus véleményt, ami a későbbiekben válaszára sarkallta a szerzőt. Bajcsy-Zsilinszky Endre, a bethleni konszolidáció hajlíthatatlan kritikusa, ez idő tájt fajvédő politikus és újságíró, az *Előörs* című hetilap hasábjain éles támadást intézett a neopatriotizmusnak nevezett felfogással szemben, melyet csupán a magyarság valódi belső problémáiról való figyelemelterelésnek tekintett.⁴²⁶ Bajcsy-Zsilinszky úgy vélte, hogy Ottlik megközelítése „feltűnően hasonlít” Jászi Oszkár „Keleti Svájc” felfogásához. A Horthy-korszakban egy ilyen minősítés

⁴²⁵ Uo. 4.

⁴²⁶ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre (1928): Neopatriotizmus? *Előörs*, 1928. október 14. 1–3.

meglehetősen negatív jelentéstartalommal bírt. Ugyanakkor hozzátette, „*ezt a neopatrióta új Hungáriát jó magyarok gondolták el, a Keleti Svájcot pedig a magyarsággal szemben legalább is indifferens kultúrsznobok, idegenek*”.

Ottlík szükségesnek látta, hogy a vitát kiváltó írásának megjelenése után egy évvel szintén a *Magyar Szemlében* reagáljon a megfogalmazott észrevételekre, helyenként vádakra.⁴²⁷ „Új Hungária és Keleti Svájc” címen közzétett értekezésében így fogalmaz: „...*valóban az Új Hungária »feltűnően« hasonlít a Keleti Svájchoz: éppen úgy, mint ahogy az összedrótózott váza hasonlít a széttört vázához. Mindazonáltal fennakadni azon, hogy a törés nyomai meglátszanak a drótozás után is, éppen olyan naivításra vall, mint aminő sajtóságos elfogultság kell ahhoz, hogy ezzel igazolva lássuk azt, aki az ép vázát annak idején mindenáron össze akarta törni.*”⁴²⁸ Az összedrótózott váza hasonlatot Ottlík igyekezett részletesebben is megmagyarázni: „*Jászi föderalista programja annak idején helytelen volt: 1. azért, mert nem számolva a tényleges társadalmi szituációval s a fennálló erőviszonyokkal, nem vette észre, hogy akkor ezt a programot egyáltalában nem lehetett végrehajtani, 2. azért, mert erőszakos megvalósítása esetén a helyett, hogy nyugvópontra juttatta volna a nemzetiségi kérdést, még jobban kiélesítette volna és végül 3. azért, mert végrehajtása esetén az a program csak az egységes Magyarország szétbontását mozgathatta volna elő. Viszont meggyőződésünk szerint »ugyanaz« a program ma igenis éppen azoknak a tényezőknek erősítését szolgálhatja, amelyek Hungária területi egységének helyreállítását mozgathatják elő. Vagyis »ugyanaz« a program nem ugyanaz, mert a történeti helyzet időközben, sajnos, gyökeresen megváltozott.*”⁴²⁹ Ottlík a Jászi-féle 1918-as autonómiajavaslatot úgy tünteti fel, mint ami az akkori ország területi integritásának a feladását jelentette volna, ezzel szemben a trianoni határok meghúzását követő egy évtized elteltével az „Új Hungária”-koncepció – a megváltozott nemzetközi politikai kontextusban – nem felad, hanem újraintegrál. Úgy véli, hogy Közép-Európa számára a „*Britbirodalomhoz hasonló*

⁴²⁷ OTTLIK László (1929c): „Új Hungária” és „Keleti Svájc”. *Magyar Szemle*, VII. köt. 2. sz. 113–124. Fontos megemlíteni, hogy Ottlík a korszellemnek megfelelően szükségesnek tartotta kijelenteni: „...*minden habozás nélkül lehet állítani, hogy Jászi és elvbarátainak tevékenysége nélkül világháború és háborúvesztés dacára sem jutotunk volna el – Trianonhoz*”. (Uo. 117.)

⁴²⁸ Uo. 114.

⁴²⁹ Uo.

változatos »státus«-viszonyokat felölelő Nagy-Hungária keletkezhetnék, amely igazi hazája, »otthona« lehetne a benne egyesülő összes népeknek...⁴³⁰ Ugyanakkor Ottlik sem tudott vagy kívánt szembenézni azzal, amit a politikai történések keserűen bizonyítottak. A korabeli Magyarországnak és a „Natio Hungarica”-gondolatnak az egykori kisebbségekre gyakorolt vonzereje 1928/29 táján – tíz évvel az első világháború után – nemhogy erősödött volna, hanem inkább gyöngült.⁴³¹

Egy fél évtized elteltével, 1934-ben Ottlik a *Magyar Szemle* hasábjain ismét visszatér korábbi koncepciójához úgy, hogy az „Új Hungária”-eszmét a „Pax Hungarica” fogalmával egészíti ki.⁴³² Ez alkalommal is kifejtette, hogy a történelmi Magyar Királyság képes volt a „Középduna” vidékén, a Kárpát-medencében megteremteni az itt élő népek harmonikus együttélését. Trianon revíziójának ügye ugyanakkor azért nem ért el sikert, mert Magyarországgal szemben kialakult egy sztereotípiája: „Ez a kép, amelylyel szemben állunk, egy apokaliptikus lovasnak az alakja: a honfoglaló magyarnak ijesztő lovasalakja, úgy amint az az egykori jámbor keresztény népek rémült fantáziájában megjelent, hogy ott mélyen meg is ragadjon. Idővel ez a kép, igaz módosult, finomult: lassan átfomálódott egy barbár díszruhás, gőgös keleti nagyúr alakjává, aki azonban még mindig fegyveresen és magas lóhátról, kemény ököllel uralkodik a hatalma alá tiport szolganepeken.”⁴³³ Ez a kialakult kép táplálta az „ezeréves igazságtalanság” vádját, és igazolta a trianoni döntés helyességét. Sőt a történelemből is jól ismert „klisé” – az elnyomott nép és az uralkodó réteg közötti harcot a demokráciáért folytatott küzdelemként beállítva – jól tudták kamatotztatni: „E szerint Magyarország megcsonkítása és feldarabolása jogos volt, mert a demokrácia szent nevében történt...”⁴³⁴

Ottlik szerint a történelmi valóság ennek éppen az ellentéte: „Magyarország politikai szerkezete nem egy népnek más népek fölötti uralmán alapult, hanem egy civilizációs eszmén: a nyugati kultúra határán fekvő egységes földrajzi terület, a Kárpátok medencéjét egy nyugati szellemű keresztény királyság politikai abróncaiba fogni. Az uralom stílusa

⁴³⁰ Uo. 121.

⁴³¹ Elgondolkodtató, hogy a reménykedő hangnem mellett Ottlik maga is utal a „fiatal” és éppen ezért igen „agresszív nacionalisztikus lelkületű” megnyilvánulásokra, amelyek az „új” nemzetek az idő tájt formálódó „új” értelmiségét jellemzik. (Uo. 120.)

⁴³² OTTLIK László (1934a): Pax Hungarica. *Magyar Szemle*, XXII. köt. 3. sz. 289–299.

⁴³³ Uo. 289.

⁴³⁴ Uo. 290.

[tehát]... nem »nemzeti«, hanem nyugati »keresztény«, azaz kozmopolita.”⁴³⁵ A középkori magyarországi uralkodó osztály (főpapok, főnemeselek) igen jelentős része idegen eredetű, többnemzetiségű volt, mint ahogyan a városi népesség, illetve a parasztság. Magyarországot pedig nem azért hívják így – érvel Ottlik –, mert „magyarok uralkodtak fölötté”, hanem azért, mert a lakosság túlnyomó többsége a 18. század végéig magyar volt.

Az újragondolt „Új Hungária”-koncepciót és az ennek alapján kialakítandó új magyar állameszményt a következőképpen jellemzi. A Kárpát-medencében ókori római mintára mint természetes életegységet fogott politikai keretbe a „magyar állameszme”, melyet a Pax Romana fogalmát stílszerűen aktualizálva, „Pax Hungarica” névvel illet: „...a Pax Hungarica, a magyar civilizáció eszméje volt az, amely az idők folyamán szolgálatába állította számos, a Kárpátok ölében élő vagy ide bevándorolt »idegen«, azaz nem-magyar népnek vérének és géniuszát, hogy itt a civilizált, keresztény életnek és a nyugati kultúrának virágzó keretét és erős végvárát teremtsen meg”.⁴³⁶ Ebben az egységes, szabad civilizációban békében élt egymással „a magyar és tót földművelő, a vlach hegyi pásztor, a német polgár, a szerb, görög és örmény kereskedő”. Ottlik szerint a „Pax Hungarica” szellemisége a törökdúlás utáni nagyarányú betelepítések, majd a modern (liberális) nacionalizmus hatása következtében háttérbe szorult. Álláspontja szerint a magyar nacionalizmus legradikálisabb képviselői a városi polgári értelmiség „neofita” rétegeiből kikerülő német, szláv és zsidó eredetű írók, tudósok és politikusok voltak, akik a nemzeti-ség fogalmát csak politikai értelemben tudták interpretálni. Az „asszimiláló nacionalizmusnak” nevezett felfogás szerint a „magyarság” nem volt egyéb, mint civilizációs, eszmei egység, az a népsokaság (demosz), amely a „Pax Hungarica misszióját hordozza”. E nemzetfelfogásban a nép, mint „etnosz”, nem volt egyéb, mint kuriózum, „muzeális emlék”, amelynek mihamarabb el kell tűnnie a történelem süllyesztőjében.

Úgy véli: „napjainkban” az új nemzedék színre lépésével – melyhez magát is sorolja – egy modern felfogás születésének lehetünk tanúi, mely hegeli értelemben vett szintézise az „individualisztikus” politikai és a „népi nacionalizmus” felfogásnak: „A helyes megoldás szerintünk az, hogy vissza kell térni a régi magyar civilizáció, a Pax Hungarica,

⁴³⁵ Uo. 290–291.

⁴³⁶ Uo. 291.

két alapeszméjéhez: az egyik a tér primátuszának eszméje, amely arra utal, hogy az egy geoökonómiai térhez tartozó népek sorsközösségének elemi tényeiből kell kiindulni, abból, hogy ezek a népek szükségképp összetartoznak, mert egymásra vannak utalva; a másik az összetartozó népek egyenlő szabadságának eszméje, az ősi magyar jogeszme: »una eademque libertas«. Az új magyar elmélet, az »Új Hungária« elmélete tehát csak annyiban új, hogy a régi magyar hagyományokból merített eszméket egy új történelmi helyzetre alkalmazza. Egyebekben épp azért magyar, mert a magyar hagyományban, a magyar szellem múltjában gyökerezik.⁴³⁷ Ottlik nem rejti véka alá, hogy koncepciója a történeti eredetű hungarus-nemzettudat modernizált – a kisebbségek számára autonómiát kilátásba helyező –, „haladó” változata, amelyet nem kevés elfogultsággal nevez „magyar gondolatnak”, ami „az egyetlen teremtő gondolat a Duna-medencében”.⁴³⁸

Írása végén két további, az addig kifejtett elméleti keretet továbbgondoló megállapítással találkozunk. Egyrészt az új nemzedék látókörének kiszélesedéséről tesz említést. Úgy véli, hogy a „Pax Hungarica” eszméjében semmi olyan nincs, amit a Kárpát-medence térségéből ne lehetne a Duna-medence régiójára kiterjeszteni, következésképp itt is érvényes a geoökonómiai észszerűség és a népek egyenlő szabadságának elve, ami nélkül nincs „új rendezésre” lehetőség.⁴³⁹ Másrészt fölveti, hogy a „népek” ma már nem érik be a demokrácia igényével, e helyett a demokrácia „valóságát” akarják, amit a klasszikus angol szállóige „democracy is selfgovernment”-ként fogalmaz meg. Úgy véli, „az új magyar állameszme lényege is ez: önkormányzó demokrácia”.⁴⁴⁰

⁴³⁷ Uo. 297.

⁴³⁸ Uo. 298.

⁴³⁹ Uo.

⁴⁴⁰ Uo. 299. Pár hónappal később a *Magyar Kisebbség* című folyóiratban a kisebbségi autonómia kérdéséről, annak nehézségeiről és aktualitásairól értekezett. Az írás bevezető gondolatát érdemes idézni: „A modern nemzeti »többségi« állam határai között az állandó feszültséget és nyugtalanságot, bel- és külpolitikai béktelenséget okozó nemzeti kisebbségi kérdések kielégítő megoldásának nincsen más módja, mint kisebbségi autonómiák létesítése és az autonómiák jogainak becsületes tiszteletben tartása.” [OTTLIK László (1935b): Kisebbségi autonómia. *Magyar Kisebbség*, XIV. évf. 5. sz. 105.] A tanulmányban kitér az államtagadó „irredenta kisebbség” vádjára, melyet a trianoni határokon túlra került magyar kisebbséggel szemben fogalmaztak meg. Ottlik képtelenségnek tartja ezt az állítást, és vallja, hogy „[a] kisebbség politikai törekvésének nem lehet egyéb a végső célja, mint az, hogy a kisebbséget

Két évvel később a *Magyar Szemle* hasábjain tovább folytatja a kisebbségi kérdés múltjával és jelenével kapcsolatos okfejtését. „A kisebbségi kérdés tegnap és ma” című írásában⁴⁴¹ megállapítja, hogy a „rég Magyar nacionalizmus” a nemzeti indeterminizmus, a történeti nemzetiség mint „politikai nemzet”, az „ifjabb”, jórészt asszimilánsoktól vezetett nacionalizmus pedig a nemzeti determinizmus talaján áll. Utóbbi elméletből „kényszerűen fakad a faji kizárólagosság és a nemzeti imperializmus, amely végeredményében egy nemzetiszocializmusra, a nemzet- és államközi együttműködés teljes lehetetlenülésére és az örök, kényszerű és általános háborúra vezet”.⁴⁴² Azzal mindenképpen szembe kell nézni – vallja Ottlik –, hogy ma már a régi Magyar nacionalizmus szintézise nem valósítható meg egy olyan politikai közegben, ahol minden népcsoportot immár áthatott az „új nemzeti öntudat”, és bár nem teszi hozzá, de nyilvánvaló tény, az önálló nemzetállami lét lehetőségének a kipróbálása. Ottlik az írás végén, némileg talányos módon a „Pax Hungarica” helyett egy új, további részletes kifejtést nem nyerő fogalom bevezetéséhez folyamodik: „Az asszimilációs folyamatok ideje végképp lejárt. A megoldásnak csak egy útja van: a Dunavölgy politikai szerkezetét a népek együttműködésével az egyenlő igazság és szabadság: »suum cuique« és az »una eademque libertas« vezéreszméi alapján úgy kell átépíteni, hogy abban minden nép, amelyet a sorsa a Dunátájhoz köt, megtalálhassa a maga helyét és boldogulását. A népek egymás elleni harca és egymás fölötti uralma helyébe

kiemelje a politika forgatagából: depolitizálja, a kisebbségi autonómia megteremtése útján”. (Uo. 115.)

A kisebbségi (nemzetiségi) kérdés belpolitikai vonatkozásait járja körbe egy korabeli közigazgatási továbbképző tanfolyamon tartott előadásában, mely szintén a *Magyar Kisebbség* hasábjain látott napvilágot. Lásd OTTLIK László (1937b): Magyar nemzetiségi politika. *Magyar Kisebbség*, XVI. évf. 21–22. sz. 565–578. [Ugyanaz megjelent: MÁRTONFFY Károly (szerk.): *A mai magyar község*. Az 1937. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai (A korszerű közszolgálat útja 5.). M. Kir. Állami Nyomda, Budapest, 1938. 292–300.] Az előadás végén az érintettek figyelmét a következőkre hívja fel: „A magyar közigazgatási tisztviselői kar minden egyes tagja tartsa szem előtt: hogy az ő tapintatán, lelkiismeretességén, önfegyelmén és elfogulatlan, higgadt magatartásán múlik egyrészt a nemzetiségi béke ebben az országban, másrészt a nemzet jó hírvenének gyarapodása, vagy csorbulása a külföld előtt.” (Uo. 577–578.)

⁴⁴¹ OTTLIK László (1936): A kisebbségi kérdés tegnap és ma. *Magyar Szemle*, XXVII. köt. 2. sz. 105–115.

⁴⁴² Uo. 115.

*a közös munka és közös béke érája kell hogy lépjen: a »Pax Danubiana« új korszaka.*⁴⁴³ Ottlik ugyanakkor nyitva hagyja azt a kérdést, hogy ebben az „új” korszakban a magyar hegemonia szempontja játszik-e egyáltalán szerepet. Hogy ezt tudatosan tette vagy sem, illetve mindebben a történeti-politikai racionalitás hatott közre vagy valami egészen más, abban nehéz állást foglalni, mindenesetre a korábbi megközelítésekhez képest érdemi eltérésről van szó.

A következő pár évben nagyot változott a világ. 1938-ban, majd 1940-ben az első, illetve a második bécsi döntés következtében sor került a magyar határok revíziójára, aminek következtében a Felvidék egy része, majd Észak-Erdély ismét magyar fennhatóság alá került. 1940 augusztusában, vagyis a második bécsi döntést közvetlenül megelőző időszakban látott napvilágot az utolsó *Magyar Szemlé*ben közzétett írása. „A magyar nemzetiségi politika feladatai” címmel a nemzetiségi kérdés gyakorlati megoldásainak módjáról értekezett.⁴⁴⁴ Minden bizonnyal az időközben bekövetkezett határrevízió lehet az oka annak, hogy Ottlik ismét visszatért a Szent István-i Magyarország eszméjéhez, ugyanakkor explicit módon elismerte, hogy a háború előtti Magyarország nemzetiségi politikájának egyértelműen voltak téves pontjai. Nyíltan beszél a Trianon előtti korszak anomáliáiról: „*A magyarosítás politikáját hibásnak kell mondanunk, nem azért, mintha katasztrófába vitte volna a nemzetet: hiszen ezt nem tette; hanem azért, mert lehetetlen célt tűzött maga elé.*”⁴⁴⁵ Röviden bemutatva a háború előtti magyarosítási politika ellentmondásos fejleményeit, kijelenti: „*...nem kétséges, hogy ezzel a politikával előbb-utóbb szakítanunk kellett volna akkor is, ha a világháború és a trianoni szerencsétlenség nem lép közbe... Nem mondhatjuk azt, hogy Magyarország jövője, Szent István koronájának újabb ezeréves fénye csak akkor lesz biztosítható, ha a Szent Korona összes népeit sikerül nyelvileg is egyesíteni a magyarosodás útján, mert ez a feladat lehetetlen volt a múltban, a jövőben még fokozottabban lehetetlen lesz.*”⁴⁴⁶ Reálisan néz szembe a trianoni döntést követően eltelt két évtized hatásaival: „*...a Kárpátmedence összes népeiben a nemzetiségi érzés és öntudat az utolsó két évtized folyamán erőteljes*

⁴⁴³ Uo.

⁴⁴⁴ OTTLIK László (1940a): A magyar nemzetiségi politika feladatai. *Magyar Szemle*, XXXIX. köt. 2. sz. 57–65.

⁴⁴⁵ Uo. 58.

⁴⁴⁶ Uo. 60.

*fejlődésnek indult. Hiábavaló volna kétségbe vonni, hogy a nemzetiségi öntudat ma már a népesség széles rétegeit áthatotta és ez már magában véve is lehetetlenné teszi a régi állásfoglalásokhoz való visszatérést.*⁴⁴⁷ Ottlik e helyen véleményt nyilvánít az úgynevezett népi elv szélsőséges túlhajtásával kapcsolatban. Úgy véli, ezzel összefüggésben nem szabad szem elől téveszteni két aspektust: „Az egyik az a felismerés, hogy minden nép csak a maga anyanyelvén juthat a kulturális fejlődés áldásaihoz, miért is nemcsak elemi joga a maga anyanyelvi kultúráját kifejleszteni, hanem azt is elvárhatja, hogy ebben őt az állam erejéhez képest támogassa. a másik az a tanulság, hogy minden népnek szüksége van a maga kebeléből kinőtt intelligens vezetőrétegre, amely ugyanazzal a hűséggel adózik népének, mint a hazájának és államának.”⁴⁴⁸

Írásában egyáltalában nem utal az egyes népeknek, nemzetiségeknek biztosítandó, korábban már kifejtett széles körű autonómia kérdésére. A megváltozott történelmi szituáció hatásának tudható be, hogy e helyett fejtegetéseiben a nemzeti kisebbségi egyenjogúság és a méltányos bánásmódhoz való jog általános hangsúlyozásával szembesülünk. Sőt a cikk végén egy meglehetősen idealisztikus, moralizáló kijelentésre is ragadtatja magát, amikor a „nagyértékű jogi reformok” helyett a helyes, „erényes” nemzetiségi politika alapjait a következőkben határozza meg: „Tárgyilagosság, igazságosság és tetterős jóakarát: ezek azok az erények, amelyekre tartós nemzetiségi politikát építhetünk. Ez a politika biztosítani fogja a testvér nemzetiségek ragaszkodását ehhez az ősi állami kötelekhez és kivívja a külföld megbecsülését is. Ezen túlmenően pedig talán visszاسzerzi számunkra azoknak az elszakított népeknek a rokonszenvét is, amelyeket az utolsó két évtized nacionalista áramlatai elidegenítettek tőlünk.”⁴⁴⁹

E gondolatkör utolsó darabjaként a bátyja, Ottlik György által szerkesztett *Pester Lloyd* 1940. évi augusztus 18. és 20. számában német nyelven tette közzé „Szent István birodalma az új Európában” című írását, mely az erdélyi *Hitel* folyóirat jóvoltából magyar nyelven is megjelent.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Uo. 60–61.

⁴⁴⁸ Uo. 61.

⁴⁴⁹ Uo. 65.

⁴⁵⁰ OTTLIK László (1940c): *Das Stefansreich im neuen Europa* (1. Raumordnung und politische Gestaltungskraft – 2. Das völkische Prinzip im Karpathenraum. Sonderdruck aus dem *Pester Lloyd* vom 18. und 20. August 1940.). Druckerei der Pester Lloyd-Gesellschaft, Budapest. Magyar nyelvű kiadás: OTTLIK László

Ottlik egy sajátos történetfilozófiai esszé keretében vázolja Európa egyes történeti régióinak politikai, társadalmi, gazdasági fejlődési tendenciáit. Írásában többek között olyan korabeli frazeológiát használ, mint „élettér”, „természetes téregység”, „politikai erőcentrum”. Az utóbbi évek történéseit értékelve megállapítja, hogy a Hitler által életre hívott „észak–déli” Berlin–München-tengely kiegészült egy „új közép európai tengellyel”, a Berlin–München-vonal meghosszabbításával Rómáig: „*A »tengely« [...] nem csupán Középeurópának, hanem az egész kontinensnek irány- és mértékadó központjává lett.*”⁴⁵¹ Mindezek a változások a Kárpát-medence mint „természetes téregység” számára is új perspektívát teremtettek: „...*a Berlin–München–Róma tengely a maga befolyását abban a pillanatban automatikusan kiterjesztette a Keleti Kárpátokig, amikor önmagát egy Budapestig nyúló melléktengellyel egészítette ki.*”⁴⁵² Történelmi párhuzamot látva, a Római Birodalom fénykorát, a „Pax Romana” áldásait felemlítve megállapítja: „*A Berlin–Róma tengely áldozatos nagy háborújának végcélja sem lehet egyéb, mint egy Pax Romano-Germanicának megteremtése, amelynek legfontosabb keleti hajtása nem lehet más, mint a történelmi hivatásában oly becsülettel bevált Pax Hungarica.*”⁴⁵³ a Kárpát-medence így képes egy „újjárendezés” formájában egyensúlyát visszanyerni, amelynek központja értelemszerűen csak Budapest lehet. Ottlik meggyőződéssel vallja, hogy az európai „újjárendezés” révén a kontinens „organikus részei” a maguk „természetes központjai” körül fognak csoportosulni.

Az írás végén az új status quóról szólva megállapítja: „...*ma már Európa helyreállítását a tengely végső győzelmétől várjuk, ugyancsak tisztában vagyunk azzal, hogy a Kárpátmedence problémáinak megoldása is csak e medence vezető nemzetének, a magyarságnak további*

(1940/1941a): Szent István birodalma az új Európában. *Hitel – Nemzetpolitikai Szemle* [Kolozsvar], V–VI. évf. 3–4. sz. 247–257.

A magyar kiadás legvégén egy lábjegyzetben megjegyzi: „...*nem kevés megnyugvással látom, hogy az eredeti [német nyelvű – Sz. J.] szövegen egy betűt sem kellett változtatnom. Tétéleimet pontról-pontra igazolta a bécsi döntés, – alig két héttel cikkem megjelenése után –, Magyarországnak, mint első európai középhatalomnak a hármas paktumhoz való csatlakozása, az elszakított Délvidek tetemes részének visszatérése...*” [OTTLIK László (1940/1941a): Szent István birodalma az új Európában, 257, 3. lábjegyzet.]

⁴⁵¹ OTTLIK László (1940/1941a): Szent István birodalma az új Európában, 250.

⁴⁵² Uo. 252.

⁴⁵³ Uo. 253.

mege erősödésétől és hagyományos politikai bölcsességétől várható. Hogy az emberek mit látnak meg a világból, mindig attól függ, hol állnak, milyen magas kilátópontra sikerült feljutniok. A hegycúcson egészen más a kilátás, mint a lejtő alján.”⁴⁵⁴ A második világháború magyar szempontból kezdeti „sikerei” Ottlik nézőpontját, világlátását megváltoztatták. Miként maga is írja, a „hegycúcsról” más kilátás esik a „lejtő aljára”. a tengelyhatalmaknak köszönhető határrevízió feletti öröm ekkortájt nem csak Ottlik éleslátását homályosította el.⁴⁵⁵

Ottlik „Új Hungária” koncepciója, illetve annak különböző továbbgondolásai egyértelműen azzal a céllal születtek, hogy modernizált formában tovább éltessek a Szent István-i állameszmét. Egyes írásaiban ugyan maga is fölvetette, hogy a nemzeti kisebbségi egyenjogúság garanciáin túl elérkezett a kisebbségi autonómia biztosításnak ideje, amely a régió (Kárpát-medence, „Dunatáj”, „Dunavölgy”) népei számára a békés együttélés közjogi kereteit biztosíthatná. Ugyanakkor visszatérő módon a magyar hegemonia, a történelmi előjog különböző fölemlgetésével nem tudta átlépni azt a határt, amit a kelet-közép-európai nemzeti mozgalmak és nacionalizmusok érdemben akceptálni tudtak volna. A modern nemzetállamiság gondolatával Ottlik „ajánlata” nem volt versenyképes. Érdemes itt idézni egy mai kortárs amerikai történész megállapítását: *„Az Új Hungária sok hívőre tett szert Magyarországon, de éppen azok nem hallották meg, akikhez szólt volna.*”⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ Uo. 257 (3. lábjegyzet).

⁴⁵⁵ Végül itt kell megemlíteni a *Hitel* 1943. márciusi számában – a háború kellős közepén – megjelent rövid írását, amelyben Bárdossy László védelmére kel az őt ért hírlapi támadásokkal szemben. A polémia tárgya az önálló magyar államiság fenntartásáért folytatott politikai küzdelem történeti megítélése volt. Vö. OTTLIK László (1943b): Két világ között. *Hitel – Nemzetpolitikai Szemle* [Kolozsvár], VIII. évf. 3. sz. 167–172.

⁴⁵⁶ CAPLES, Matthew (2000): Ottlik László Új-Hungária-koncepciója, 18.

Epilógus

Ottlik munkásságának talán legfontosabb sajátossága, hogy az elmúlt századforduló időszakában a Concha Győző, Kuncz Ignác, Schvarcz Gyula, Balogh Arthur, Szandtner Pál, Krisztics Sándor fémjelezte, erőteljesen közjogi hagyományra épülő és elsősorban állambölcseleti, alkotmány- és közigazgatástani irodalomból táplálkozó, „államcentrikus-jogásziás”⁴⁵⁷ „politikát” a modern értelemben vett – elsősorban az angolszász politikatudományhoz kötődő – társadalomelméleti megalapozású diszciplínaként képzelte el és művelte. Korai halála megakadályozta abban, hogy egy valóban átgondolt, fogalmilag alaposan kidolgozott, rendszerezett állam- és/vagy politikaelméleti alpművet alkosson. S ha túl is élte volna Budapest ostromát, a második világháború utáni hazai politikai történések minden bizonnyal rövid időn belül ellehetetlenítették volna ez irányú tudományos törekvéseit, és a hallgatás, a belső száműzetés, vagy Horváth Barna pálya- és kolozsvári professzortársa példájaként az emigráció maradhatott volna meg számára mint esetleges kiút.

Végül essen néhány szó műveinek utóéletéről, mely nagymértékben hozzájárult az egész életmű több évtizedes feledésbe merüléséhez. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945. M.E. számú rendelete „A fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről” rendelkezett. A jogszabály, melynek megalkotásakor a háborús események Magyarországon még javában folytak, a következőképpen rendelkezett: „Az Ideiglenes Nemzeti Kormány az Ideiglenes Nemzetgyűlés által Debrecenben, 1944. évi december hó 22. napján nyert felhatalmazás alapján a Moszkvában, 1945. évi január 20. napján megkötött fegyverszüneti egyezmény 16. pontjának végrehajtásaként a következőket rendeli: 1. §. Meg kell semmisíteni a könyvnyomdák, könyvkiadó vállalatok, könyvkereskedők, köz-, és kölcsönkönyvtárak, iskolai könyvtárak, valamint magánszemélyek birtokában levő minden fasiszta szellemű, szovjetellenes

⁴⁵⁷ CSIZMADIA ERVIN (2000): A két háború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tematikái..., 180.

és antidemokratikus sajtóterméket (könyv, folyóirat, napilap, hirdetés, röplap, képes ábrázolat stb.), tekintet nélkül arra, hogy magyar vagy más nyelven jelent meg.”

Az 1945. február 26-án hatályba lépett rendelet „végrehajtására” 1945. április 28-án megalakították a Fasiszta Sajtótermékek Jegyzékét Összeállító Bizottságot, mely részletes listát állított össze az indexre helyezett sajtótermékekről.⁴⁵⁸ Az 1945 júliusában megjelent első listán Ottlik három könyve – *A politikai rendszerek* (1939), *A politikai rendszerek története* (1940) és *a Bevezetés a politikába* (1942) – szerepelt.⁴⁵⁹ Hamarosan újabb lista látott napvilágot, amely *A marxizmus társadalomelmélete* (1922) című könyvét is tartalmazta.⁴⁶⁰ Ottlik példája jól mutatja, hogy a szovjet hatalom figyelme idejekorán kiterjedt mindazon szak- és szépirodalmi publikációkra, amelyek politikai és ideológiai érdekeit, illetve érzékenységét sértették. A korabeli döntéshozók láthatóan nem törekedtek arra, hogy Ottlik legjelentősebb műveiről tudományos igényű értékkéítélet mondjanak. Az állam- és politikatudomány számára így hosszú évtizedekig lehetetlenné vált az életmű rekonstrukciója, kritikai értelmezésére és hatástörténeti megítélésére irányuló mindenfajta érdemi diskurzus.

⁴⁵⁸ FASISZTA, SZOVJETELLENES, ANTIDEMOKRATIKUS SAJTÓTERMÉKEK I. (1945): *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke* (I. számú jegyzéke). Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, [Budapest] 1945.

⁴⁵⁹ Uo. 30.

⁴⁶⁰ FASISZTA, SZOVJETELLENES, ANTIDEMOKRATIKUS SAJTÓTERMÉKEK II. (1945): *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek II. számú jegyzéke*. Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, [Budapest] 1945. 17.

Felhasznált irodalom⁴⁶¹

- ALBRECHT Ferenc (1932): Parlamentarizmus és diktatúra. *Társadalomtudomány*, XII. évf. 3–4. sz. 345–354.
- ARCZT Ilona (2004): *A „Politika tudományok” oktatása a Budapesti Egyetem (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben [A „Politico-cameralis”, a „Politikai tudományok” és a „Politikai” (Alkotmányi és közigazgatási) Tanszékek története 1769–1948]*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- BAJCSY-ZSILINSZKY Endre (1928): Neopatriotizmus? *Előőr*, 1928. október 14. 1–3.
- BALOGH Arthur (1910): *Politika*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- BALOGH Elemér (2003): A kolozsvári–szegedi jogi kar története (1872–2002). In TAKÁCS Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője. Ünnepi tanulmányok, konferencia-előadások, kerekasztal-beszélgetések*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest. 198–199.
- BÁLINTNÉ MIKES Katalin (1983): *A kecskeméti Református Jogakadémia évkönyvei. Repertórium*. Bács-Kiskun Megye múltjából VIII. Kecskemét.
- BETHLEN, Count Stephen (1934): *The Treaty of Trianon and European Peace*. Longmans-Green, London–New York–Toronto.
- BETHLEN ISTVÁN ANGLIAI ELŐADÁSAI [1934]: *Bethlen István angliai előadásai*. Genius Könyvkiadó Rt., Budapest, é. n. [1934].
- BIBÓ István (1935): *Kényszer, jog, szabadság*. Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscosephinae. Sectio: Juridico-Politica. Tom. VIII. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged.

⁴⁶¹ A felhasznált irodalmak jegyzéke nem tartalmaz Ottlik László műveire való utalást. Az eddigi legteljesebb Ottlik-bibliográfia az „Ottlik László műveinek jegyzéke” cím alatt található.

- CAPLES, Matthew (2005a): Pax Hungarica. Ottlik László Új-Hungária-koncepciója. *Rubicon*, XVI. évf. 6. sz. 15–18.
- CAPLES, Matthew (2005b): Et in Hungaria ego: Trianon, Revisionism and the Journal Magyar Szemle (1927–1944). *Hungarian Studies: A Journal of the International Association for Hungarian Studies and Balassi Institute*, vol. 19. no. 1. 51–104.
- CONCHA Győző (1895): *Politika* I. köt. *Alkotmánytan*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- CSIZMADIA Andor (szerk.) (1980): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből*. Pécs.
- CSIZMADIA Ervin (2000): A két háború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tematikái. Dékány István, Ottlik László és Makkai János munkásságáról. In SZABÓ Máté (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Józsefvég Műhely Kiadó, Budapest. 162–184.
- DÉKÁNY István (1943): Dékány István bevezető előadása a Magyar Filozófiai Társaság „Társadalomfilozófia” című vitauüléséhez 1942. október 13-án. *Athenaeum*, XXIX. köt. 1. füz. 54–61.
- DRABAN CZ M. RÓBERT (2011): Vox Auctoritas. Vélemények a „kultúrtáj” és a „natio hungarica” kérdéséről az 1920-as évek magyar politikai nyilvánosságában. *Gazdaság- és Társadalomtudományi Közlemények*, III. évf. 1. sz. 192–202.
- DRABAN CZ M. RÓBERT (2014): Új utakon. Patrióta szemlélet az 1920-as évek második felének politikai gondolkodásában. In JUHÁSZ Erika (szerk.): *Közösségi művelődés – közösségi tanulás*. Debreceni Egyetem, Debrecen. 41–52.
- EGRY Gábor (2010): Nemzetiségpolitikák Magyarországon 1919–1944. *Limes – Tudományos Szemle*, XXIII. évf. 2. sz. 5–14.
- ECKHART Ferenc (1936): *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935. a királyi Pázmány Péter Tudományegyetem története* II. köt. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- EMLÉKKÖNYV (1997): *Százhuszonöt éve nyílt meg a kolozsvári tudományegyetem*. *Emlékkönyv* II. köt. (Összeállította: GAZDA István). Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba.
- FASISZTA, SZOVJETELLENES, ANTIDEMOKRATIKUS SAJTÓTERMÉKEK I. (1945): *a fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke* (I. számú jegyzéke). Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, [Budapest] 1945.

- FASISZTA, SZOVJETELLENES, ANTIDEMOKRATIKUS SAJTÓTERMÉKEK II. (1945): *a fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek II. számú jegyzéke*. Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, [Budapest] 1945.
- H. GY. [HORNÁSZKY Gyula] (1928): László v. Ottlik, Begriff und Gegenstand der Gesellschaftslehre. *Társadalomtudomány*, VIII. évf. 1–2. sz. 101–102.
- HANÁK Tibor (1993): *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás a század első felében*. Göncöl Kiadó, Budapest.
- HOLLÓSI GÁBOR (2007): *A debreceni Jog- és Államtudományi Kar története (1914–1949)*. Debrecen.
- HORVÁTH Barna (1925): Ottlik László: Jog és társadalom. 1924. *Jogtudományi Közlöny*, LX. évf. 6. sz. 46–47.
- HORVÁTH Barna (1940): A szocializmus új arca. *Társadalomtudomány*, XX. évf. 1. sz. 448–461.
- HORVÁTH R. KÁROLY (1943): Ottlik László: Bevezetés a politikába (Ismertetés). *Athenaeum*, XXIX. évf. 3–4. sz. 369–371.
- JESZENSZKY Géza (2014): Magyarország a brit gondolkodásban és külpolitikában, 1848-tól 1945-ig. *Külügyi Szemle. A Magyar Külügyi Intézet folyóirata*, XIII. évf. 2. sz. 150–175.
- KAUTZ Gyula (1862): *Politika vagy országásattan*. Heckenast Gusztáv, Pest.
- KINSZKI Imre (1922): A marxizmus társadalomelmélete. *Nyugat*, XV. évf. 8. sz. 560–561.
- KORNIS Gyula (1933): *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata I–II. köt.* Franklin-Társulat, Budapest.
- KOVRIG Béla (1934): *Fasizmus – hitlerizmus. Új államfelfogások – társadalmi szemlélet és politika*. Gergely R. Könyvkereskedése, Budapest.
- KRISZTICS Sándor (1931): *Politika I. köt. Alapvetés – Társadalomtan – Államtan – Alkotmánytan*. Franklin-Társulat, Budapest.
- KUNCZ Ignác (1888): *A nemzetállam tankönyve*. Drodtleff, Pozsony.
- LACKÓ Miklós (2007): Válságkorszak – válságelméletek. *Múltunk*, 19. évf. 3. sz. 4–39.
- LIBERALIZMUS ÉS ETATIZMUS (1934): Liberalizmus és etatizmus (A Társadalomtudomány körkérdésére). *Társadalomtudomány*, XIV. évf. 1–2. sz. 1–80.
- MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON II. (1982): *Magyar életrajzi lexikon II. köt. (L–Z)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- MAGYAR SZEMLE REPERTÓRIUM I. (1989): *Magyar Szemle – Repertórium és tartalomelemzés I. Bevezető és címjegyzék* (Írta és összeállította: SAÁD József). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézet, Budapest.
- MAGYAR SZEMLE REPERTÓRIUM II. (1989): *Magyar Szemle – Repertórium és tartalomelemzés II.* köt. (Írta és összeállította: SAÁD József). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézet, Budapest.
- MAJOR Zoltán (1994): Egy elhallgatott modern konzervatív: Ottlik László. *Új Magyarország*, IV. évf. 1994. április 30. (szombat). 13–14.
- MAJOR Zoltán (2000): A nemzet. Politikátörténeti fogalmak Ottlik László (1895–1945) munkásságában. *Havi Magyar Fórum*, VIII. évf. 3. sz. 52–56.
- MARCHUT Réka (2014): „Helyzetünk reális külső és belső szemléletére nevelve”. Gondolatok Európából és benne Magyarország helyéről a *Magyar Szemle* hasábjain (1927–1944). *Modern Magyarország*, III. évf. 1. sz. 125–153.
- MOÓR Gyula (1921): A bolsevizmus elméleti alapjai. *Társadalomtudomány*, I. évf. 3. sz. 443–458.
- MOÓR Gyula (1923): *Bevezetés a jogfilozófiába*. Filozófiai könyvtár III. Pfeiffer Ferdinánd (Zeidler testvérek) Nemzeti Könyvkereskedése, Budapest.
- MOÓR Gyula (1925): A szocializmusról. In *Emlékkönyv Berzeviczy Albert irói működésének félévszázados évfordulója ünnepére*. Dunántúl Könyvkiadó és Nyomda R.-T. Egyetemi Nyomdája, Pécs. 102–114.
- MOÓR Gyula (1927): Ottlik László: A társadalomtudomány filozófiája. *Társadalomtudomány*, VII. évf. 1–2. sz. 84–89.
- NAGY Dénes (1923): A marxizmus bírálata. *Magyar Munkás Szemle*, III. évf. 1–4. sz. 55–58.
- NÉMEDI Dénes (1972): A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusának szerkezetéről. *Történelmi Szemle*, XV. évf. 1–2. sz. 75–110.
- NÉMEDI Dénes (2007): Durkheim Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, XVII. évf. 3–4. sz. 149–174.
- PACZOLAY Péter (2003): Az állambölcselet oktatása a jogi karon. In TAKÁCS Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője. Ünnepi tanulmányok, konferencia-előadások, kerekasztal-beszélgetések*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest. 40–50.

- PAPP Ignác (1974): *Fejezetek a politikai és jogi gondolkodás történetéből (1924–1950)*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tom. XXI. Fasc. 3. Szeged. 58.
- PIKLER Gyula (1897a): *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Politzer Zsigmond és Fia, Budapest.
- PIKLER Gyula (1897b): *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése. – Az igazságosságról általában*. Politzer Zsigmond és Fia, Budapest.
- PONGRÁCZ Kálmán (1931): Új Hungária eszméje és a mai fiatalság. In *Jancsó Benedek Emlékkönyv* (az EFE „Jancsó Benedek Társasága” megbízásából szerkesztette: ASZTALOS Miklós). Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest. 400–409.
- PULSZKY Ágost (1885): *A jog és állambölcsészet alaptanai*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- ROMSICS Ignác (1991): *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarországtudató Intézet, Budapest.
- RUBER József (1928): Új társadalomtudományi rendszer. *Athenaeum*, XIV. évf. 3–4. sz. 162–171.
- RUSZNÁK Rezső (1928): *A kormányformák értelme és tartalma (Az alkotmányos felelős, a prezidenciális és a parlamentáris kormányforma. A mai olasz és orosz kormányforma. A parlamentarizmus „általános csődje”)*. Pfeifer Ferdinánd (Zeidler testvérek) Nemzeti Könyvkereskedésének kiadása, Budapest.
- SAÁD József (1994): Társadalomtudomány, 1921–1943. A társadalomtudományi gondolkodás hivatalos szakmai közösségének folyóirata. *Századvég* (Új folyam), I. évf. 1. sz. 151–169.
- SAS Péter (2012): „Egy emberből az marad meg, ami az emberek emlékezetében róla megmarad” (2.). Interjú a 90 éves Kiss András nyugalmazott főlevéltárossal. *Művelődés – Közművelődési folyóirat* (Kolozsvár), LXV. évf. 12. sz. 23–27.
- SCHLETT István (1994): Magyar politológia – tudomány és publicisztika. *Politikatudományi Szemle*, III. évf. 2. sz. 109–113.
- SCHMITT, Carl (1931): *Der Hüter der Verfassung*. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- SOMLÓ Bódog (1903): *Állami beavatkozás és individualizmus*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- (Sz.) [SZOMBATFALVY György] (1924): Ottlik a marxizmusról. *Társadalomtudomány*, IV. évf. 1. sz. 68–69.

- SZABADFALVI József (2004): Jogfilozófiai töredékek: Ottlik László normatánának rekonstrukciója. In SzABÓ Miklós (szerk.): *Regula Iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. Bíbor Kiadó, Miskolc. 273–281.
- SZABADFALVI József (2006a): Egy elfeledett társadalomtudós: Portrészemléke Ottlik Lászlóról. *Magyar Szemle* (Új folyam), XV. évf. 3–4. sz. 58–78.
- SZABADFALVI József (2006b): Ottlik László. In HAMZA Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok* III. köt. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest. 191–208.
- SZABADFALVI József (2014): *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SZABADFALVI József (2017): Politika(tudomány) – állambölcselet – jogbölcselet. Diszciplináris polémikák Ottlik László életműve kapcsán. In CHRONOWSKI Nóra, POZSÁR-SZENTMIKLÓSY Zoltán, SMUK Péter, SZABÓ Zsolt (szerk.): *A szabadságszerető embernek. Liber Amicorum István Kukorelli*. Gondolat Kiadó, Budapest. 358–366.
- P. SZABÓ Béla (2011): *Tanulságos évtizedek. A Debreceni Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara (1914–1949)*. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar – Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Debrecen.
- SZABÓ József (1940): Közvéleményünk társadalomlélektani tényezői. *Társadalomtudomány*, XX. évf. 2. sz. 169–194.
- SZALAI Miklós (2015): Befogadás, értelmezés és kultusz: Mussolini és az olasz fasiszmus megítélése a két világháború közötti Magyarországon. *Múltunk*, XXVII. évf. 4. sz. 50–71.
- SZANDTNER Pál (1931): *Politika*. Dr. Szandtner Pál egyetemi ny. r. tanár előadásai után jegyezte: Püski Sándor. Jog- és államtudományi jegyzetek 1. Budapest.
- SZEGEDI EGYETEMI ALMANACH (1996): *Szegedi Egyetemi Almanach 1921–1995*. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- SZELÉNYI Ödön (1927): Ottlik László: A társadalomtudomány filozófiája. *Miskolci Jogászélet*, III. évf. 3–4. sz. 32.
- SZÉKELY Hugó (1927): A társadalomtudomány filozófiája. *Századunk – Társadalomtudományi Szemle*, II. évf. 2. köt. 180–182.
- SZLUHA Márton (2006): *Árva, Trencsén, Zólyom vármegye nemesi családjai. Felvidéki családok I.* Heraldika Kiadó, Budapest.
- TAKÁCS Péter (2011): *Államtan*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.

- TAKÁCS Péter (2012): *Államelmélet. Fejezetek és előadások az állam általános elmélete köréből*. Szent István Társulat, Budapest.
- TÁRSADALOMTUDOMÁNY REPERTÓRIUM (1989): *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás* (Írta és összeállította: SAAD József). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, Budapest.
- TD. (1922): Ottlik László: A marxizmus társadalomelmélete. *Magyar Munkás Szemle*, II. évf. 122–126.
- TEGHZE Gyula (1900): *Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének teoriája*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- TEGHZE Gyula (1924): *Társadalom-, állam-, és jogbölcselet* I. köt. *Alapvető tanok. A társadalom, az állam és a jog elmélete*. Jogi kézikönyvek 9. Gárdos, Debrecen.
- TEGHZE Gyula (1937): *Társadalom-, állam-, és jogbölcselet* II. köt. *Gyakorlati tanok: Az igazi állam és a helyes jog*. Városi Nyomda, Debrecen.
- TÓTH Árpád (1920): Ottlik László: Síró sugarak. *Nyugat*, XIII. évf. 7–8. sz. 443–444.
- (– VITS) [MATLEKOVITS Sándor] (1922): A marxizmus társadalomelmélete. *Közgazdasági Szemle*, XLVI. évf. 64. köt. 500–502.
- VASAS Géza (2015): Mi történt 1940. augusztus 5-én s annak folytatásaként? Vizsgálat egy minden gyanú fölött álló történeti tény ügyében. *Regio*, XXIII. évf. 3. sz. 150–198.
- WEIS István (1939): *Államformák – kormányformák*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- ZEIDLER Miklós (2009): *A revíziós gondolat*. Kalligram Kiadó, Pozsony.

Vákát oldal

Ottlik László műveinek jegyzéke

- 1917 *Síró sugarak* [Versek]. „Pátria” irodalmi vállalat és nyomdai részvénytársaság, Budapest.
- 1920 Szenzuális művészet. *Nyugat*, XIII. évf. 9–10. sz. 520–527.
- 1922
- (a) *A marxizmus társadalomelmélete – Elméleti kritika és történelmi tanulások*. Franklin-Társulat, Budapest.
 - (b) Az angol munkásmozgalom szelleme. *Magyar Munkás Szemle*, II. évf. 1–2. sz. 10–16.
 - (c) A semleges munkásmozgalom az Egyesült Államokban. *Magyar Munkás Szemle*, II. évf. 3–4. sz. 33–39.
 - (d) Angol és német ipari demokrácia. *Magyar Munkás Szemle*, II. évf. 3–4. sz. 321–325.
- 1923 Felelősség és szükségszerűség. *Társadalomtudomány*, III. évf. 1–4. sz. 386–399.
- 1924
- (a) A marxizmus tudományos igényei. *Athenaeum*, X. köt. 1–3. sz. 13–29.
 - (b) Jog és társadalom. *Társadalomtudomány*, IV. évf. 2–3. sz. 15–32 (Első közlemény); 4–5. sz. 16–34 (Második közlemény).
 - (c) Az új választások és a parlamentarizmus Angliában. *Társadalomtudomány*, IV. évf. 6. sz. 14–21.
- 1925
- (a) J. Ramsay MacDonald: A szocialista mozgalom (Ismertetés). *Társadalomtudomány*, V. évf. 1. sz. 31–37.
 - (b) A művészet és határai. *Athenaeum*, XI. évf. 4–6. füz. 112–123.

1926

- (a) A három brit birodalom. *Társadalomtudomány*, VI. évf. 5. sz. 402–416. (Klny. Stephaneum, Budapest, 1927.)
- (b) Tisza és a forradalom. *Társadalomtudomány*, VI. évf. 6. sz. 301–313.
- (c) *A társadalomtudomány filozófiája* (Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára 5.). Magyar Filozófiai Társaság, Budapest.

1927 Begriff und Gegenstand der Gesellschaftslehre. *Archiv für systematische Philosophie und Soziologie*, Bd. XXX. H. 3–4. 347–364. (Klny. C. Heymann, Berlin [1928].)

1928

- (a) Magyar nemzet – cseh birodalom. *Magyar Szemle*, II. köt. 2. sz. 112–121.
- (b) Sajtó és iskola. *Magyar Szemle*, II. köt. 2. sz. 187–188.
- (c) Új Hungária felé. *Magyar Szemle*, IV. köt. 1. sz. 1–9. [Újból megjelent: Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 557–564. Második, javított kiadás: 2008. 559–566.]
- (d) Az amerikai pártrendszer alapjai (Reflexiók az elnökválasztáshoz). *Társadalomtudomány*, VIII. évf. 5–6. sz. 365–370.
- (e) H. H. Asquith. *Magyar Szemle*, II. köt. 3. sz. 272–274.
- (f) Rusznák Rezső: A kormányformák értelme és tartalma (Ismertetés). *Társadalomtudomány*, VIII. évf. 5–6. sz. 435–437.

1929

- (a) Asszimiláció és kisebbségi kérdés. *Magyar Külpolitika*, X. évf. 3–4. sz. 47–48.
- (b) Az angol választások után. *Társadalomtudomány*, IX. évf. 3–4. sz. 257–261.
- (c) „Új Hungária” és „Keleti Svájc”. *Magyar Szemle*, VII. köt. 2. sz. 113–124. (Klny. Magyar Szemle Társaság, Budapest.) (Újból megjelent: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon* I. köt. [Válogatta és szerkesztette: RING Éva] Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 170–182.)
- (d) Diktatúra és demokrácia. *Társadalomtudomány*, IX. évf. 1–2. sz. 74–104. (Német nyelven: 1930a.)
- (e) A magyar jövő kérdései II. Megjegyzések Tunyogi Szűcs Kálmán cikkére. *Magyar Szemle*, V. köt. 4. sz. 361–362.

1930

- (a) Diktatur und Demokratie. *Archiv für Geschichte der Philosophie und Soziologie*, Bd. XXXIX. 215–245. (Magyar nyelven: 1929d.)
- (b) Nemzet és nemzetiség. *Magyar Kisebbség*, IX. évf. 13. sz. 477–484; 14. sz. 509–522. (Különlenyomatként: *Nemzet és nemzetiség*. Klny. a „Magyar Kisebbség” Nemzetpolitikai Szemle IX-ik évfolyamából. Husvéth és Hoffer Ny., Lugo [Lugos].)
- (c) „Tótok” és „magyarok”. *Magyar Szemle*, VIII. köt. 1. sz. 19–27.
- (d) Állam [szócikk]. *Közgazdasági enciklopédia* I. köt. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, é. n. [1930]. 86–89.
- (e) Az új deszpotizmus. *Társadalomtudomány*, X. évf. 1–3. sz. 116–124.

1931 Kapitalizmus, szocializmus és világválság. *Magyar Szemle*, XIII. köt. 3. sz. 201–209. (Francia nyelven: 1932c.)

1932

- (a) Parlamentárizmus és diktatúra. *Magyar Szemle*, XIV. köt. 4. sz. 387–396; XV. köt. 1. sz. 97–104; XV. köt. 2. sz. 193–200; XV. köt. 3. sz. 288–296.
- (b) A Társadalomtudomány szerkesztőjének [Levél Albrecht Ferenc „Parlamentarizmus és diktatúra” című tanulmánya tárgyában]. *Társadalomtudomány*, XII. évf. 3–4. sz. 354–355.
- (c) Capitalisma, socialisme et crise mondiale. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXV. (1) Tome XLVI. (janvier-juin 1932) 107–120. (Magyar nyelven: 1931.)

1933

- (a) Weimartól Potsdamig. *Magyar Szemle*, XVII. köt. 4. sz. 308–319.
- (b) Le problème. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVI. (3) Tome XLXIX. (juin-décembre 1933) 646–650.

1934

- (a) Pax Hungarica. *Magyar Szemle*, XXII. köt. 3. sz. 289–299.
- (b) Liberalizmus és etatizmus (A Társadalomtudomány körkérdésére). *Társadalomtudomány*, XIV. évf. 1–2. sz. 55–58.
- (c) A magyar őstehetségek problémái. *Budapesti Hírlap*, LIV. évf. 215. sz. 11.

- (d) Les conférences du comte Bethlen an Angleterre. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVII. (3) Tome L. (janvier-mai) 72–77.
- (e) Etats nationaux et minorités nationales. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVII. (3) Tome LI. (juin-décembre) 129–136.

1935

- (a) Machiavelli és a Führer-elv. *Magyar Szemle*, XXIV. köt. 3. sz. 201–208.
- (b) Kisebbségi autonómia. *Magyar Kisebbség*, XIV. évf. 5. sz. 105–115. (Ugyanaz megjelent: Kisebbségi autonómia. *Új Élet az ifjú katolicizmus szociális és világnézeti folyóirata* [Rozsnyó], IV. évf. 5–6. sz. 246–254.) (Francia nyelven: 1935c.)
- (c) Autonomie et souveraineté. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVIII. (4) Tome LII. (janvier-mai 1935) 220–232. (Magyar nyelven: 1935b.)
- (d) A politikai eszmék a történelemben. *Társadalomtudomány*, XV. évf. 1. sz. 28–34.

1936 A kisebbségi kérdés tegnap és ma. *Magyar Szemle*, XXVII. köt. 2. sz. 105–115.

1937

- (a) A kormányzói intézmény reformja. *Magyar Szemle*, XXIX. köt. 3. sz. 212–222.
- (b) Magyar nemzetiségi politika. *Magyar Kisebbség*, XVI. évf. 21–22. sz. 565–578. [Ugyanaz megjelent: Magyar nemzetiségi politika. In MÁRTONFFY Károly (szerk.): *A mai magyar község*. Az 1937. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. (A korszerű közszolgálat útja 5.) M. Kir. Állami Nyomda, Budapest, 1938. 292–300.] (Minimális változtatásokkal francia nyelven: 1938a.)

1938

- (a) La politique hongroise des nationalités. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXXI. (7) Tome LII. (juillet-décembre 1938) 205–216. (Minimális változtatásokkal magyar nyelven: 1937b.)
- (b) A Period of National Peace in Hungary 1526–1790. *The Hungarian Quarterly*, vol. I. no. 2. 215–226.
- (c) The Hungarian Jewish Law. *The Hungarian Quarterly*, vol. IV. no. 3. 399–412.

- (d) Democracy and the Multi-National State. *The Hungarian Quarterly*, vol. IV. (1938/39) no. 4. 586–594.
- 1939 A politikai rendszerek. In KORNIS Gyula, GRATZ Gusztáv, HEGEDŰS Lóránt, SCHIMANEK Emil (szerk.): *A mai világ képe* II. köt. *A politikai élet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 361–530.
- 1940
- (a) A magyar nemzetiségi politika feladatai. *Magyar Szemle*, XXXIX. köt. 2. sz. 57–65. [Ugyanaz megjelent: A magyar nemzetiségi politika feladatai. In MÁRTONFFY Károly (szerk.): *Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai*. A VI. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. (A korszerű közszolgálat útja 12.) M. Kir. Állami Nyomda, Budapest, 1941. 592–602.]
- (b) *A politikai rendszerek története. Középkor és újkor a világháborúig*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- (c) *Das Stefansreich im neuen Europa*. (1. Raumordnung und politische Gestaltungskraft – 2. Das völkische Prinzip im Karpathenraum. Sonderdruck aus dem Pester Lloyd vom 18. und 20. August 1940.) Druckerei der Pester Lloyd-Gesellschaft, Budapest. (Magyar nyelven: 1941a.)
- 1941
- (a) Szent István birodalma az új Európában. *Hitel – Nemzetpolitikai Szemle* [Kolozsvár], V–VI. évf. [1940/1941] 3–4. sz. 247–257. (Német nyelven: 1940c.)
- (b) *Bevezetés a politikába*. Ottlik László egyetemi ny. r. tanár előadásai alapján kiadja a Diákvédő Hivatal. Kolozsvár. (MTA Kézirattár Ms 4740/43.)
- 1942
- (a) Pax Britannica. *Hitel – Nemzetpolitikai Szemle* [Kolozsvár], VII. évf. 4. sz. 206–210.
- (b) *Bevezetés a politikába*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. [1942]. (Részlet a műből: Bevezetés a politikába. A közvélemény. [Részlet Ottlik László: Bevezetés a politikába c. kötetéből. Királyi Magyar Nyomda, 1941] 36–41. *Politikatudományi Szemle*, XI. évf. [2002] 1–2. sz. 301–311.)

1943

- (a) Ottlík László hozzászólása a Magyar Filozófiai Társaság „Társadalomfilozófia” című vitatüléséhez 1942. október 13-án. *Athenaeum*, XXIX. köt. 1. füz. 65–68.
- (b) Két világ között. *Hitel – Nemzetpolitikai Szemle* [Kolozsvár], VIII. évf. 3. sz. 167–172.

1944

- (a) Politikai génusz – politikai elit (Az Erdélyi Múzeum Egyesület közgyűlésén, 1943. február 28-án tartott ünnepi előadás anyaga). In *Acta Juridico-Politica. Universitas Francisco-Josephina Kolozsvár*. Tom. 11. Jogi előadások II. Kolozsvár. 37–51, 101–102.
- (b) Felelősség a politikában (Az egyetem Barátainak Egyesülete szabadegyetemi előadásainak keretében, 1943. november 16-án Kolozsvárott tartott előadás anyaga). In *Acta Juridico-Politica. Universitas Francisco-Josephina Kolozsvár*. Tom. 11. Jogi előadások II. Kolozsvár. 55–64, 103–104.

Névmutató

A

Ady Endre 21, 25
Albrecht Ferenc 86, 89, 90, 165, 175
Aquinói Szent Tamás 51
Arczt Ilona 9, 14, 66, 165
Arisztotelész 100
Ashley, William 74
Asztalos Miklós 147, 169

B

Babits Mihály 23
Bajcsy-Zsilinszky Endre 153, 165
Balázs Béla 23
Bálintné Mikes Katalin 13, 165
Balogh Arthur 66, 163, 165
Balogh Elemér 66, 165
Bárdossy László 162
Baudelaire, Charles 21, 22
Bergson, Henri 24, 58
Bernstein, Eduard 44
Bethlen István 12, 15, 89, 90, 151, 165, 169
Bibó István 7, 15, 34, 165
Bismarck, Otto von 125
Brandenstein Béla 63
Bryce, James 74
Burián László 8
Burke, Edmund 124

C

Caples, Matthew 9, 147, 150, 151, 162, 166
Chronowski Nóra 10, 170
Comte, Auguste 58
Concha Győző 10, 13, 39, 40, 66, 74, 163, 166
Constant, Benjamin 84
Csekey István 88
Csizmadia Ervin 9, 74, 163, 166

D

Darwin, Charles 42
Deák Ferenc 71
Dékány István 9, 63, 166
Dicey, Albert Venn 74, 77
Diderot, Denis 121
Drabancz M. Róbert 147, 166

E

Eckhart Ferenc 14, 66, 166
Egry Gábor 147, 166
Engels, Friedrich 41, 48, 74
Eötvös József 12, 14, 15, 71, 168, 171
Erekly István 13

F

Farkas Geiza 40
 Ferenczi Imre 40
 Fichte, Johann Gottlieb 69

G

Gazda István 9, 166
 Gladstone, William Ewart 104
 Gratz Gusztáv 15, 17, 95, 177

H

Hamza Gábor 9, 170
 Hanák Tibor 23, 167
 Harrer Ferenc 13
 Hegedűs Lóránt 17, 95, 177
 Heller Farkas 15
 Hewart, Gordon 79
 Hindenburg, Paul 85, 142
 Hitler, Adolf 85, 90, 104, 142, 144,
 161
 Hobbes 120
 Hobbes, Thomas 120
 Hollósi Gábor 66, 167
 Hóman Bálint 12
 Homonnai Miklós 26
 Hornyászky Gyula 56, 167
 Horváth Barna 7, 18, 27, 28, 34, 38,
 63, 65, 96, 163, 167
 Horváth R. Károly 99, 100, 107,
 167
 Huszár Károly 11

I

Illés József, viski 13, 36, 39

István, I. (Szent) 9, 10, 148, 150, 152,
 153, 159, 160, 161, 162, 171, 177

J

Jancsó Benedek 15, 147, 169
 Jászi Oszkár 40, 153
 Jellinek, Georg 31, 32, 65
 Jeszenszky Géza 151, 167
 Jhering, Rudolf von 32

K

Kant, Immanuel 69
 Karl Marx 74
 Kautsky 44, 74
 Kautz Gyula 66, 167
 Kelsen 28, 29, 30, 32, 62, 74
 Kinszki Imre 38, 39, 167
 Kolosy Ilona 11
 Komjáth Aladár 26
 Kornfeld Móric 15
 Kornis Gyula 12, 17, 43, 95, 167,
 177
 Kovrig Béla 15, 74, 146, 167
 Krisztics Sándor 13, 66, 163, 167
 Kuncz Ignác 66, 163, 167
 Kun József, barabási 13

L

Lackó Miklós 147, 167
 Láncki Jenő 40
 Le Bon, Gustave 43
 Lenin, Vlagyimir Iljics 46, 49, 50,
 53, 137, 138
 Locke, John 120, 122
 Lónyay Menyhért 9

M

Macartney, Carlile A. 151
 Machiavelli, Niccolò 93
 Major Zoltán 9, 147, 168
 Mannheim, Karl 74
 Marchut Réka 148, 168
 Mártonffy Károly 158, 176, 177
 Masaryk, Tomáš 74
 Matlekovits Sándor 38, 39, 171
 Menger, Carl 49, 58
 Mezey Lajos 40
 Michels, Robert 74
 Miklós Róza 9
 Mill, John Stuart 49, 74
 Mohl, Robert 62
 Montesquieu, Charles 121, 122,
 134
 Moór Gyula 17, 28, 32, 38, 56, 57,
 63, 65, 96, 168
 Morus, Thomas 48
 Mössmer Pál 40
 Mussolini, Benito 87, 88, 140, 141,
 142, 170

N

Nagy Dénes 38, 39, 168
 Napoleon, Bonaparte 104
 Némedi Dénes 60, 147, 168
 Nitti, Francesco 70

O

Ostrogorski, Moisey 74
 Ottlik Géza 10
 Ottlik György 10, 14, 16, 160
 Ottlik Iván 9, 10

Ottlik László 7–8, 9–20, 21–26,
 27–37, 38–54, 55–63, 64–146,
 147–162, 163–164

P

Paczolay Péter 66, 168
 Palágyi Menyhért 40
 Papp Ignác 9, 169
 Pauler Ákos 12, 19
 Pethő Sándor 70
 Pikler Gyula 40, 65, 169
 Platón 58
 Pongrácz Kálmán 147, 169
 Popper Leó 23
 Pozsár-Szentmiklósy Zoltán 10, 170
 Pulszky Ágost 65, 169

R

Rákóczi Ferenc, II. 70
 Ricardo 49
 Romsics Ignác 151, 169
 Roosevelt, Franklin D. 134
 Rousseau, Jean-Jacques 122, 123
 Ruber József 56, 57, 62, 169
 Rusznák Rezső 10, 33, 169, 174

S

Saad József 12, 14, 15, 168, 169,
 171
 Sas Péter 18, 169
 Scheler, Max 74
 Schimanek Emil 17, 95, 177
 Schlett István 64, 169
 Schmitt, Carl 74, 75, 87, 169
 Schvarcz Gyula 163

Simmelt, Georg 31
Smith, Adam 49
Smuk Péter 10, 170
Sombart, Werner 74
Somló Bódog 28, 31, 40, 61, 65, 169
Sorel, Georges 74
Spengler, Oswald 68, 74
Stammler, Rudolf 28, 29, 31, 34, 59
Stein, Lorenz 62
Sipta István 8
Szabadfalvi József 1, 3, 4, 7, 9, 10,
66, 170
Szabó Béla P. 66, 170
Szabó Ervin 40
Szabó József 96, 105, 111, 170
Szabó Máté 9, 166
Szabó Miklós 7, 170
Szabó Zsolt 10, 170
Szalai Miklós 142, 170
Szandtner Pál 66, 163, 170
Széchenyi István 70
Székely Hugó 19, 56, 57, 61, 170
Szekfü Gyula 15, 95, 113
Szelényi Ödön 56, 170
Szluha Márton 9, 170
Szombatfalvy György 15, 47, 55,
169
Sztálin, Joszif Visszarionovics 50,
139

T

Takács Péter 9, 66, 165, 168, 170,
171
Tamás, Aquinói Szent 51
Teghze Gyula 65, 171
Teleki László 70
Thiers, Adolphe 130

Tisza István 70
Tocqueville, Alexis de 76, 149
Tóth Árpád 22, 23, 171
Toynbee, Arnold Joseph 74
Tuka Béla 13
Tunyogi Szűcs Kálmán 152, 174

V

Vasas Géza 18, 171
Verlaine, Paul 21
Voltaire (François-Marie Arouet)
121

W

Weber, Max 31, 74
Weis István 75, 81, 171

Z

Zeidler Miklós 147, 151, 171, 174

Vákát oldal

A Dialóg Campus Kiadó
a Nemzeti Közsolgálati Egyetem könyvkiadója.

Megjelent a Nordex Nonprofit Kft. – Dialóg Campus Kiadó
és a Debreceni Egyetemi Kiadó gondozásában.

Felelős kiadó: Petró Ildikó,
a Nordex Nonprofit Kft. ügyvezetője
és Karácsony Gyöngyi,
a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
főigazgatója.

Kapcsolat

www.dialogcampus.hu • www.dupress.hu
Telefon: 06 (30) 426 61 16 • E-mail: kiado@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt
Korrektor: Molnár Margit
Tördelőszerkesztő: M. Szabó Monika
Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Simon László vezérigazgató

ISBN 978-615-5945-64-9 (nyomtatott)
ISBN 978-615-5945-65-6 (elektronikus)

Ottlik László neve meglehetősen ismeretlenül cseng a hazai állam-, jog- és politikatudományi gondolkodás iránt érdeklődők körében. Művei alapján joggal nevezhetjük a két világháború közötti konzervatív társadalomtudományi gondolkodás jelentős alakjának. Alig fél évszázadnyi élete során hátrahagyott életműve mindenképp érdemessé teszi arra, hogy foglalkozzunk munkásságával. Személyében a hazai jogi felsőoktatásban a fordulat évéig meghatározó diszciplína, a „politika” jeles művelőjét, e tudományszak második világháború előtti időszakának egyik utolsó polgári képviselőjét tiszteljük. Nem tudhatjuk, csupán sejtjük, hogy korai – vélhetően tragikus – halála milyen retorzióktól kímélte meg az alkotói ereje teljében tevékenykedő gondolkodót. Az érintett tudományszakok képviselői számára nemes kötelesség az életmű alapos elemzése és bemutatása.

A kiadvány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” című projekt keretében került kiadásra.

SZÉCHENYI

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE